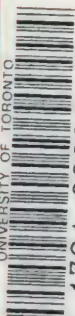

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00092144 5

147

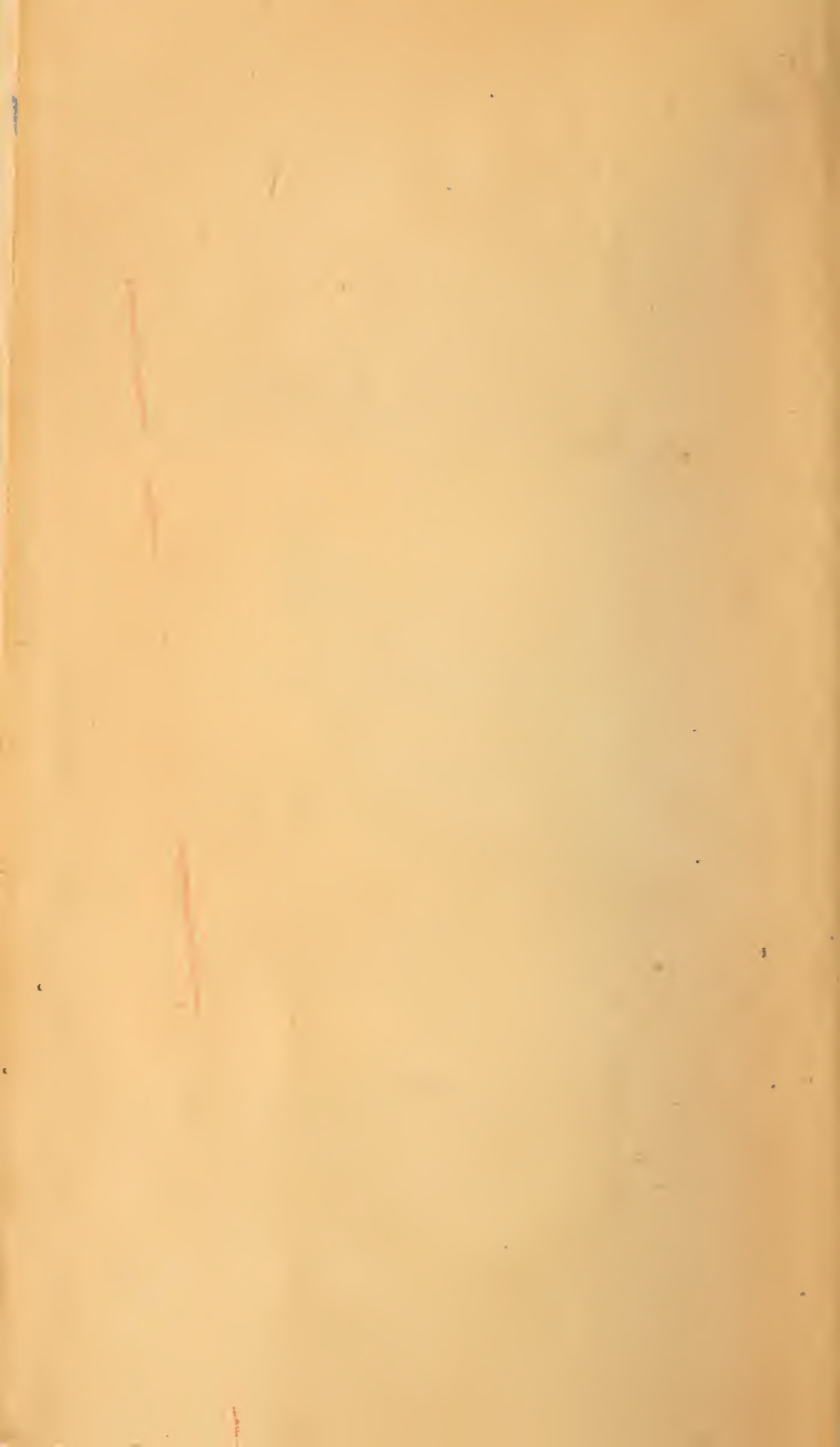
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 127, 1142, 1178, 1195.

GADĀDHARA-PADDHATI

DVITĪYA KHANDAH

ĀCĀRYASĀRAVA.

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU.

EDITED BY

PAṆḌIT SADĀŚIVA MĪŚRA.

PURI.

(Vol. II. ~~ASACULCIV~~)

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1908.

BL

1215

R5G3

1904

v. 2

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

Gadadhara-paddhatau

द्वितीयखण्डः ।

श्रीगदाधरराजगुरुप्रणीतः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकायाः सभाया-

अनुमत्या

श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिना

पण्डितश्रीसदाशिवमिश्रेण

संस्कृतः ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशितम् ।

PREFACE.

In these days of elaborate enquiry and learned research our Sanskrit lore which was gradually sinking into dark oblivion, is now coming to light through the liberal patronage of Government and arduous efforts of many private individuals. We are highly indebted to the Asiatic Society which has done incalculable good in this direction and if the Society continues working for some years to come all our Sanskrit Shastras are likely to be revived. About 25 years ago Dr. Rajendra Lal Mittra L. L. D. C. I. E. deputed one of the travelling Pandits of the Society, Pandit Ramnath Tarkaratna to visit Orissa for collecting Sanskrit works. Again in 1894, the Society engaged Pandit Benod Behari Bhattacharjya for the same purpose. I had the honour and pleasure of accompanying the learned Pandit in his travel and did all I could to help him in collecting many invaluable works which the Society had not found else where. Hence my connection with the Society and my acquaintance with their worthy Phylological Secretary, Māhāmahopādhyāya Haraprasad Sastri, through whose kindness, I was honoured with the work of editing *Gadadharpadhati*, a big Smriti code of excellent merit written by Gadadhar Rajguru. The entire work divided into five parts viz. Achār Sār, Dāna Sār, Sudhi Sār, Brata Sār and Kāla Sār has already been printed and published by the Asiatic Society. The present volume now printed and published is Achār Sār. Kāla Sār deals with the determination of the appropriate and auspicious

time for the performance of several rites and ceremonies which form the daily religious duties of a devout Brahmin. For what is Hindu life but a routine of religious practices duly observed in right moment and in right order. Achār Sār deals with the several religious rites as well as the manner in which one should take his meals, sleep etc during a day i. e. 24 hours. The arrangement of their subjects is strictly logical, their language chaste, and style lucid. A superficial reader will, I dare say, bear testimony to the vast erudition and rare originality of their author. Gadadhar Padhati is not certainly a very ancient work. Its author lived not more than 170 years ago. We learn from the work itself and from the geneology of his

* कृष्णात् कौशिक-वाजपेयि-तुलसीवंशात् बृहत्सङ्गिता-
 न्नीतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यासीत् वदान्याग्रणीः ।
 पुत्रः शारदराजपेयमखकट् विद्वान् हरेकृष्णभू-
 नाथश्रीमहिषी-गुरुर्हलधराभिख्योऽग्रजो ग्रामकृत् ॥
 वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज-
 स्तस्य स्मार्त्तबरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।
 सदैवाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशितु-
 र्मञ्जुस्नानमुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितोर्णदापितमहासत्शासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मूर्खादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजस्त्वयजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कृष्णाख्यक्षितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णोऽुचतुष्टयाच्युतपदाम्भोजाङ्ककृष्णातप-
 ताग्नेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्मोयचिह्नैः परैः ॥

family that the author was the son of Nilamber Rajguru, the preceptor of Harakrushna Dev, a king of the Gajapati Dynasty* of Orissa, who reigned from 1714 to 1718 A. D. His uncle Haladhar Rajguru received from the said king grant of land, a very large Brahmin village about 4 miles off Puri, called Harekrushnapur. His mother Janaki is said to be an accomplished lady of very high repute.

In Conclusion, I beg leave to observe that *Gadadhar-padhati* is the last and best known Smriti for recognising and regulating the manners and customs of the Hindus in Orissa. Of all the local Smritis used in Orissa this work is mostly accepted and is considered to be of highest authority. The object of the Society in publishing this valuable work will be fulfilled if it help the Hindus in solving the social problems of the Hindu life. I must express my gratefulness to the Raja of Khalikota in the Gaujam district for his kindness in supplying me from his library with a copy of Achār Sār which I could not get elsewhere.

यज्वा यज्ञरमो यमेश्वर इति भ्राता वृहत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालमाराभिधं
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः सृजनाः ॥

* Gajapati is the same as the Ganga Dynasty. The founder of this dynasty was Chauraganga Dev who was a native of Orissa and is represented as the son of Gokarneswar near Mahendra Hills in the southern part of Orissa.—Vide Madala Panji of the Puri Jaganath Temple and Gangavansamcharita, a historical drama in Sanskrit.

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अशेषवर्णाश्रमधर्मवृद्धये

शरीरिमात्रस्य च शीघ्रमुक्तये ।

निजालये श्रीपुरुषोत्तमाह्वये

दधदपु दर्शमयं महः श्रये ॥

रचितजननिकायाभीष्टदानैकदक्षः

क्षपयतु विमलायाः सानुकम्पः कटाक्षः ।

स्मृतिनिकरगभीराम्भोधिमध्यार्थरत्ना-

नयनकृतिविधाने नूतनयत्नेऽन्तरायम् ॥

क्षणात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंश्याद् बृहत्पण्डितात्

नीतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यत्राधिकारी सुधीः^१ ।

पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् जातो हरेक्षणभू-

नाथश्रीमहिषीगुरुर्हलधराभिख्योऽग्रजो ग्रामकृत् ॥

वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज-

स्तस्य स्मार्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।

सद्द्वैयाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशितु-
 र्मञ्चस्नानमुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितीर्णदार्पातमहासच्छासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षिती श्रीहरे-
 कृष्णाख्य-क्षितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णोडुचलुष्टयाच्युतपदाम्भोजाङ्गकृष्णातप-
 त्राणेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्मीयचिह्नैः परैः ॥
 यज्वा यच्चरमो यमेश्वर इति भ्रात्रा बृहत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं नृपगुरुं तातं प्रसूं जानकीं ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीराचारसाराभिधम्
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यस्मिन् निःसंशयाः स्युर्जनाः ॥

इह खलु विष्ण्वाराधनमेव परमपुरुषार्थस्तच्च आचारवत एव
 सिध्यतीति, आचारसाराभिधो ग्रन्थः प्रारभ्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥

अत्र वर्णाश्रमाचारस्य कालोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् आदौ कालो
 निरूप्यते । स च कालो द्विविधः । नित्योजन्यश्चेति । तत्र

कालकालापरनामा ईश्वर एव नित्यकालः । तथा च तैत्तिरीय-
शाखायां नारायणीये ।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कला मूहर्त्ताः काष्ठाश्च अहोरात्रश्च सर्वशः ॥

अर्द्धमासाश्च ऋतवः संवत्सराश्च^१ कल्पिताः । इति

कूर्मपुराणेऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

तथा तत्रैव,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव असते पुनः ॥

श्रुतिश्च । “स विश्वकृत् विश्ववेदात्मा योऽभिज्ञः कालकालोऽगुणी
सर्वविद्यः प्रधानं क्षेत्रज्ञ इति । निर्गुणः संसारमोहस्थितिद्वन्द्व-
हेतुरिति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

भूतानामन्तककालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् जन्यकालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालः परमेश्वरः ।

तस्य सर्व्वकर्मारम्भे स्मर्त्तव्यत्वात् तन्निरूपणम् । तथा च स्मरति ।

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममासु माङ्गल्यविबुधये हरिः ॥

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ इति ।

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तस्य स्मरणमित्याकांक्षाया-
माह ।

नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

वाशिष्ठरामायणे कालस्वरूपं यथा,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कबचान्वितः ।

ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसर्मान्वितः ॥

मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोद्भटः ।

स्वाक्षरसमया वह्ना वृतः किङ्करसेनया ॥

इत्यादि यद्यप्यस्ति, तथापि भक्तानुजिष्टतया स्वीकृतनानामूर्त्ति-
स्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथा च भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ इति

अत एव लोकेऽप्याविद्वदागोपालं सर्वेऽपि स्वेच्छया एकैकां देवता-
मुपासते । तथा च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् ।

नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः ॥

इति भोजराजशैवागमसंग्रहवचनेऽपि कालस्य मायाकार्यत्वं सङ्गच्छते । अत्र स्वरूपार्थं मयप्रत्ययः । आरब्धकर्मान्तेऽपि ईश्वर-स्मरणं । न्यूनं सम्पूर्णतां यात्वित्युक्तेः । तत्समर्पणं भगवद्गीतायाम् ।

यत्करोषि यदस्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति ।

पूर्ववदत्रापि च यो यां देवतामुपास्ते, स तत्र समर्पयेच्चेन्न कश्चिद्विरोधः । देवीपूजादौ तथा शिष्टानां समाचाराच्च ।

नित्यकालजन्यकालोत्पत्तिमाह मनुः ।

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सृष्टिं ससर्जं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

श्रुतिस्तु पूर्वमुदाहृतैव । तत्र जन्यकालेषु निमेषादिपराङ्मान्तेषु संवत्सरः प्रधानं, अन्ये गुणभूताः । “सोऽकामयत द्वितीयो मम आत्मा जायेतेति मनसा वाचं मिथुनं समभवत्तदेतामाश्रितः संवत्सरोऽभवत्” इति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुशश्च महच्छश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति स्मृतेश्च ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरन्तिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयति आक्षिपति इत्यर्थः । एवं सामान्यविशेषकालौ निरूपितौ । संवत्सरादि-कालविशेषास्तत्कृत्यानि च अस्मत्कृते कालसारे द्रष्टव्यानि । प्रकृतमनुसरामः । तत्रादौ वर्णनिरूपणम् ।

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णा स्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

इति यद्यपि याज्ञवल्क्यादिभिश्चत्वारो वर्णा विभक्ताः, तथापि “नन्दान्ताः क्षत्रिया गताः” इत्यादिवचनात् यथाकथञ्चित्समाधानेऽपि क्षत्रियाणां वैश्यानाञ्च बहुपुरुषीयशूद्रसम्बन्धेनैव शूद्रत्वादेव ब्राह्मणशूद्रादेव वर्णौ कलौ । यद्यपि ब्रह्मचारि-गृहि-वानप्रस्थ-भिक्षुरूपाश्चत्वार आश्रमास्तथापि “देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था-श्रमग्रहः” इत्याद्युक्ता “कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्याना-हुर्मनोषिणः” इति सारसंग्रहवचनात् ब्रह्मचारिगृहस्थसत्यासि-रूपास्त्रय एव आश्रमाः कलौ । तत्राश्रमधर्मस्वरूपं निरूप्यते ॥

“आदौ गुरौ वसेत् । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । वने वसेत्प्रजेत्” । इति विधिवचनमुच्यते । तत् यथाग्नि-नादधीतेति विधिविहिताधानजन्यात्मनिष्ठसंस्कारः आहिताग्नित्वं स च प्रशान्ताग्नेरपि तिष्ठति । तत् संस्कारवन्तमेवाधिकृत्य आहिताग्निर्नानृतं वदेत् इत्यादयो धर्माः । एवं गुरौ वसेदिति विधिवशाद् गुरौ वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कार एव ब्रह्मचारित्वम् । तमधिकृत्यावकीर्णपश्वादयो धर्मा विधीयन्ते । तस्यावधिः समावर्त्तनम् । एवं दारकरणीत्तरं गृहे वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव गार्हस्थ्यम् । अत एव पत्नीमरणेऽपि संस्कारमत्त्वाद् गृहस्थ इति तस्य गृहस्थधर्माधि-कारः किन्तु पत्नीसहायसाध्यकर्मस्वेवानधिकारः । तस्य

चावधिर्वानप्रस्थायमपरिग्रहः । एवं वने वक्ष्यामीति यः सङ्कल्प-
स्तज्जन्यसंस्कारविशेष एव वनस्थत्वमिति तद्वन्तमेवाधिकृत्य
अफालकृष्टाशनोर्द्वरेतस्वादयो धर्म्मा विधीयन्ते इति गृहस्थतन्व-
स्यानधिकार एव । एतेन वानप्रस्थायमो नाम वनवासादयो
धर्म्मा एवेति कैश्चिल्लिखितं, तन्निरस्तमेवेत्यनुसन्धेयम् । एवं प्रव्रजि-
ष्यामि, इति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कारविशेष एव पारिव्रज्यम् ।
तद्वन्तमेवाधिकृत्य यतिधर्म्माः । तदुच्यते ।

सिद्धमन्नं गृहस्थाय वानप्रस्थाय गोरसम् ।

यतये काञ्चनं दत्त्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥

इत्यादीनामव्यवस्था स्यात् । स्नातकस्यापि गुरुगृहे वसतोऽव-
कीर्णप्रायश्चित्तापत्तेः । समावर्त्तनानन्तरं तु दारकरणपर्यन्तमना-
श्रमित्वम् । तस्यैव तथैवानाश्रमे वास इति उपपातकित्वम् ।

“अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः” ।

इति दत्तोक्तिरपि तत्परैव । तस्य तु उपनयनात् पूर्वमिव
केपुचिक्कर्मसु स्नातकधर्म्मेऽधिकारः ।

इत्याश्रमस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र गृहस्थधर्म्मास्तदितरधर्म्माश्चास्मत्कृते संस्कारसारे सवि-
शेषतया द्रष्टव्याः । ऐकाग्र्यं तु प्रत्यक्षविधानात् गृहस्थस्येत्युक्तवता
च गौतमेन गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वमुक्ताश्रमान्तराणां स्मार्त्त-
त्वेन दीर्घत्वमुक्तम् । तन्नित्याचारो लिख्यते । तत्राचारप्रशंसा ।

पराशरः,—चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्म्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्म्मः पराङ्मुखः ॥

आचारात्प्रभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
 आचाराद्धनमाप्नोति ह्याचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
 आचारात् पूज्यते लोक आचारात् यश्चाप्नुयात् ।
 आचारो हन्त्यकल्याणि आचारात् कुलवान् भवेत् ॥
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽप्यायुरेव च ॥
 कुक्षितश्च सदा लोके विप्रो गतिविवर्जितः ।
 आचारहीनः पुरुषो हीनो हीनां गतिं लभेत् ॥

मनुः,—आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 आचाराद् विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग् भवेत्^१ ॥
 एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सवस्य तपसो मूलमाचारं जगदुः परम् ॥

आचारस्यापि कर्ममूलत्वात् कर्मप्रशंसा ।

मात्स्ये,—

ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोऽज्ञं ज्ञानं तस्मात् तत् परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोऽज्ञं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात् कर्मनियुक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥

तथा,— देवानाञ्च मनुष्याणां पितॄणां चैव सर्वदा ।

तृप्तिं करोति बहुलां कर्म कुर्वन् यथोदितम् ॥

सामान्येनाह मनुः,—

यद् यत्परवशं कर्म तत् तद् यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतत् विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥

यत्कर्म कुर्वत इति शास्त्रविरुद्धमित्यर्थः ।

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाश्रयन्^१ ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति तदुक्तेः ।

शास्त्रविरुद्धेष्वपवाद उक्तो याज्ञवल्क्येन ।

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्वर्त्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥

अत एव पुण्यपापविवेकवचने विश्वामित्रः ।

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिभिः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तसधर्मं प्रचक्षते ॥

आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः । इति

तत्र,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्ययेत् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः गुरुशिष्यया धर्मशास्त्रेभ्यः कर्मानुष्ठानम् ।

तत्र धर्मप्रमाणानि मनुराह,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

तथा,—

श्रुतिस्मृत्युचितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

तथा च मनुयाज्ञवल्क्यै,—

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मो हि निर्वभौ ॥

योऽवमन्येत ते तूमे हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

तथा च मनुः,—

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥

श्रुतिवैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ॥

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनोषिभिः ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

यथा,— यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।

ऋग्यजुःसामाथर्वरूपश्चतुर्विधो वेदः । अखिलः साङ्गः । अङ्गानि तु ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।

ज्योतिःशास्त्रञ्च वेदानां षडङ्गानि प्रचक्षते ॥

कल्पपदेन स्मृतिः मन्वादीनां धर्मशास्त्रम् ।

याज्ञवल्करः,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदत्तसंवर्त्तशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासाः कात्यायनवृहस्पती ।

गौतमः शङ्खलिखितो हारीतोऽत्रिहं तथा ॥

अहं याज्ञवल्करः । अयं तु अष्टादशस्मृतिवक्तृभ्योऽभ्यधिकः ।

अष्टादशस्मृतिवत् मत्प्रणीतधर्मशास्त्रं अध्येतव्यमित्यर्थः । तथा

उपाष्टादशस्मृतिरुक्तः । तत्र शङ्खापस्तम्बाभ्यां प्रचेता उक्तः । तत्र

यमस्मृती । देवल-सुमन्तु-जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-

पैठीनसि-पितामह-वौधायन-कागल्य-जावाल-च्यवन-मरीचि-

कश्यप-नारद-दत्ताः । एते षट्त्रिंशत् ।

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

इति भविष्यपुराणोक्तेः । योगियाज्ञवल्कर-बृहन्मनु-बृहशता-
तप-प्रभृतीनि तैरेव कृतानि । एतत्-व्यतिरिक्ता याः स्मृतय-
उपलभ्यन्ते शिष्टपरिगृहीताः शुनःशेफ-शुनःपुच्छ-काष्णीजनि-
व्याघ्र-कण्व-जातूकर्ण-लोगाक्षि-व्याघ्रपाद-गर्ग-गार्ग्य-नाडीजङ्घ-
पुलस्त्य-पुलह-भृगु-गौतम-शौनक-यज्ञपार्श्व-वैजवाप-शाठ्यायन-
भीष्म-शौनक-भस्मकृतु-ऋष्यशृङ्ग-गोभिलाश्वलायनप्रणीता-स्तासा-
मपि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव परिगणितानि ।
शीलं श्रुति-स्मृति-प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं
स्वभावकृतम् । यथा भोजनव्यतिरेकेण मया उदकं न पेयमित्यादि ।
एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्केरुक्तम् ।

“सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति ।

सम्यक् सङ्कल्पजः काम इति सङ्कल्पो निवृत्तसङ्कल्पः । तज्जन्यकामो
निवृत्तीच्छा । यत्तु भारते ।

अद्वीहः सर्वभूतानामित्यादि शीललक्षणम् ।

यच्च हारीतेनोक्तम् । ब्राह्मणता, देवपितृभक्ततेत्यादि तत् सर्वमुप-
लक्षणमित्यवधेयम् । सतां शिष्टानामाचारः श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्ष-
दृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानम् । यथा कङ्कणबन्धनादि । आत्मतु-
ष्टिश्च विकल्पविषये । यथा

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इत्यादौ इच्छैव नियामिका । निर्वर्तनी निःशेषेण प्रकाशङ्गतः ।
उदिते इत्यादि दृष्टान्तः । सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः, समयाध्युषितः

अरुणकिरणवान् काल उदितः । प्रविरलतारकोऽनुदितः कालः ।
तत्र परस्परविरुद्धकालयवणेऽपि सर्वथा विकल्पेन यज्ञोऽग्निहोमः
प्रवर्त्तते । “उदिते होतव्य” मित्यादिवाक्यं वैदिकश्रुतिः ।

जावालिः,—

श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव बलीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत्सदा ॥

तुल्यबलयोः श्रुत्योः स्मृत्योर्वा विरोधे गौतमः । “तुल्यबलविरोधे
विकल्प” इति ।

यान्नवल्काः,—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

मनुः,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।

अर्थशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम् ।

भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्णिकश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवीक्ता महीपते ॥

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विष्णुधर्मोत्तरं विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

भविष्यपुराणि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन विष्णुरहस्यशिवरहस्यादिकम् । पारस्करादिगृह्यसूत्राणि पञ्चरात्राणि च परिगृहीतानि । “श्लोकाः सूत्राणि” इति काण्वपाठाः । तत् स्मृत्यन्तरे श्लोक इति प्रामाणिकानां लिखनं प्रमाणम् ।

प्रतिकञ्चकुरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् कुरुते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणात् ॥

इति भट्टाचार्यादिभिरुक्तत्वात् पौरुषं स्मृतिवाक्यसदृशं वाक्यान्तरं स्मृतिवाक्यपर्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं प्रमाणमेव । यथा कालमाधवीयकारिकादि ।

योगियान्नवक्यः,—

साङ्ख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

यच्च भट्टाचार्यैः साङ्ख्य-योग-पञ्चरात्र-शाक्य-निर्ग्रन्थ इत्याद्युदाहृत्याप्रमाणमध्ये गणितं तद्देदविरोधोपक्रमात् वेदविरुद्धवामाचारादिपरं पञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु वैधर्हिसानिषेधप्रतिषेधप्रतिपादनांशेन वेदविरोधादेव तदङ्गे' नाप्रामाण्यपरम् ।
ॐकाराधिकारे योगियान्नवल्कारः,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येष भगवदाचकः स्मृतः ।

पञ्चरात्रार्थकुशलो मातृचक्रविशारदः ॥

स भवेत् साधकश्रेष्ठ इति पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमुक्तवानिति सर्वांशे
तस्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे,—

मुक्त्वा तु मम शास्त्रं वै शास्त्रमन्यत्^१ प्रभाषते ।

तथा,— मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ॥

इति भागवतापराधे गणितं लक्ष्मीधरैः । मम शास्त्रं मदुक्तं पञ्च-
रात्रं शास्त्रमिति व्याख्यातं स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे भट्टाचार्यैः । एतेन
सामुद्रिकवास्तुविद्यादि व्याख्यातमिति वास्तुविद्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे वास्तुविद्यारूपघटनागमप्रामाण्यमुक्तम् । तेन
हयशीर्षमयसंग्रहादिघटनाशास्त्राणि पौरुषेया अपि प्रपञ्च-
सारशारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्रत्वेन महाजनपरिश्रुताः^२ सर्व-
देशीयाविगीताचारविषयाः प्रमाणान्येव ।

पुराणानि यथा,—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यत् नारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥

(१) मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् ।

(२) महाजनपरिगृहीताः ।

वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौमं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
मात्स्यञ्च गार्ग्यञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

तथा,--

नन्दाया यत्र माहात्मं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते ।
नान्दीपुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दैकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
प्रोच्यते तत् पुनर्लोके शास्त्रमेव मुनिव्रतैः ॥
एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव पठ्यते तथा^१ ।
अष्टादशेभ्यस्तु^२ तथा पुराणं यत्तु दृश्यते ।
विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥

यथा कालिकापुराणादीति लक्ष्मीधरः । तेन भगवत्या इदं
भागवतं कालिकापुराणमिति ये वदन्ति ते निरस्ताः । यद्यपरं
प्रसिद्धभागवतभिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्कन्ते, यच्च वायुपुराण-
देवीपुराणादि तदप्येतेषु अन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराण-
स्यैकदेशः । कूर्मपुराणे, उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कल्पितानि^३ वै ।
अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विज ॥

(१) परिवाच्यते ।

(२) पृथक् ।

(३) कथितानि ।

इत्युक्ता गणितम् । नारसिंहं, नन्दिपुराणं, शिवधर्माख्यं,
दुर्वासःपुराणं तदष्टादशोपपुराणान्तर्गतमेव । न्यायपदं न्याय-
वैशेषिकपरम् । मीमांसापदेन पूर्वोत्तरमीमांसे । धर्मशास्त्रादी-
न्युक्तानि ।

मनुः,—अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

धर्मेणाराधितो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः^१ ॥

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

बहुभावापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ।

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विचक्षणः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दञ्च विविधागमः ॥

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा,— आप्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तुर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

तर्कोऽत्र मीमांसा ।

तथा दक्षः,—

उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालः स्वत एव हि ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत् ॥

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
 तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
 उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
 नित्येनैमिक्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥
 स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
 अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

तथा,—

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि कार्याणि निपतन्ति यदा यदा ।
 तदा तदा तु कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

यत उक्तं कर्म मन्वादिभिः । क्रमकालावपि नोक्तावेव । ततो
 दक्षः कालं क्रमं च स्वयमब्रवीत् । “दिवसस्याद्यभागे तु” इत्या-
 दिना, तद्वक्ष्यमाणकर्मणां क्रमो विधीयते । “द्वितीये च तथा भागे
 वेदाभ्यासोविधीयते” इत्यादौ वक्ष्यमाणवचनैः क्रमवतां स्वरूपमव-
 गम्यते । वक्ष्यमाणवचनैः कालविधिरपि । नित्यकर्मणामष्टधा-
 विभागेनैव काल उक्तः । “नैमित्तिकेषु कार्येषु” न कालसु
 विधीयते” इति न तेषु कालनियमः । तत्तत्पतनायैव तेषां

करणं । अत्र दिवसस्याद्यभाग इति वचनात् । उदयास्तमयं यावदिति वचनाच्च दिवसस्यैवाष्टधा विभागः । न तूपःकाल-प्रदोषप्रवेशेनाष्टधा विभागः ।

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ॥

इति अष्टमभागानन्तरं सन्ध्याया उक्तेः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यमिति वचनेन सर्वेषामेवादादेव प्रतिज्ञानात् ।

“उपःकाले तु संप्राप्ते शौचं तत्र विधीयते”

इति उपःकालादिषु कर्मविधानं प्रतिज्ञातमित्यवधेयम् । एवं च सति “यामद्वयं शयान इति अष्टधाभागभिन्नाया रात्रेः कर्म-कथनमपि सङ्गतम् । तेन दिवसस्याद्यभाग इत्यत्र दिवसशब्दो-ऽजहत्स्वार्थलक्षणया उपःकालादिप्रदोषपर्यन्तपर इति केषां-चिन्मतं निरस्तम् ।

तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये नियतनिमित्तकं यत्तन्नित्यमुच्यते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादि नित्यं नियतनिमित्तत्वात् । एवममावास्यायाद्वज्रसाष्टम्येकादशीव्रतादीनि नित्यानि । सर्वा-ण्येतानि तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

तत्र संग्रहकारिका,—

नित्यं सदा यावदायुर्वीप्सायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधकाः ॥

गृहदाहे क्षामवत्या यजेत, रविसंक्रमणे स्नायात्, इत्यादीनि नैमित्तिकानि अनियतनिमित्तत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ।
 काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषपातार्थमेव^१ तु ॥
 नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलम् ।
 क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।
 नित्यक्रियां तथाचान्ये अनुसङ्गफलाश्रुतिम्^२ ॥

फलं विना स्वर्गादिकाम्यफलं विना । विद्यमानादियज्ञानां यथा
 पापक्षयार्थं नैमित्तिकानामप्यत्र नैमित्तिकपदं निमित्तविहितत्व-
 साम्यान्नित्यनैमित्तिकोभयपरम् । क्षयं केचिदुपात्तस्येति उपात्तदु-
 रितक्षय एव फलम् ।

गौतमः,—

अशक्तौ मनसाप्येनमाचारमनुपालयेत् ।

सामर्थ्यं तु,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेऽनुवर्त्तते ।
 न संपारयिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति न्यायान्न फलं न वा प्रत्यवायपरिहार इति मण्डनाचार्याः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

(१) दोषघातार्थमेव च ।

(२) अनुसङ्गफलाश्रुतिम् ।

प्रारब्धे काम्येऽङ्गहानौ तु यस्तूपेत्य न यथार्थं करोति, असमाप्तां
विरमेत् तत्राग्नेयोविधिश्चान्द्रायणं चेति' । काले प्रारब्धस्य
देवात्कालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । काम्येष्वेवाधिकारिता ।
योगियान्नवल्काः,—

अज्ञानादथवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

स्कान्दे,— यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

अन्यत्र,—

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इदं सामान्यतः ।

यत्र यत्र विशेषस्तु तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

तत्र नित्यकर्मणां नानाफलसम्बन्धेऽपि सर्वेऽविशेषादिति जैमि-
नीययोगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फलम् ।

नित्यकाम्यकर्मणीः, काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् इति न्यायेन
सकृदेवानुष्ठानम् । सर्वकर्मरम्भे प्रणवोच्चारणं यथाह,

आपस्तम्बः,—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्म्मरन्ध्रेषु सर्व्वशः ।

तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥

देवावाहनकालेषु^१ श्रुतं कुर्यान्न संशयः ।

तद्वचनं कालनिरूपणे लिखितम् । तत्र रात्रेश्चतुर्थप्रहरे शयना-
दुत्थानम् । तत्रादौ नारायणं नमस्कुर्यात् ।

वामन पुराणे,—

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शिवम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्माणि कारयेत् ॥

अपवित्रः पवित्रोवा इत्याद्युक्तेः ।

अन्यत्र, यथाशक्तिवृत्तैरङ्गैरपि नित्यं प्रसिध्यति ।

सर्व्वाङ्गानां तु संपत्तौ काम्येष्वेवाधिकारिता ।

नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ॥

भूमिमाक्रम्यते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्व्वकामलप्तात्मा सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा शय्यायां उत्थाय भूमौ पादौ न्यसेत् ।

“रात्रिवासः परित्यज्य गुरुं तत्रैव चिन्तये”दिति

ब्रह्मवैवर्त्तीक्तेश्च वस्त्रान्तरं परिधाय लालादि प्रोञ्छ्य पादप्रक्षालनाचमनादिशुद्धिं विदध्यात् । तदनन्तरम्,—

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मोलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति पठित्वा मनसा गुरुं नमस्कुर्यात् ।

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्युक्तेः विष्णुस्मरणेनैव शुचित्वं संपाद्य वस्त्रान्तरपरिधानं विनापि
नामकीर्त्तनं कुर्वन्ति ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्त्तनात्तस्य पापानि नाशमायान्त्यशेषतः ॥

इति वचनान्मधुसूदननामकीर्त्तनं कुर्यात् ।

यदुत्साहादिकं कर्म यत्त्वया^१ प्रेरितो हरि ।

करिष्यामि त्वदाज्ञायामिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मम ।

तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया ।

यद् यत्कारयसीशान तत्करोमि तवाज्ञया ॥

तैलोक्यचैतन्यमयादिदेव,

श्रीनाथ विष्णो, भगवन् प्रसीद ।

प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं

संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥

संसारयात्रामनुवर्त्तमानं

तवाज्ञया श्रीनृहरिऽन्तरात्मन् ।

स्पर्द्धातिरस्कारकलिप्रमाद-

भयानि मां नाभिभवन्तु भृमन् ॥

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-

र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदिस्थितेन

यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥

इति करिष्यमाणसर्वकर्मणां भगवत्समर्पणम् ।

दत्तः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

इति वाक्याद्देदोऽभ्यसनीयः ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

चिन्तयेत् कायक्लेशांश्च वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते रात्रेः पश्चिमो याम इति स्मृतिरत्नमालायाम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकमित्यादि ।

रात्रे सुरीययामस्य मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥

इति अशक्तस्य पक्षान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते स्वस्थे च मानसे मतिमानृप ।

विशुद्धश्चिन्तयेद्धर्ममर्थं तदविरोधिनम् ॥

अपीडया तयोः कामम् । इति तत्र किञ्चिद्देदाभ्यासस्यानु-

ष्ठानार्थं धर्मार्थकामान् सोपायान् परस्परविरोधेन विचिन्त्य
वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं कार्यम् । अतएव ब्रह्मणोऽयं ध्यानी-
पयिक इति ब्राह्मसंज्ञा । निराकारध्यानाशक्तस्य विष्णोर्ध्यानम् ।
शक्तेन योगाभ्यासोऽपि कार्यः ।

इज्याचारदमाहिंसाज्ञानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

इति भगवदुक्तेः ।

यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनूत्तमम् ।

मैत्रेयाशिषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । तथा,—

यस्मिन्त्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने ।

विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

मुक्तिं चेतसि यः स्थितो ^१नु सुधियां पुंसां ददात्यन्वहम् ।

किं चित्रं यदद्यं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

विष्णुधर्म,—

नामसंकीर्त्तनं विष्णोः क्षुद्रप्रखलितादिषु^१ ।
 यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥
 कले दीर्घनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
 कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं विशेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्वपातकैः ।
 पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्तैर्मृगैरिव ॥
 क्वचिच्च । सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
 वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥
 तेन भक्तिश्रद्धातिरेकेणापि नामकीर्त्तनमात्रादेव पापक्षयः ।
 यावज्जीवं प्रणवमथवा व्याहरेद्व्रीद्वीयं वा ।
 याजुर्वेद्यं वसतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् ॥
 त्यक्त्वा लज्जां कलिकलुषमलच्छेदकानीरयेद्वा ।
 विष्णोर्नामान्यनिशममृतप्राप्तिरेषा चतुर्धा ॥

इति, ईरयेदुच्चारयेत् । अत्र नामकीर्त्तनस्य मुक्तिहेतुत्वं
 सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन ।

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।
 नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

(१) क्षुद्रप्रखलितादिषु ।

(२) वाराणस्याम् ।

इति वचनात् । अशीचेऽपि नामकीर्त्तनम् ।

नारसिंहे,—

इति संकीर्त्तिते विष्णोर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां, नष्टाश्च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीनां नारकिनामपि अधिकारः ।

यदा नृसिंहकल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नन्तं न उच्चरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

लेपाद्यशीचे सूतकादौ चैवेति व्यवस्था । व्रतेन नाशुचिर्देवर्षि-
पिठनामानि नतूच्चरेदिति लेपाशीचविषयम् । तथा च,

“सम्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु” इत्युक्तदोषप्रसङ्गे
ऽपि नास्ति ।

श्रीपथे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।

शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥

संग्रामे चक्रिणं देवं प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।

नारायणं तनुत्यागे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।

कानने नरसिंहं तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जलमध्ये वराहं च पावके जलशायिनम् ।

मायासु वामनं देवं सर्वकार्यं च माधवम् ॥

इति षोडश नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सर्वकार्यमवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छाति ॥

एवमादीनां तत्कालविधानादेव नाशौचदोषः ।

तन्नास्ति कर्मजं लोके वाचं मानसमेव च ।

न क्षीयते कलौ यत्तु गोविन्दनामकीर्तनात् ॥

सकदुच्चारयेद्यस्तु जगन्नाथेति हेलया ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

जगन्नाथेति यन्नाम कीर्तयिष्यन्ति ये नराः ।

अपराधशतं तेषां क्षमिष्ये नात्र संशयः ॥

एवमादीनि विष्णुनामानि बहुकीर्तनीयानि तथा यो देवो
यस्येष्टः स तन्नामकीर्तनमृषिकीर्तनमपि कुर्यात् । ब्राह्मे मुहूर्ते
बुध्येत स्मरेद्देववराटृषीनित्युक्तेः । तद्विस्तरभयान्न लिख्यते ।

तदेव नामकीर्तनरूपाणि स्नानसन्ध्याद्यधिकारसंपादना-
नपेक्षणात् शयनादुत्थानमात्रेण कर्त्तव्यानि । यानि तु स्तोत्र-
रूपाणि जपरूपाणि वा प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यत्वेन विहितान्यपि
तानि स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैतृ च कर्मणि । सन्ध्याहीनो-
ऽशुचिर्नित्यमित्यादिवाक्यात् सन्ध्योत्तरकार्याणि ।

उत्थानानन्तरमात्रकर्त्तृत्वे तु लेपाशौचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादि-
व्यवधानस्यापि दोषत्वापत्तेः । न हि तादृशसन्देहव्युदासाय पृष्ठ-
सवनोयेन^१ यजेरन्नित्यादि, कालाशौचाद्यनादरेणानन्तर्यमाद्रियते ॥

(१) सन्देहिनिरासाय पृष्ठाह्वनोयेन ।

अथ प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि ।

कात्यायनः,—

पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्कृत्तनामिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलिरूपलक्षणम् ॥

त्र्योत्रियं सुभगाङ्गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स प्रमुच्यते ॥

कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः संस्पृशेद्गङ्गां वृतं दधि ।

सर्पपांश्च प्रियङ्गुञ्च कल्मषात् स प्रमुच्यते ॥

प्रातरुत्थायेति वचनात् स्पर्शं उपसि स्नानाद्यनपेक्षेति केचित् ।

वस्तुतस्तु स्नानादिशुद्ध्यनन्तरं स्पर्शनम् । तथाचारस्य दर्शनात् ।

एतदस्मत्पितामह-क्षणाद्ब्रह्मत्पण्डितमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे
लिखितमनुसन्धेयम् । विष्णुपुराणे,—

प्रभाते मैथुने होमे प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

स्नानभोजनजप्येषु मौनं चैवाष्टकर्मसु ॥

कर्म्मोपयुक्तपठनीयवाक्यव्यतिरिक्तशब्दानुच्चारणं मौनशब्दार्थः ।

मौनकालमाहाचार्यः,—

सन्ध्योरुभयोरर्ज्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्यं च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

नैर्ऋत्यामिषुविन्नेपमतीत्याप्यधिकं भुवः ॥

मैत्रं विद्धिसर्गः । मित्रोऽपाने समाश्रित इति वाक्यात् । अत्र देशकालनियमः पुरुषार्थोऽपि नित्यकर्ममध्यपाठात्, दुरितक्षय-फलकः न, परिसंख्यातदोषदृष्टत्वात् । अतएव देवलेन,—

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विष्णुतमुत्सृजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

इति सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते । एवं चान्यकालेकरणे दोषभावः । सन्ध्यायामप्यावेगे कार्यम् । स्थानाच्चैव मलाश्रुता-इति शब्दाशयाख्यस्थानच्युतस्यावेगकरत्वेनाशौचापादकत्वात् । नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति शौचस्य विधेयत्वेनावेगे सति सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वान्न निषेधविषयत्वम् । आपस्तम्बः दूरादवस्थाने मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां दिशं गत्वेति शेषः । अस्तमिते वह्निर्ग्राममारादवस्थाने मूत्रपुरीषे वर्जयेत् । आराहूरे ।

मनुः,—

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्ट्रं दणानि च ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

विष्णुपुराणे अयज्ञीयैस्तृणैरित्यादि ।

दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥

हारीतः,—घ्राणास्ये वेष्टयित्वा मूर्धानं ग्रीवायामासज्य दक्षिणबाहुपार्श्वं कमण्डलुमावायोत्सर्गं कुर्यात् । घ्राणास्यदृष्टनं वस्त्रादिना । संख्यानवहवः यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णं दत्वा, एतेनात्र उत्तरीयनियमः । मेहनोत्सर्गावुभौ ।

वायुपुराणे.—

शुक्लेस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्व्वेणुदलेन वा ।
मृगमयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्द्वाय वसुन्धराम् ॥

यमः,—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णे अपराह्णे पराङ्मुखः ।
उदन्मुखस्तु मध्याह्णे निशायां दक्षिणामुखः ॥

अत्रेयं व्यवस्था ।

देवलवचनात् त्रिसुहृत्तात्मकप्रातःसायंकालयोर्दक्षिणामुख-
त्वम् । यमस्मृतेः त्रिसुहृत्तादूर्ध्वं पूर्वाह्णघटिकादये प्रत्यङ्मुखत्वम् ।
पूर्वाह्णत्रिसुहृत्ताधोघटिकादये प्राङ्मुखत्वम् । रात्रौ दक्षिणा-
मुखत्वमित्यादि ।

याज्ञवल्करः,—

न प्रत्यग्न्यर्कगोमोमवाय्वम्भः स्त्रीद्विजन्मनः ।
एतेषामुत्सर्गाभिमुखवर्ज्यः ।
यमः, प्रतपस्थानमेव च ।

मनुः,—

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथामुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
सप्तत्वेषु च गर्तेषु न च गच्छन्नपि स्थितः ॥

गमननिषेधात् प्रहस्यापि निषेधः, उपविष्ट एव कुर्यादित्यर्थः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

पुनः पर्वतमस्तकनिषेधो दोषातिशयार्थः,

देवलः,—

वापोकूपनदीगोष्ठचैत्याग्भःपथिभस्मसु ।

अग्नीकाम्ये श्मशाने वा विष्णूत्रं न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो वृक्षः, काम्यः कमनीयप्रदेशः ।

यमः,—

पल्वलानि तडागानि नदीप्रस्रवणानि च ।

न च गोमयभस्मानि फालकण्टं च वर्जयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं परिवर्जयेत् ।

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्रविलानि च ॥

राजमार्गचतुष्पथनिषेधो दोषातिशयार्थः ।

हारीतः,—

न चत्वारोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

न तीर्थे न शस्यपूर्णे न यज्ञभूमौ यज्ञीयानां वृक्षाणामधस्तात् ।

तीर्थं जलावतरणमार्गः ।

वशिष्टः, नोप्तेन शादलोपजीव्यच्छायासु ।

शाङ्गो हरितस्त्रिगो भूप्रदेशः,^१ स्वां क्वायां प्रतीति शेषः ।

नोषरे न पराशुचौ तथा नाकाशे । आकाशे अट्टालिकादौ ।

यथाकाशः स्मृतो भीमस्तस्मान्नासंवृते क्वचित् ।

कुर्यान्मूत्रं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्वपेन च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंवृतदेश एव आकाशः ।

आपस्तम्बः,—

स्वाञ्च न मेहेत, न सोपानको मूत्रपुरीषं कुर्यात्, स्वां क्वायां
प्रतीति शेषः ।

विष्णुपुराणे,—उत्सर्गे वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेन्नातिचिरात्^२ तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

यमः,—न पश्येदात्मनः शक्तत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणांस्तथा ।

एतच्च गौचानन्तरं,—

दृष्ट्वेतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपसृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥

इति अशुचेः ।

सूर्यादिदर्शने मनुना प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्, कामतोऽधिक-
प्रायश्चित्तम् ।

तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते मैथुने क्षुरकर्मणि ।

मूत्रोच्चारं नरः कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति शिष्टाः ।

शौचम् ।

याज्ञवल्काः,—

गृहीतशिश्वोत्थाय मृद्विरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्वितः ॥

देवलः,—

अशौचान्नोत्सृजेच्छिश्रं प्रस्नावोच्चारयोः स्वयम् ।

अन्यत्रोपविश्य शौचं कुर्यादित्यर्थः, शिश्रधारणं वामहस्तेनैव,
धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमित्याद्युक्तेः ।

हारीतः,—

गुदं लोष्ट्रेण प्रसृजीत शुष्ककाष्ठेन वा ।

आपस्तम्बः, अश्मानं लोष्ट्रमाद्रौषधीन् वनस्पतीन् दूर्वामाच्छिद्य
मूत्रपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गौतमेन, पर्णेन निघर्षणं निषिद्धम् ।

व्यासः,—अश्मशूलफलाङ्गारैर्कृन्मृज्यान्नास्थिवर्हिषा ।

एवं शुष्ककाष्ठेन गुदमार्जनं, तदभावे, अश्मशूलफलाङ्गारास्थि-
कुशाद्रौषधिवनस्पतिदूर्वालोष्ट्रव्यतिरिक्तेन द्रव्येण, तदभावे लोष्ट्रेण
गुदमार्जनं ।

लोष्ट्रस्य विहितनिषेधात् विकल्पः ।

ब्राह्मे,—उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्वक्षिणमुखः ॥

आहरन् मृत्तिकां विप्रः कूलात्मसिकतात्तथा ।

नाखुक्तष्ठान्न वल्मीकान्न फालान्न च कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोषराच्चैव शौचशिष्टात्परस्य च ।

कुर्यादित्यत्र शौचमित्यर्थः^१ ।

विष्णुपुराणे,—मृदन्तर्जलात्तथा,

शौचावशिष्टां शौचार्यं न दद्यात् लेपसम्भवाम् ।

अन्तःप्राण्यवपन्नां^२ च हलोत्खातां च पार्थिव ॥

शातातपः,—शुची देशे तु संग्राह्या शर्कराश्च विवर्जिताः ।

रक्ता गौरास्तथा श्वता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्मृताः ॥

न मृदं नोदकं चापि निशायां न च गोमयं ।

न गोमूत्रं प्रदोषे च गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥

अशुद्धिशङ्कायां तु शिष्टाः,

अष्टाङ्गुलानि खानित्वा उद्धरेत्तु मृदं ततः ।

वामहस्तेनाधःशौचं कार्यम् ।

तथाच शिष्टाः,—

धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

परं तु वालुकामयादिदेशे सर्वथा मृत्तिकाऽसम्भवं शौचलोपापसौ

गुणलोपेन मुख्यस्य चेति—

यस्मिन् देशे च यत्तोयं या भूमिर्या च मृत्तिकेति ।

मन्वाद्युक्त्यनुरोधाच्च यथाकथञ्चित् मृत्तिकामात्रं ग्राह्यम् ।

मनुः,— एकालिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

(१) इति शेषः ।

(२) अन्तः प्राण्यवपन्नाम् ।

शङ्खः,— तिस्रस्तु मृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनं ।

दक्षः,— अर्द्धप्रमृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः ॥

लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया ।

आर्द्रामलकमानेन मृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति शेषमृत्तिकापरिमाणं तावन्मात्रम् ।

दक्षः,— न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।

एतल्लेपापगम एव ।

लेपानपगमे तु देवलः,—

यावत्साध्विति मन्येत तावत् शौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

एवमन्यान्यपि वचनानि समाधेयानि ।

मूत्रशौचे दक्षः,—

एकालिङ्गे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

सव्ये वामे त्रिः । उभयोर्हस्तयोः । अत्र पादयोरनुक्तावपि पूर्व्ववत्
त्रयं त्रयम् । एतावन्मूत्रोत्सर्गशौचप्रमाणानि । तदपेक्षया शुक्रोत्सर्ग-
शौचं द्विगुणम् ।

मनुः,— एतत् शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥

दक्षः,— यदुक्तं तु दिवाशौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं तु पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसंसर्गवर्द्धिष्णुरोगी, एतद्विण्मूत्रोत्सर्गनिमित्तं,
विण्मूत्रलेपे तु मृज्जलाभ्यां शुद्धिः, न सह्यग्नियमः^१ ।

तथाच मनुः,—

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदाय्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

तथा,— वसाशुक्रमसृङ्गजामूत्रविट्कर्णविट्-नखाः ।

श्लेष्माशुदूषिकास्त्रेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

प्रक्षां क्रमेण चैतेषां शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।

मृदारिणा तु पूर्वेषामितरेषां तु वारिणा ॥

इति वाक्यात्ममाचारः ।

अत्र विशेषः यमेनोक्तः,—

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एवच ।

मृदः पञ्चदशमेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥

एतदात्मीयमूत्रादिस्पर्शशीचमुदाहृतम्^२ ।

देवलः,—

देशकालं तथात्मानः द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपस्थितामवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीचं प्रकल्पयेत् ॥

(१) पादयोर्द्वे गृहीत्वा च ।

(२) उत्सर्गकालादन्यत्र परकीयेषु कथ्यते ।

परस्य शोणितस्पर्शरेतोविण्मूत्रजे तथा ॥

चतुर्णामपि वर्णानां द्वाविंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ।

१२ उपपत्तिः ।

यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिणा तत्तु शोधयेत् ।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

न यावदुपनीयन्ते द्विजाः शूद्रास्तथाङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं तेषां शौचं विधीयते ॥

न सङ्ग्रानियम इत्यर्थः ।

विष्णून्तोत्सर्गार्थमुपविष्टस्य तदकरणे वृद्धपराशरः,—

उपविश्य तु विष्णून् कर्तुरस्तं न विन्दते ।
स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥

अत्रोद्धृतोदकासम्भवेऽनुद्धृतेनापि ।

शिष्टाः,— कुर्यादनुद्धृतेनापि यदि निर्जन्तुकं जलम् ।

वितस्त्रिमात्रं सन्त्यज्य कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

क्वचिच्च,—अरत्त्रिमात्रं सन्त्यज्य कुर्याद्धारिण्यनुद्धृते ।

क्षिप्त्वाऽग्नावशुचिद्रव्यं तथैवाभ्यसि वा पुनः ॥

मासमात्रं कुर्यादिति गुरुदोषाज्जले शौचोदकपरिहाराय
यत्नः कार्यः, मृण्मयकमण्डलुसम्भवेऽप्येतन्न कार्यं ।

हारीतः,—

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन मृदा कमण्डलुं परिमृज्य
पूर्व्ववदुपसृश्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

शङ्खलिखितौ,—

आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत्,—ईशानोऽत्र सर्वेशो विष्णुः
स्मृत्वा विष्णुं मनातनमिति वा ।

ब्रह्मवैवर्त्त,--

कृत्वा शौचमिदं विप्रो मुखं प्रक्षालयेत् सुधीः ।

मेधातिथिः,--आकारनिमित्तः,--कमण्डलुशब्दो न जातिनिमित्तः,
तेन सुवर्णरजतताम्रादिनिमित्तकानां कमण्डलूनां तत्तज्जातीय-
शुद्धिः कार्य्या, ब्राह्मोक्तेः, विष्णुस्मरणं विष्णुत्वशुक्रशौचाहं
नाचमनाङ्गं, सोमादिवीक्षणं यथासम्भवं, इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवलः, शौचलक्षणमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ।

पश्चादाचमनं वापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

गोमयेन शरीरोपघाते शुद्धिर्वाच्या, एतेन आचमनान्तरमेव
कर्माहंतालक्षणं शौचं भवति ।

देवलः,--प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैलके दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्माङ्गाचमनाङ्गपादप्रक्षालने प्राङ्मुखत्वमुदङ्मुखत्वं वा पित्राच-
मनाङ्गं पादप्रक्षालने दक्षिणामुखत्वं वा । प्रत्यक्पादावनेजन-
मिति आपस्तम्बोऽयं आचमनार्थक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,--इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चामणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ।

शिखां बद्धा वसित्वाऽहे निर्णिक्ते वाससी शभे ॥

तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोदच्छन्न विलोकयन् ।
 उदच्छन् उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति गृह्यस्मृतेः ।
 न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन् ।
 न हसन् नैवमात्मानं^१ न वीक्षयन् न लोकयन् ॥
 कम्पमानः संस्कृ^२ त्यात्मानं हृदयं वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।
 केशान्त्रीविमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 अथातः प्रथमात्तीर्थाद्विज्ञात्तिः पिबेत् समम् ।
 अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्व^३ बुहुदम् ॥
 प्रथमात्तीर्थाद्वाह्यादित्यर्थः ।

द्विस्ततोऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्ततो मुखम् ।
 नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥
 आपस्तम्बः,—

तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् ।
 मरीचिः,—भुक्तामनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।
 व्यासः,—शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकक्षशिखोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 तथा विना यज्ञोपवीतेनेत्यादि ।
 मोपानीक्तो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।
 उष्णीषवानाचामिदस्त्रिणावेष्ट्य वा शिरः ।

(१) न हसन् नैवाकलयन्मात्मानं न विलोकयन् । आकलयन् कम्पमानः ।

(२) कम्पमानः आत्मानम् ।

(३) अवहितर्यान्यबुहुदम् ।

गौतमः,—

वाग्यतो हृदयं स्पृश्यंस्त्रिश्चतुर्वाप आचमेत् ।

त्रिश्चतुर्वेति भावशुद्धापेक्षया, हृदयगामिनी रपः ।

भविष्ये,—समी च चरणी कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप ।

घनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुसमाहितः ॥

नारसिंहे,—

दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् पुनः ।

त्रिःपिवेदोक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भरद्वाजः,—तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु,

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् ।

दक्षः,—

संवत्साङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संयताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्य^१ मेवमुपस्पृशेत् ॥

आपस्तम्बः,—

त्रिरोष्ठी परिमृजेदित्येके । सकृदुपस्पृशेद्विरित्येके । दक्षिणेन

पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणि उपस्पृशेत्, पादौ

शिरश्च प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सकृदुपस्पृशेदोष्ठाविति सम्यन्धः ।

ओष्ठस्पर्शानन्तरं, दक्षः,—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयं तु तलेन वै ।

मर्द्धाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाङ्ग चाग्रेण संस्पृशेत् ॥

प्रदेशिनी, तर्जनी ।

नाभिस्पर्शनानन्तरं व्यासः,—

पुनरपथ संस्पृशेत्, हृदयस्पर्शनान्तरं चात्मात्मनादुदकस्पर्शनम् ।

भवित्ये,—यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखाद्वागान् तेन प्रीणाति पार्थिव ॥

शिष्टाः,—तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान् यावत् सव्येन संस्पृशेत् ।

मनुः,—ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥

कायत्रैदेशिकाभ्यां वा न पैत्रेण कदाचन ।

कायत्रैदेशिकाभ्यां वेति उत्तरं, ब्राह्मणतीर्थे व्रणादिदोषसत्त्वे बोध्यम् ।

अपः पाणिनखस्पृष्टाः पिवेदाचामति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

इति वचनान्नखस्पर्शपरिहारः कार्यः, बृहच्छङ्खोक्तेन्द्रियस्पर्शनं नास्मद्देशे आद्रियते । कमण्डलुस्पर्शनं सोमतीर्थेनेति हारीतवचना-
दुद्धृतोदकेन कमण्डलोर्गृहीतेनाचमने सोमतीर्थाख्येन करमध्येन,
कमण्डलुशब्दश्च संस्थानवचन इत्युक्तं, तेन ताम्रपात्रादिभ्योऽपि
अह्णे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मृतिः,—

कांस्थेनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कांस्यादिपात्राणामाकारेण कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।

अन्यथा प्रसङ्गाभावात् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ गङ्गलिखितौ,—उद्धृतपरिपूताभिरङ्गिर-
वेक्षिताभिर्वुहुदाभिः शूद्राश्च्येकपाण्यावर्जिताभिर्नाचामेत्,
परिपूताभिरिति अपद्रव्यनिरासेन, अवेक्षिताभिरिति दिवा ।
रात्रौ तु यमः,— रात्राववेक्षिते नैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः !
आपस्तम्बः,—

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रयत आचामेत् ।
एतेन स्वयमहतेन आचमनं न शुद्धिहेतुः ।

वशिष्ठः,—तस्मादुदकपाणिभ्यां परिसृज्य कमण्डलुं ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ॥

पर्यग्निकरणं ह्येतन्मनुराह प्रजापतिः ।

ततः कमण्डलोः । आपस्तम्बः,—न वर्षधारास्वाचमेत्, तथा
प्रदरोदके, तप्ताभिश्चाकारणात् प्रदरः स्वयं दीर्घो भूभागः, अकार-
णात् व्याधिव्यतिरेकेण ।

आतुराणां स एवाह,—

उदकेनातुराणान्तु तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ।

वशिष्ठः,—

प्रदरादपि आपस्तदर्पणसम्बन्धाः स्युर्न वर्णरसदुष्टा याः
स्युरशुभागमाः ।

बौधायनः, पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत्, यदाचामेत् भूमौ
स्नावयित्वाचामेत्,

आपस्तम्बः,—

नागनुदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्यात् । आचामेद्वा पाणि-
संक्षुब्धोदकेन नाचामेत्, अग्निपर्युक्षणाथीपात्तजलशेषेण ।

यान्नवल्काः,—

हृक्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्गं द्विजातयः ।

शुध्येरंस्त्री च शूद्रश्च सकृत्-स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्तत इति ओष्ठप्रान्ते ।

हृत्पादानां परिमाणमाहोशनाः,—माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा
भवतीति ।

ब्राह्मे,—स्त्रीशूद्राधिकारे,—क्षालनाच्च करोष्ठयोः ।

शूद्राधिकारे गौतमः,—आचमनार्थं पादप्रक्षालनमेवैके ।

देवलः,—रेतोमूलशक्योच्चे भोजनेऽध्वपरिच्यमे ।

शौचमेवं विधं प्रोक्तमिह चान्यत्र वर्त्तते ॥

शौचमन्नाचमनं, उक्तैतत्पञ्चकातिरिक्तनिमित्ते किञ्चिदङ्गरहित-
मप्याचमनं सगुणं भवति, केवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिख-
सयज्ञोपवीतत्वपादशौचानामावश्यकत्वं, उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गा-
दरः । अन्यत्र शक्तौ रात्र्यामपि एतद्वचनात् किञ्चिदङ्गरहितानुष्ठाने-
ऽप्यवैगुण्यम् ।

अथाचमननिमित्तानि ।

आचमनं त्रिविधं शुद्ध्यर्थं नैमित्तिकापरसंज्ञं पुरुषार्थं कर्माङ्गं चेति ।

ब्राह्मे, —क्षुते श्लेष्मपरित्यागे धीते वा भक्षिते सति ।

अववर्णस्य संलापे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

धीते पीते ।

अववर्णः चाण्डालादिः ।

हारीतः, रथ्यामाक्रम्य कृतमूलपूरीषोभोक्ष्यन् वा पाणिपादं
प्रक्षाल्य वाचामेत् ।

पैठौनसिः, उच्छिष्टरेतो मूलस्पर्शं उत्सृज्याचम्य प्रयतो भवति,
त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशं, तं देशं उच्छिष्टादिलिप्तम् ।

बौधायनः,—नीवीं विश्वस्य परिधायोपसृशेत् ।

वायुपुराणे, निष्ठीविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयतस्य वा ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शाखां मुक्त्वा तथैव च ॥

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमनं कृतं न वा, आचमननिमित्तं न वेति च ।

तथा,— उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं दर्शने वान्त्यवासिनाम् ।

मनुः,— अध्येष्यमाणश्चाचमेत् ।

आपस्तम्बः, श्यावातपर्यन्तावीष्टौ उपसृश्या । श्यावातपर्य-
न्तावलोक्यौ,

यमः,—उत्तीर्थोदकमाचम्य अवतीर्थ्य उपसृशेत् ।

उत्तीर्थ्य जलान्निष्क्रम्य, अवतीर्थ्य जले प्रविश्य, नीत्तरिदनुपसृश्या,
उत्तरेत् सन्तरेत् ।

देवलः,— यदम्भः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तं च स्पृष्ट्वा चैव विशुद्ध्यति ॥

शौचनिर्मुक्तं शौचस्थानादन्यत्र गतम् ।

सम्बर्त्तः,— चर्मारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्बः,—

सिंहाणिकाद्यालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य
स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं नीविं
च परिधायोपस्पृशेत् आर्द्रं वा शकृदोषधिं भूमिं वा, अमेध्यं
चतुर्विधम् ।

देवलः,— दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं स्यात् सर्व्वं व्याख्यायते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्याभोज्यापेयानि वर्जितानि' प्रचक्षते ॥

त्यक्ताः पतितचाण्डाला ग्रामकुक्कुटसूकरौ ।

श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्म्मतः समाः ॥

सव्रणः सूतिका सूतीमत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।

मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्याश्चाष्ट स्वकालतः ॥

नेत्राशुविप्रुषः केशा निरस्तं नखलोम च ।

आर्द्रचर्म्मासृगित्येतत्-दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥

मानुषास्थि शवं विष्ठारितोमूत्रार्तवानि च ।

कुण्ठः पूयमित्येतत् कश्मलं समुदाहृतम् ॥

दूषितं प्रोक्षणेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः ।

दुष्टे मार्जनसंस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकर्षणादिभिः । यथोक्तशुद्धेः पूर्वं संस्पर्शनमाचमननिमित्तं
सत्रणोऽत्र कुष्ठभगन्दरादिरोगयुक्तः । न क्षतव्रणादियुक्तः इति
बहवः । सूती प्रसवकारयित्री । मत्तो मादकभक्षणेन । उन्मत्तः
उन्मादरोगी, मृतवन्धुर्मृतकाशौची । एषां यथोक्तशुद्धेः पूर्वं
स्पर्शनमाचमननिमित्तम् ।

दन्तलग्नाधिकारे देवलः,—

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्ब्रूणे कृते ॥

रुधिरस्य मुखप्रवेशे अत्यन्ताशौचात् ।

देवलः,—

ततः शरीरयोत्रेभ्योमलनिःस्यन्दविस्त्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः ॥

तथा,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मुदम्भोगोमयादिभिः ।

लेपस्त्रिहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्यं कथ्यते विधिः ।

शरीरयोत्रेभ्यः शरीरच्छिद्रेभ्यः, मले द्वादशविधं पूर्वोक्तम्,
निःस्यन्दोलालादिः, तयोर्विस्त्रवः स्थानाच्चलनम्, अन्नादीनां

प्रवेशो मुखद्वारा, तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनोपोह्यते, तत्र शुद्ध्यर्थं चमननिमित्तानि स्वीयविण्मूत्ररेतसामुत्सर्गस्पर्शनञ्च । अशौचजलतदार्द्रभूस्पर्शनं, चतुर्विधमेध्यस्पर्शनम् ।^१ निर्लोमोष्ठादि-देशस्पर्शनम्, उच्छिष्टब्राह्मणस्पर्शनम्, बुद्धिपूर्वकातिक्षुद्रनिःस्नेह-मानुषास्थिस्पर्शनम् ।

चाण्डालादिस्पृष्टस्याबुद्धिपूर्वकस्पर्शनम्, अमेध्यलिप्तप्रदेशस्य त्रिः-प्रक्षालनपूर्वकम्, आचमननिमित्तम्, अस्थिसञ्चयनोद्धं रोदनम्, जलाशयप्रवेशोत्तरणे भुक्तमात्रवमनम्, चण्डालोदक्यासूतकीपति-तशवतत्स्पृष्टदर्शनम्, रथ्वाकर्दमस्पर्शनम्, परकीयद्वादशविधम-लस्पर्शनम्, भासकाकवलाकावानरमार्जारखरोष्ठश्वसूकरकुक्कुट-वराहचेलनिर्णैजकरजकचर्मकृतव्याधकैवर्त्ततैलकृतसुराविक्रयिणट-नपुंसकवेश्यानां स्पर्शनम् ।

नाभेरूद्धं करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात् क्षालनेनैव शुध्यति, इति, वचनादुत्तमाङ्गे स्नानमधिकम् ।

एवं च, एभिर्यदङ्गसंस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यूर्ध्वभागपरमेव । तथाचमनं कृतं न वेति सन्देहः, आचमननिमित्तं न वेति सन्देहश्च, एतानि शुद्ध्यर्थं चमन निमित्तानि ।

(१) चुतं, स्नेहसत्यागः, भोजनपाने, चण्डालादिभाषणमित्याभाषणपरुषभाषण-निद्रा दन्तधावनवस्त्रपरिवर्त्तनरथ्याक्रमणानि । द्वादशमलानां स्वस्थानात्प्रच्यवनम् । मानुषेतरनिःस्नेहपञ्चनखास्थिस्पर्शनम् । पञ्चनखास्थिस्नेहस्पर्शनम् ।

अथ पुरुषार्थाचमननिमित्तानि, अमकृतविकृतश्वासः, ब्राह्मण-
स्पर्शनम्, अग्निस्पर्शनम्, गोस्पर्शनम्, लोद्वादिरहितस्य हस्तस्य
दक्षिणं प्रत्युद्यमः, पादक्षालनं, शिखावन्धनं, नीविश्रंसनं, वस्त्र-
परिधानं, यज्ञोपवीतवह्निःकरणं, स्नानं, भोजनारम्भः ।

उच्छिष्टदोषरहितताम्बूलादिभक्षणं, शयनारम्भः, श्मशाना-
क्रमणं, अभ्यङ्गः,

श्मशानाक्रमणं, अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेवात्राचामनं
पुरुषार्थः । श्मशानाक्रमणं नाशुद्धिकरम् ।

महाभारते,—

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यते । इति ।

एतेषु निमित्तेष्वचमनस्योपात्तदुरितक्षयः फलम् । क्रियाङ्गाचमनं
सामान्यतः ।

क्रियाञ्च कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । इति,
वायुपुराणोक्तं, विंशतञ्च, प्राणस्थायमनं कृत्वा आचमेत् प्रयतो-
ऽपि मन्त्रित्यादौ मन्थान्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् ।

तत्त्वमार्गसंहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् किल्बिषमाप्नोति सत्यमीश्वरभाषितम् ॥

तथा,—

आदित्यञ्च गणाध्यक्षं चैवपालञ्च पार्व्वतीम् ।

आराध्याचमनं कार्यं सुधिया कर्ममिद्वये ॥

लङ्घयित्वा च निर्माल्यमेतेषां त्रिदशाधिप ।

सद्य आचमनं कार्यं कर्मान्तरविशुद्धये ॥

इत्यादौ कर्माङ्गाचमनम् ।

तथा,—

आङ्गे पिण्डदानादौ कर्माङ्गमाचमनम् । अतएव पैतृके दक्षिणा-
मुख इति पादप्रक्षालने दिङ्मुखनियम उक्तः । शुद्धार्थाचमनमेव
कर्माङ्गं न पृथक्कर्माङ्गमाचमनम् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचम्य वासोऽन्यत् परिधाय च ॥

आपस्तम्बः । भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् । द्विः
परिमृजेत् । सकृदुपसृशेत् । भोजनपूर्वाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिर्वा । ओष्ठस्पर्शनमात्रं सकृत् । अन्यत्र
सकृत्त्रिर्वा । कलिलकासश्वासरथ्याचत्वरश्मशानाक्रान्तेष्वाचान्तः
पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं, श्लेष्मा, श्वासोव्यायामादिकाले
विक्षतः, चत्वरं भूतादीनां बलिदानस्थानम् ।

शङ्खलिखितौ, मूत्रपुरीषष्ठीवनादिषु शुक्तवाक्याभिधाने पुन-
रुपसृशेत् । शुक्तं परुषं आदिपदं शुक्तोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम् ।
द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठः, ओष्ठौ संसृश्य च तथा यत्र स्या-
तामलोमकौ, स्नानं पानं क्षुतं स्वापः । भोजनान्तः, रथोपसर्पणं,

वस्त्रपरिधापनं, भोजनारम्भः, कठिनश्लेष्मात्यागः, कासः, विकृत-
श्वासः, चत्वरक्रमणं, श्मशानाक्रमणं मूत्रपुरीषोत्सर्गः, छीवनं,
परुषवाक्याभिधानं, शुक्रोत्सर्गः, इत्यष्टादशद्विराचमननिमित्तानि ।
शुद्ध्यर्थं नैमित्तिके च यथासम्भवं, द्विराचमनेऽपि सकृदेवेन्द्रियस्पर्शनं
कार्यं न द्विः । द्विराचमनेऽपि सर्वोपेतत्वादिविचारः पूर्व्ववत् ।

अथाचमनानुकल्पः, आपस्तम्बः, स्वप्ने 'सर्व्वथौ सिंहाणिकास्रा-
वालम्भे लोहितस्य केशानां अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे
महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपसृश्याप्रयतमानुषम् । नौवीं च परिधाय
अप उपसृशेत् ।

आर्द्रं वा सकृतोषधिं भूमिं वा उक्तनिमित्तेष्वाचमनासम्भवे
आर्द्रगोमयस्पर्शनम् । तदभावे आर्द्रदणस्पर्शनम् । तदसम्भवे
भूस्पर्शनम् ।

पराशरः,—

क्षुते निष्टीवने चैव दन्तश्लिष्टे तथा नृते ।

पतितानाञ्च सम्भापे दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याःसरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्योवरुणः सोमोवायुरग्निस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

तद्वाक्यशेषात् सर्व्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्पर्शनमनुकल्पः ।

एषु च निमित्तेषु अवश्यमनुकल्प इति वाक्यान्तरेण च आचमन-
स्यैव विधानात् । दन्तस्निष्टे चाचमनविध्यभावात् कर्णस्पर्शनं
मुख्यम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

क्षुत्वा निष्ठीव्य वासश्च परिधायाचमेत् बुधः ।

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥

कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य तु ।

अविद्यमाने पूर्वोक्तेरुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

क्षुत्निष्ठीवनवस्त्रपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनं, तदसम्भवे
गोष्ठस्पर्शनम् । तस्याप्यसम्भवे सूर्यदर्शनम् । तदसम्भवेऽपि
दक्षिणकर्णस्पर्शनम् ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्मस्य एषु नाचामेद्यक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्ममध्ये एषु कर्णस्पर्शनं मुख्यः कल्पः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णे नासिकायां हुताशनः ।

उभावपि च स्पर्ष्टव्यौ तत्क्षणादेव शुद्धयति ॥

एतदुक्तनिमित्तादन्यत्राचमनानुकल्परूपम् ।

अथाचमनापवादः ।

अत्राङ्गिरसौ, मधुपर्के च सोमे च अस्मिन् प्राणाहुतिषु च ।

नाच्छिष्टसु भवेदिप्सो यथात्रैर्वचनं तथा ॥

अत्राप्सिति प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशनपरमिति लक्ष्मीधरः ।

तदन्यजलपाने त्वाचमनम् ।

शानातपः,--

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहं तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मुखशुद्ध्यर्थं कटुतिक्तकषायादौ, अत्र शुद्ध्यर्थमाचमनं नास्ति ।

नैमित्तिकं स्यादेव । अतएव भट्टाः, परस्पृष्टताम्बूलभक्षणं तदवसाने'नाचमनं च दुराचार इत्याहुः ।

गौतमः, दन्तस्निष्टे दन्तधावनादन्यत्र जिह्वाभिर्मर्शनात् प्राक् च्युतेरित्येके । चुतेरास्यास्त्राववत् निगिरन्नेव तच्छुचिः । अन्यत्र जिह्वामर्शनात् यावज्जिह्वया दन्तेभ्यो तत्भेदोनीपलभ्यते इत्यर्थः ।

मत्स्यजिह्वाभिर्मर्षणे यावन्न च्यवते तावच्छुचिरित्येके मन्यन्ते । चुतेरास्यास्त्राववत् लालावत् निगिरन्नेव तच्छुचिः ।^१

आचान्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलग्नातिरिक्तमपि तदपि निगिरन्नेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनमिः, भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूताः, विप्रुषः शुद्धाः, द्विरोमक्लिन्नेष्वचामेत् । विन्दवः आचमनविन्दवः, परामृष्टाः

(१) तदवसानानाचमनम् ।

२) देवलः—भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।

वशिष्टः,—न प्रस्युगतोलेपः अशुचिरित्यर्थः । यच्चाप्यन्तमुखे आचान्तस्यावशिष्टं निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

सृष्टाः, पूताः न प्रत्ययहेतवः, अङ्गपतिता अपि रोमहयार्द्रभाव-
मापादयितुं समर्था एवाचमननिमित्तं भवति ।

यान्नवल्काः,—

मुखजा विप्रुषोमेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तश्लिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मुखविप्रुषः श्लेष्मविन्दवः, श्मश्रु चास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति,
दन्तसक्तं चान्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति, अच्युतं
तद्दन्तसमं तथाच पूर्वोक्तनिगिरणमनेन विकल्पत इति
विज्ञानेश्वरः ।

मनुः,—

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतोभवेत् ॥

अन्याचमनार्थं जलं ददतोयेऽम्बुविन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते शुद्ध-
भूगतेनाम्बुना तुल्या इति क्लृप्तकभट्टः । विस्तरस्तु अस्मत्कृते
शुद्धिसारे च द्रष्टव्यः ।

वृहस्पतिः,—

प्रचरन्नन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषे तु द्रव्यहस्तौ न दूष्यति ॥

शौचं तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,— उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदन्नश्चज्जनादिव्यतिरिक्तद्रव्यविशेषमिति विश्वरूपः । इत्या-

चमनप्रकरणम् ।

अथ दन्तधावनम् ।

नरसिंहपुराणे,—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।

तिन्तिडीवेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बी तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

नारदः,—

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

आम्रपलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।

कटुतिक्तकषायाद्या धनारोग्यसुखप्रदाः ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥

अत्र भक्षयेदिति भक्षणधर्मप्राप्तार्थं तेनाद्यन्तयोर्द्विराचमनम् ।

आचमनस्य भोजनाङ्गत्वं भोजनप्रकरणलेख्यम् ।

कात्यायनः,—

नारदाद्युक्तवार्त्तयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधापयेत् ॥
 उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजापशुवसूनि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञां च मेधाञ्च तन्नो धेहि वनस्पते ॥

इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

विष्णुः,—

न दक्षिणापराशामुखः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वटाशनाकंखदिर-
 करञ्ज-करवीरसर्जारि-मेढापामार्गमालतीककुभ^१विल्वानान्यतमं
 कषायं कटुतिक्तं वा कनौनिकास्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलं,
 प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

हारीतः,—

काले पालाशकोविदारश्लेष्मातकतिल्वकशाकवृक्षनिर्गुण्डीशिखण्डी-
 वेणुवर्जं प्लक्षमासकवदरीकरञ्जशम्यशनकानीत्येके । दधित्य-
 हरितक्याश्वकर्णशालाशनकानीत्यपरि । विल्वखदिराम्रपालाश-
 शिरीषापामार्गाणामन्यतममनार्द्रम् । नातिशुष्कं नातिस्थूल-
 मपोथिताग्रं अनोष्ठग्रस्युदङ्मुखो वा वाग्यत आसीनोदन्तकाष्ठं
 भक्षयेत् । काले उपःकाले तिल्वकः विल्वकः । शाकवृक्षः

शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्थः,
एके अपरे, इत्युभयतापि वर्जयित्वेति शेषः, पालाशः आम्रातक-
वृक्षः, आर्द्रं सद्यच्छिन्नं ततोऽन्यदनार्द्रं अपोयिताग्रमीषच्चूर्णिता-
ग्रम्, अनोष्ठग्रन्थि, दन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्थिरहितम् ।

विष्णुः, न पलाशं दन्तधावनं स्यात् ।

न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्यनवर्जितम् ।

न कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुगुलुः ॥

न वन्धुकनिर्गुण्डीशिग्रुतिल्यतिन्दुकः ।

न पारिभद्रान्त्रिकामोचकशान्मलीषणवर्ज्यम्, मधुरं नार्द्रं नोर्ध्व-
शुष्कं न शुषिरं न पूतिगन्धं, न पिच्छित्तं, दन्तकाष्ठं, भक्षये
दित्यर्थः । धन्यनः, धमनः, पीलुः, गुडफलं, पारिभद्रः, पालधुया-
इति प्रसिद्धः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गुवाकतालहिंतालास्तथा ताली च केतकी ।

खर्जूरं नारिकेलं च सप्तैते तृणराजकाः ॥

तृणराजपलाशैश्च न कुर्याद्दन्तधावनम् ।

इष्टकालोद्गपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ॥

मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

अत्र ये क्षीरकण्टकितिकटकटुकषाया अपि निषिद्धास्तेषां विहित-
निषेधे विकल्पापत्तेः पर्युदासात्प्रतिनिधित्वेनाप्युपादानम् ।

आमनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेद्भृतिकामस्तु पालाशं नित्यमात्मवान् ॥ इति—

वाक्यात्कषायक्षीरिणोऽप्यस्य न प्रतिनिधित्वमपि ।

महाभारते,—प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरालतः ॥

क्षीरिणोवृक्षगुल्माद्वा भक्षयेदन्तधावनम् ।

त्याज्यं सपत्रमज्ञातमूर्द्धशुष्कं च पाटितम् ॥

त्वग्विहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशग्रिंशपम् ।

ऋजुं वितस्तिमात्रं च कीटादिभिरदूषितम् ॥

पारस्करः,—

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, अन्नाद्यायेति मन्त्रः, तेन दन्त-
धावनाङ्गं, परिजप्य च मन्त्रेणेति कात्यायनोक्तौ काष्ठसंस्कारत्वेन
मन्त्रजपविधिरिति भिन्नार्थत्वादनयोः समुच्चयः आयुर्व्वलं यशो-
वर्च्च इत्यादिमन्त्रलिखितः ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजाय मागमत् ।

समे मुखं प्रमार्ज्यते यशसा च वलेन च ॥

इति पारस्करसौत्रोमन्त्र इतिद्वयं पठनीयम् ।

विष्णुः,—

प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जह्यात्शुचौ देशे प्रयत्नतः ।

भारते—पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यभीक्षितम् ॥

ऐश्वर्य्यं भङ्गमाप्नोति क्षिप्ते तदशुचौ भुवि ।

नरसिंहपुराणे—

प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः ॥

दन्तानां काष्ठमयोगोदहत्यासप्तमं कुलम् ।

महाभारतं,—

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥

तानि विष्णुपुराणे—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वारखेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिर्गव च ॥

स्मृत्यन्तरे—

ग्राहे जस्मदिने चैव विवाहे मुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेत् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनोमहङ्गवेत् ॥

तथाच—

ग्राह्यादिभोजनोत्तरदन्तधावनस्य मुखार्थदन्तधावनस्यापि निषेधो भोगत्वात् ।

सर्वभोगविवर्जित इति वचनात् ।

व्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

अत्र अङ्गवैगुण्येऽपि धर्मः, नित्यकर्मन्तरवदशक्तिकृताङ्गहानेऽपि फलोदयात्, काष्ठान्तरेण जिह्वोल्लेखः, तोयगण्डूषैर्वहुशो मुख-
क्षालनं, दन्तकाष्ठप्रत्यग्नातत्वेन गण्डूषकरणे सकृदेवाभिमन्त्रणं,
द्वादशगण्डूपाणामेकमाधनत्वात्,

पैठोनसिः,—

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोल्लेखं समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कुहूपष्ठगोर्नवम्यां वै पक्षादौ दन्तधावनम् ।

पर्णेन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥^१

एवमादिषु पर्णगण्डूषयोर्विकल्पः, पर्णपक्षेणोहः, तस्यापि वृक्षज-
त्वात्, अतएवास्मदेशे सर्व्वदा आम्नपत्रेणैव दन्तधावनसमाचारः,
निषिद्धदिनेऽप्यदुष्टत्वात्, गण्डूषकरणपक्षे, धान्यमसीत्यत्र रतसेमां
समसीतिवत् बहुजलगण्डूषे इत्यूहः कार्य्यः, मुमुक्षोरग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानवत्, आयुरादिमन्त्रोक्तकामनारहितस्यापि मन्त्रः पठनीयः ।

विष्णुपुराणे,—

स्नाचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

देवीपुराणे,—

नेत्राञ्जनं निषेवेत दन्तधावनपूर्व्वकम् ।

(१) न रात्रिवासः स्नायादिति ब्रह्माण्डे तावत् बस्त्रान्तरपरिधानमुक्तम् ।
ततः पुरीषोत्सर्गशौचानन्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

अञ्जनं सीवीराञ्जनमिति लक्ष्मोधरः, वैद्यशास्त्रोक्तमञ्जनग्रहणञ्च,
स्नातकधर्मत्वान्नित्यम् ।

इति दन्तधावनप्रकरणम् ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

न रात्रिवासः स्नायादिति ब्रह्माण्डे यद्वस्नान्तरपरिधानमुक्तं तत्
पुरीषोत्सर्गशौचानन्तरवस्नान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यारुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

कात्यायनः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाहनीति मध्याह्नस्नानेऽतिकर्त्तव्यतातिदेशः, दन्तान् प्रक्षाल्येति
दन्तधावनस्य प्रायत्यार्थत्वात्दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःस्नानस्योक्तं,
अनातुरः स्नानवर्द्धिष्णुरोगरहितः, गृहे चेदिति तत्प्रातःस्नानं
उपप्लवादिना गृहे क्रियते चेत् तदा स्नानाङ्गमन्त्ररहितस्नानम्,
अन्तर्जलजपमन्त्रस्तु तोयकुर्मनाभिषिच्यमानस्यापि स्यादेव, तत्र
युक्तिरग्रे वाच्या ।

दक्षः,—

लालाखेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥

स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ।

अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि कञ्चन ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्व्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनद्वारा शरीरशुद्धिः, अदृष्टं नित्याचरणात्पापक्षयः,
विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्व्विचिन्तितम् ।

अस्मात्त्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

यास्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्णी दुःसहदुरिता वालविधवा वा, दुर्व्विचिन्तितं स्वानिष्ट-
चिन्तनं, अस्मात्त्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन,

व्यासः,—प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमार्थं तद्विधीयते ।

मृन्मात्रं^१ विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तत्तुविस्तरम् ॥

होमार्थं विस्तराभावस्यार्थवादत्वान्निरग्नेरपि प्रातः संक्षेपविधिः ।

एवं प्रातरुक्तसंक्षेपविधिर्मध्याह्नेऽप्यशक्तस्य । एवं काम्येऽपि तीर्थ-
स्नानादौ संक्षेपविधिरनुकल्पः ।

अनुकल्पस्याप्यतिदेशात्, काम्ये तु विशेषः शक्तस्य प्रातः संक्षेपेण
करणेन न फलं, नित्ये तु शक्तावपि संक्षेपेण नित्यकरणे प्रत्यवा-
याभाव एव, न पापक्षयरूपं फलम् ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलमित्यभिधानात्,
तथाच स्मृतिः,—

स्नातस्य वङ्कितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

योगियाज्ञावल्काः,—

उषस्युषसि यत् स्नानं सभ्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उषसि अरुणोदये, सभ्यायां सूर्योदयात् प्राक् एवञ्च उदिते
रवावित्यनुकल्पः ।

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढास्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान्नाहो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

आपस्तम्बः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन तु निश्चितम् ॥

इति वचनान्नित्ययोः प्रातःस्नानमध्याह्नस्नानयोः काम्यतीर्थादि-
स्नाने च स्नानाङ्गतर्पणम् । न तु क्रियाङ्गमलापकर्षणस्नानयोः,
स्नानदेशादिविचारोमाध्याह्निकस्नानप्रकरणे लेख्यः, परकृततडागे
सप्तपिण्डानुद्धृत्य जलं प्रविशेत् ।

कूपतडागातिरिक्तपरकृतजलाशये पञ्च सृत्पिण्डान्, परकृतकूपे
पिण्डत्रयं, केपाञ्चिन्मते जलकुम्भत्रयमात्रोद्धरणं, सेतुजले पिण्ड-
त्रयं, कुम्भत्रयोद्धरणञ्च, इत्याद्यपि तत्र लेख्यम् ।

बौधायनः, श्मशानमापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः,
अप्रक्षाल्य पादौ नान्तःप्रवेष्टव्यम् ।

तथात्रिः, पादौ प्रक्षालयेदिति । इदमनुवृत्तस्नानाङ्गं, स्नानाङ्ग-
तर्पणञ्च अङ्गत्वादेव स्नानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात्तत्पूर्वं
पश्चाद्वा कर्त्तव्यम् । तत्र साक्षिवचनाभावात् स्नानसमनन्तरमेव
कार्यम् ।

किञ्च स्नानस्य कर्माधिकारसम्पादकत्वमपूर्वद्वारकं, अपूर्वञ्च
तर्पणायङ्गसहितात् स्नानान्न स्नानमात्रात्, तेन सन्ध्याधिकार-
मिद्वयं स्नानं तर्पणं च कार्यम् ।

स्मरन्ति रत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा संतर्पयेद्विद्वान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ।

संमार्ज्यं मन्त्रैरित्यादिना तर्पणानन्तरं सन्ध्याकरणस्य वाचनिक-
त्वात् । इदञ्च स्नानाङ्गतर्पणं शिरःस्नातस्यैव, सर्व्वाङ्गजलसंयोगस्यैव
स्नानशब्दार्थत्वमिति वक्ष्यते ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे,—

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत देवं पैत्रमथापि वा ।

यत्तु वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकं वा संतर्प्य तोयेन पितृन् मनुष्यानि ।
तदनुवादित्वाच्छिरःस्नानपक्षे संतर्प्येत्येवं परम् ।

जावालः, स्नानप्रकरणे,—

नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

पद्मपुराणे,—

अनुवृत्तैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।
तीर्थं प्रकल्पयेद् विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
दर्भपाणिस्तु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः ॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
प्रकल्पावाहयेद्गङ्गामिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नस्त्वेनस स्तस्मादाजन्ममरणान्तकात् ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकायासि वासिता ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी^१ ।
अम्बा^२ च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥

(१) लोकनिवासिनी ।

(२) चेमा ।

एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।

भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितम् ।

मूर्द्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रिचतुः पञ्च सप्त वा ॥

स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रं तु विधानतः ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विशुक्रान्ते वसुन्धरे ।

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य गङ्गेऽवागच्छेत्यावाहनम् । तीर्थेषु स्नाने न गङ्गावाहनं, न नदीषु नदीं ब्रूयादिति निषेधात् ।

विस्तरस्तु माध्याह्निकस्नानप्रकरणे लेख्यः । अयं विधिर्वेदिक-मन्त्ररहितत्वात् सर्ववर्णसाधारणः संचिह्नश्च । अस्य विधे-र्माध्याह्निकस्नानपरत्वेऽपि अनुकल्परूपत्वमेव, तेन प्रातःस्नाने दक्षस्मृत्या समकल्पत्वान्नानुवादरूपता ।

एवञ्च मज्जनस्य पाक्षिकत्वान्न स्नानशब्दार्थत्वं, किन्तु सर्वाङ्ग-जलसंयोग एव स्नानम्, अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वेति एकस्य स्नानपद-स्यानुद्धृतपक्षे मज्जनपरत्वेन मुख्यत्वमुद्धृतपक्षे गौणत्वमिति विरो-धात् । तेन सर्वाङ्गजलसंयोग एव स्नानशब्दार्थः, अन्तर्जलजपश्च-तोयकुम्भेनाभिषिच्यमानस्य स्यादेव । अनुद्धृतपक्षे इत्युक्त्वा च जले नाभिप्रमाणे मन्त्रपूर्वकमिति ब्राह्मणवचनान्नाभिमात्रजले स्नानम् ।

संक्षेपमाह योगी याज्ञवल्काः,—

स्नानमन्तर्जलञ्चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

अन्यान् वा वारुणान् मन्त्रान् कामतः सम्प्रयोजयेत् ॥

पूर्वप्रतिपन्नपदार्थानुवादेन मन्त्रविधानात् पाठक्रमादर्थक्रमो बल-
वत्तर इति न्यायाच्च पूर्वं एव क्रमः । तथाच तीर्थावाहन-
जलालम्बनान्तर्जलजपमञ्जनानि षट् ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्, तत्रायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यञ्च इत्यभिधानात् प्रातःस्नाने नित्यं
संक्षेपविधिर्माध्याह्ने विस्तरासामर्थ्ये सत्येवेति वाक्यार्थः, तेन
निरग्नेरपि प्रातः संक्षेपविधिरिति सिद्धम् ।

त्रिरावृत्ताघमर्षणस्नानविधिर्माध्याह्निके लेख्यः । अन्यवारुण-
मन्त्रपक्षेषु अत्र षड्वारुणपक्षो लिख्यते । वहिरेव जलेन
देहक्षालनं, मृदा त्रिःपादप्रक्षालनं, आचमनं, वस्त्रद्वयधारणं,
पवित्रोपग्रहधारणं शिखायज्ञोपवीतानुसन्धानं जले प्रवेशः ।
उद्धृतोदकपक्षे प्राङ्मुखतया उदङ्मुखतया वोपवेशनं, त्रिमात्रप्रणवो-
च्चारम् । इमं म इति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिः गायत्रीच्छन्दः
वरुणो देवता तीर्थावाहने विनियोगः । “इमं मे वरुण शुधी हव-
मया च मृलय त्वा मवस्य राचके” अनेन तीर्थावाहनम् । तत्त्वा
यामीति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः वरुणो देवता
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः

तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः अहेलमानो वरुणह वोध्य ऋण्
समान आयुः प्रमोषीः ।

अनेन मन्त्रेण जलस्यावर्त्तनरूपमभिमन्त्रणम् ।

उरुंहीति मन्त्रस्य, शुनःशेफ ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता
जलपाने, विनियोगः,

उरुं हि राजा वरुणश्चकार

सूर्याय पत्या मनवे^१ तवाउ ।

अपदे पादाप्रतिधातवेक

रूपवक्ता हृदयाविधि^२श्चित् ॥

अनेन जलपानं, हिराचमनम् । योऽर्व्वन्तमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता मार्जने विनियोगः । योऽर्व्वन्तं
जिघांस्सति तमभ्यु^३मिति वरुणः, परो मत्तः परस्वा । अनेन
मार्जनम् । धाम्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिःऋषिः मुञ्चेत्यन्तं यजुः,
यदाहुरिति गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, अन्तर्जलजपे विनियोगः,
धाम्नोधाम्नो वरुणं स्ततोवरुण नोमुञ्च ।

यदाहुरघ्ना वरुणेति शपामहे ततो वरुण नोमुञ्च, अनेन
जले निमज्ज्य जपः । उदुत्तमित्यस्य मन्त्रस्य, शुनःशेफऋषिः,
त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता, स्नाने विनियोगः । उदुत्तमं वरुणपाश-
मस्रदवाधमं विमध्यम^३श्चथाय, अथावयमादित्य व्रते तवानागसो-

(१) मन्त्रे ।

(२) विधि ।

(३) तमभ्यमिति ।

ऽदितये स्याम, इति मज्जनम् । विष्णुस्मरणं सर्वस्नानेषु । स्नानं प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य । तत्र जलएव स्थित्वा माध्याह्निक वक्ष्यमाणविधिना वस्त्रनिष्पीडनान्तं स्नानाङ्गतर्पणं यद्यपि प्राप्तं, तथापि, सन्ध्याहोमकालविलम्बशङ्कया सन्निपतर्पणम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे,—

स्नात्वा तु विधिवद्वातर्ह्यात्तुदकाञ्जलीन् ।

सन्धेन चोपवीतेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन तृप्यत्वेतच्चतुर्विधमिति ॥

इमं मन्त्रं प्रत्यञ्जलि पठित्वा देवतीर्थेन सव्यस्य जलाञ्जलित्रयदानम् । स्नानानन्तरं पैठीनसिः, अन्तरुदक-आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति, वहिरुदक आचान्तोवहिरेव शुद्धो भवतीति तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत्,

शङ्खः, अनेन विधिना स्नात अन्मध्ये स्नानवाससा ।

परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमुपसृशेदिति ।

स्नानाङ्गतर्पणादौ स्नानवस्त्रस्य न परित्यागः । विष्णुः, सोष्णीषे धौति वाससी विभ्रयात् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । अत्र उष्णीषधारणं शिरोजलनिर्णेजनार्थं, तथाच द्रोणपर्वणि युधिष्ठिरस्नाने ।

राजहंसनिभं श्लाघ्यमुष्णीषं शिथिलापितम् ।

जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामि स्वमूर्धनि ॥

तेनाङ्गेभ्य इति शिरोभिन्नाङ्गविषयं, हारीतः, स्नात्वा न गाल-
मवमृज्यात्, एतच्च स्नानाङ्गम् ।

तथा,—

स्नातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्जयेदिति वस्त्रपाण्यो
रुद्देश्य विशेषणत्वादविवक्षा, तेन वस्त्रान्तरेणापि प्रकारान्तरेण वा
मार्जने स्नानवैगुण्यं नाधर्मः ।

यत्तु,—

हस्तेन मार्जिते गात्रे स्नानवस्त्रेण मार्जिते ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्भातं पुनःस्नानेन शुद्ध्यतीति ॥

तद्रोगादिनाऽसहिष्णोरर्थप्राप्ते मार्जने स्नानवस्त्रहस्तनिषेधपरम्,
इति प्रातःस्नानम् । अतः स्नानाङ्गानि, बौधायनः, न नग्नः
स्नायात् । स्नानाधिकारे जावालः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथाच,—नग्नः कौपीनवासा वा द्विवासाः स्नाति यो नरः ।

वृथा स्नानफलं तस्य निराशाः पितृदेवताः ॥

इति अधोवस्त्रद्वित्वे बोध्यम् । शङ्खलिखितौ, अनश्नन्ननग्नः
स्नायात्, नाप्सु मेहनोद्धर्षणं कुर्यात् न पादेन पाणिना वोदक-
मभिहन्यात् न स्रवन्तीं वृथातिक्रमेदनवसिच्य, अमेध्योदकं परि-
हरेत्, अत्योदके न स्नायात्, न समुद्रोदकमवगाहेत । अनश्नन्
ताम्बूलादिकमभक्षयन् स्नायादित्यर्थः, मेहनं मूत्रोत्सर्गं, अङ्ग-
प्रक्षालनार्थं उद्धर्षणं जले न कुर्यात्, अनवसिच्य, तर्पणमकृत्वा,
नदीमतिक्रम्य न गच्छेत् । एतच्च तर्पणकाले दृष्टार्थत्वात्, अमेध्यो-

दकपरिहारः । सर्वजलकार्येषु नास्पोदके स्नायात्, प्रभूतोदक-
संभवे । समुद्रोदकं नावगाहेत न बहुतरं गच्छेत् ।

योगी याज्ञवल्करः ।

पादेन पाणिना वापि यच्च वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यान्न च बाधेत न च प्रक्षोभयेत्तथा ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्यन्तानि नाचरे-
दिति लक्ष्मीधरः । एतदपि स्नानाङ्गम् ।

देवलः,—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।

नान्यं प्रशस्येत् तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतेनेषु च ॥

तथा, न चत्वारोपहारयोः स्नायात्, चत्वरं पक्ष्यादिवलिदान-
स्थानं, उपहारः द्वारसमीपम् ।

बौधायनः,—

श्मशानमापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः ।

अप्रक्षाल्य पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यम् । तथा त्रिः पादौ प्रक्षालयेदिति
इदमनुष्ठुतस्नानाङ्गम् ।

विष्णुः—न स्नानवर्णकयोरग्रं प्रयच्छेदन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानं स्नानसाधनं कुशादि, वर्णकं, सुगन्धिद्रव्यम् ।

शङ्खः,—

उदकस्य प्रदानार्थं स्नानशटीं न पीडयेत् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नाती नचोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तर्पणात्पूर्वं तद्वस्त्रं न पीडयेत् ।

एतदपि स्नानप्रकरणोत्तदङ्गम् ।

नारसिंहे,—

नद्यां स्रवत्सु च स्नायात् प्रतिस्त्रीतः स्थितोद्विजः ।

तङ्गादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्ता च यज्ञतपसां यो योगी ध्येय एव च ॥

स्मरेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥

प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

एवञ्च सर्व्वस्नानाङ्गभ्रंशे प्रायश्चित्तमिदं, विशेषेणात्राभिधानात्,
अन्यकर्मभ्रंशेऽपि वाक्यसंयोगात् ।

यत्तु, वौधायनः, नाप्सु सतः प्रयमनं विद्यते, न वाससः
पल्लवनं नोपस्पर्शनं, यद्युपरुद्धाः स्युरेतेनोपतिष्ठते, नमोऽग्नयेऽस्यु
मते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽङ्गाय । प्रयमणं

प्लवनं, वासःपल्लवनं वासोमलक्षालनं, उपस्पर्शनं देहमलक्षालनम् ।
अज्ञानाद् यदि प्लवनादिभिरेभिराप उपरुद्धाःस्युः, तदैतत् क्रियत-
इत्यर्थः, इति स्नानकालीनान्याङ्गानि ।

स्नानासामर्थ्यं योगी याज्ञवल्करः,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
आपोहिष्ठेति वै मात्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु, सा उपवर्षेण स्नानं तद् दिव्यमुच्यते ।
वारुणञ्चावगहन्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ।
मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ॥

आपोहिष्ठेति मार्जनमन्त्रोपलक्षणम् । सर्वं तुल्यफलमिति । यद्यपि
वारुणं मुख्यं, मन्त्रस्नानादिकमपि तदसम्भवे तत्कार्यकारित्वा-
त्तुल्यफलम् । आत्मतीर्थप्रशंसायाम् ।

आत्मा नदीसङ्गमपुण्यतोया सत्यङ्गदा शीलतटा दयोन्मिः ।

तत्रावगाहं कुरु राजपुत्र न वारिणा शुद्धयति चान्तरात्मा ॥
इति व्यासवाक्यम्, तेनैतद्वाक्यशेषाद्ब्रह्माकारान्तःकरणरूप-
निराकारविष्णुचिन्तनं मानसं, साकारचिन्तनं तदसामर्थ्यं ।
वशिष्टः,—खस्थितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्त्तिं प्रभुं स्मरेत् ।

तत्पादोदकधाराञ्च निपतन्तीं स्वमूर्द्धनि ॥

चिन्तयेद्ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्त्रिकां तनुम् ।

तथा संचालयेत्सर्वमन्तर्देहगतं मलम् ॥

इदं स्नानवरं मन्त्रस्नानाच्छतगुणं स्मृतम् ।

एवञ्च मानसं सर्वोत्कृष्टमिति, तदसम्भवेऽनुकल्पान्तरं, तत्र
ब्राह्मापरनामकं मन्त्रस्नानं,

यथा योगी याज्ञवल्करः,—

शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैश्चतुभिर्ऋङ्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

अथ भीमस्नानं यथा, अङ्गप्रोञ्जनादि कृत्वा गङ्गामृत्तिकादिना
सर्वाङ्गलेपनम् । तत्र मन्त्रः,—

अनेनैव वराहेण उद्धृतासि वरप्रदे ।

क्षणेनाक्लिष्टकार्येण चक्रहस्तेन विष्णुना ॥

धरणि त्वं महाभागे भूमिस्त्वं धनुरव्यये ।

लोकानां धरणि त्वं हि मृत्तिके हर पातकम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजेक्षणे ।

त्वयाहतेन शापेन जीवामस्त्वत्प्रसादतः ॥

अयं मन्त्रो यद्यपि यज्ञवराहदंष्ट्रोद्धृतमृदालम्भे स्मृतः तथाप्यत्राति-
देशेन प्रवर्त्तते ।

वराहदंष्ट्राभिन्नाया धराया मृत्तिकां द्विजः ।

मन्त्रेणानेन योविभ्रन्मूर्द्धि पापात् प्रमुच्यते ॥

आयुष्मान् बलवान् धन्यः पुत्रपौत्रप्रतिष्ठितः ।

क्रमाद्भुवि दिवं प्राप्य कर्मान्ते मोदते सुरैरिति ॥

कास्यो यो मृदालम्भः, स सन्ध्योत्तरं कार्यः । आग्नेयं यथा, तच्च भस्मना कार्यम् । तत्र मुख्यं गार्हपत्यभस्म, तदभावे स्मार्त्तभस्म, तदभावे पञ्चब्रह्मसाधकं भस्म । न सर्व्वथा लौकिकम् ।

एवं संस्काररहितं न तु ग्राह्यं कथञ्चनेति निषेधात् ।
मन्त्रस्तु ।

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरिण सर्व्वदा ॥

इति वाक्ये--भस्मस्नाने आग्नेयमन्त्रः ।

अग्निर्मूढा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपा॒रेता॒प्सि
जिन्वतीत्यनेन सर्व्वाङ्गे भस्मसंयोगः कार्यः । अथ वायव्यं,
गोखुरोद्धूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्व्वाङ्गे संयोगः ।

तत्र मन्त्रः,—

वातो वावो मनोवा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

तेऽग्रेस्वमयुञ्ज॑न्स्तस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यस्नानं, तच्च अनभ्रवृष्टौ निरावरणस्यावस्थानम् । तत्र कृत्तिकादिविषमपर्यायायुग्मर्त्तेशु दिग्गजोज्झितं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या । रोहिण्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु सूर्य्यरश्मिभिरानीतं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यं इति मन्त्रमुच्चार्य्य अनभ्रवृष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठते ।

अथ मानसस्नानं, विष्णुपदं यद्यपि शुद्धचैतन्ये लाल्क्षणिकमेव तथाप्यविश्वोपहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं, माकारे-

ऽपि गौणमेवेति, साकारनिराकारयोः गौणत्वाविशेषेऽप्याह, तीर्थ-
प्रशंसायां व्यासेन गदितं यथेतिवाक्यशेषात् ।

तेन निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्तनात् ब्रह्माकारान्तःकरण-
वृत्तिरेव मुख्यं मानसं स्नानं, तदसम्भवे चतुर्भुजाद्याकारविशिष्टस्य
स्मरणं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविद्याकल्पितव्यापकत्वगुण-
विशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाद्भेदयमिति ।

यत्तु आकाशस्यमन्त्रमूर्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलिता-
मृतधारां ब्रह्मरन्ध्रेणान्तः प्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहचालन-
चिन्तनं तन्मन्त्रोपासकानां मानसस्नानम् । जावालः,—

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्ज्जनं दैहिकं विदुः ॥

इति स्नानद्वयम् । तथा,—

नाभेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ।

जलार्द्रकपटेनाङ्गशोधनं कापिलं विदुः ॥

एतदपि शिरःस्नानासम्भवे, एतदसम्भवेऽङ्गप्रोज्झनं कुर्वन्ति,
इमान्यपि लालाखेदादिलेपाप्रायत्यनिर्हरणार्थत्वेन प्रातःस्नाना-
शक्तौ अनुकल्परूपाणीति बोध्यम् । इति प्रातःस्नानं साङ्गं
निरूपितम् ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्करः,—

स्नात्वैवं वाससी धीते अस्त्रिन्ने परिधाय च ।

अभावे धीतवस्त्रस्य शण्णक्षौमाविकानि च ॥

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन जायते ।

धीतं कार्पासं, शण्णसूत्रभवं शण्णं, अतसीभवं क्षौमम् । गौतमः,
वासांसि शण्णक्षौमवीरकुतपाः सर्वेषां, कार्पासं वाविकृतं काषाय-
मप्येके धार्यं ब्राह्मणस्य । वीरं कुशादिनिर्मितं, कुतपः पार्वतीय-
ह्मागरोमनिर्मितः, कषायस्य निषेधो वक्ष्यते । आपस्तम्बः,
आविकं सार्व्ववर्णिकम् ।

मनुः,—

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।

जावालिः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वर्ज्जयेत्, तदप्यसम्भवे धीतं सदा ग्राह्यमिति
वक्ष्यते ।

तथाच, शुक्लं स्वयं क्षालितं शुष्कं अजीर्णं परिदध्यात्, वस्त्रं,
अधोनाभ्यां उपरि जान्वाच्छादयीत इति वचनान्नातोन्मूलमिति,
किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

तेन वेष्टितवस्त्रस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे, मध्यं वामकक्षां, प्राक्प्रान्तं नाभौ, वस्त्रं देहान्तराले प्रवेशयेत्, एतदेवोक्तम् ।

परिदध्याद्वह्निःकक्षानिवद्धा ह्यासुरी भवेत्, एकदेशवह्निर्भावेऽपि दोषः, पूर्वसदृशं वस्त्रं उत्तरीयञ्च कुर्यात् । उत्तरीयवस्त्रञ्च समाख्यया उत्तराङ्गाच्छादकं, तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव । आपस्तम्बः, नाधोवस्त्रैकदेशेनोत्तराङ्गं च्छादयेत्, प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्यापि निषेधः ।

यत्तु गृह्यं, एकञ्चेत् पूर्वस्यैवोत्तरवस्त्रं च्छादयीतेति तत्समावर्त्तनाङ्गमेव, तेन वस्त्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण क्षौमाजिनवल्कलादिग्रहणम् ।

अत्र च आपस्तम्बः,—

देवागारे तथाश्राद्धे गवाङ्गोष्ठे तथाऽध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उदरेद् दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

इति उत्तरीयवस्त्रस्यापि यज्ञोपवीतवद्धारणम् । तथा च सव्येऽग्रे उत्तरीयं निधाय दक्षिणं बाहुं उत्तरोयाद्वह्निः कुर्यादित्यर्थः । श्राद्धञ्चापसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेति पित्रे नियमः, दैवेऽर्थादेव सव्ये धारणं, अन्यकर्मस्वनियमः ।

शातातपः,—

सव्यादंशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रं विजानीयादैवे पित्रे च कर्मणीति ॥

लिङ्गात्सर्वदा सव्यांशे उत्तरीयधारणम् । नित्यमुत्तरीयं वासः
कार्यमपिवा, सूत्रमेवोत्तरीयार्थ इति सूत्रमात्रं उत्तरीयार्थं
विहितं तथापि ।

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रीतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

तृतीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभे तदिष्यते ॥ इति,

वचनादविरोधाच्च यज्ञोपवीतलक्षणोपेतं सूत्रमुत्तरीयं प्रत्याम्ना-
तत्वेन धार्यम् । तस्य यज्ञोपवीतत्वात्यागेनैव वस्त्रवत्कार्यकारि-
त्वान्न वस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रणं, किन्तु यज्ञोपवीतमन्त्रेण,

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥ इति,

यत्र यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीयं
कर्माङ्गत्वेन विधीयते तत्कार्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते ।

एवञ्च, न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थित इति भोजना-
दावपि तथैव बोध्यम् । तस्मात् नित्यधारणं पापक्षयरूपफलं,
कर्मापकारश्चेति तस्येति बोध्यम् । यस्तु,

नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवस्त्राकुलोऽपि न । इति

न वासोभिः सहाजस्रमिति जपस्नानकालयोर्बहुवस्त्रनिषेधः, तत्र
वस्त्रान्तरसत्त्वेऽपि यज्ञोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावान्न बहुवस्त्रत्वदोषः ।
निष्पीड्य स्नानवस्त्रमित्यादौ स्नाने एकवस्त्रप्रतीतावपि होम-
देवार्चनाद्यास्त्विति आद्यपदेन स्नानेऽप्युत्तरीयं विहितमेवेति न
कश्चिदोषः । तत्र वस्त्रस्य नवत्वे अभिमन्त्र्य दध्यात् ।

तत्र परिधानमन्त्रो यथा,—

परिधास्ये यशोध्रास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टि रश्मे ।

शतञ्च जीवामि शरदः सुवर्चा रायस्योषमभिमन्वयिष्ये ॥

पूर्वधृते मन्त्राभावः, नवत्वे उत्तरीयमन्त्रो यथा,—

यशमा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ।

यशो भगश्च मा विदद्यशोमा प्रतिपद्यताम् ॥

नवोष्णीषमन्त्रो यथा,—

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धोराः स कवय उन्नयन्ति स्वाध्यायो मनसा देवयन्तः ॥

इति वस्त्रधारणम् ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगि-याज्ञवल्करः,—

प्रक्षाल्योरु मृदाल्लिख्य हस्ती प्रक्षाल्य वै तथा ।

स्नात्वा संगृह्य वामोऽन्यं जंघे संशोधयेन्मृदा ।

उरु जंघाक्षालनं वारुणस्नानं गुटजलसंसर्गशीघ्रनार्थम् ॥

तथा च पराशरः,—

अपवित्रीकृतं ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

कौपीनतोऽपानतश्चूतं वारिणिति लक्ष्मीधरव्याख्या । तत्र वस्त्रा-

दीनां ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वं तच्छुद्धिश्च विचार्यते ।

नरसिंहपुराणि,—न रक्तमुत्थलं वामो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

उत्थलं अधोनाभ्या उपरि जान्वाच्छादयीतेति यत्प्रमाणादधिकं

तथा नीत्तरीयाऽधोवाससोः विपर्ययां कुर्यात्, न रात्रिवासो

दिव्य परिदृष्ट्यात्, रात्रिवासःपदेन शयनकालीनवस्त्रम् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद्वस्त्रं शयनीये सदैव हीति ।

तथा सर्व्वरागान् वामसि परिवर्ज्जयेत्, कृष्णञ्च स्वाभाविकम् ।

तथा,—

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

शंखः,—

नीलीरक्तं परीधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छिष्ट्वा गुल्मलतास्तथा ॥

स्नानार्हकश्च चण्डालादिस्पृष्टः, नीलवासोधारणेऽधिकदोष इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे,—

नग्नः काषायवासाः स्यात् नग्नः कौपीनवानपि ।

नग्नो द्विगुणवासाः स्यान्नग्नश्चाईपटस्तथा ॥

अकक्षोऽनुक्षरीयश्च नग्नो वर्ज्यो विवस्त्रवत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

पितृदेवार्चने होमे कुर्यात्कार्पासमंशुकम् ॥

क्षौमं वा वल्कलं वापि न कौशेयं कदाचन ॥

नोत्तरीयमधः कुर्याद्रात्रिवासो दिने तथा ।

न रात्रिवाससा स्नायाद्वाचं नोन्मार्जयेत्तथा ॥

बौधायनः,—

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति, हव्ये कव्ये तथा हविः ॥

ब्राह्मे,—

प्रत्यहं क्षालयेद्वासो देवे पितेऽपि कर्मणि ।

इति पूर्वधृते केवलाम्बुक्षालनेन शुद्धिः । प्रत्यहमिति पूर्वधृत-
विषयमेवेति बोध्यम् । अन्यथा एकस्य वस्त्रस्य बहुवारं परिधानं
क्षालनं वित्तापि शुद्धिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः नाप्रक्षालितमिति-
शास्त्रेण तन्निषेधात् । तद्वचनं च, नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वासो
विभ्रयात् । इति वाक्यं यत्र गृहस्थधर्मप्रकरणे आम्नातं तत्रैव
वस्त्रद्वयपरिधानं विहितं, तस्मात् क्षालनं कर्माङ्गमेव । अन्यथा
फलकल्पनगौरवापत्तिः । तेन शीतवारणाद्यर्थे वस्त्रान्तरे नायं
नियम इति प्राचीनाः । वस्तुतस्तु पूर्वपरिहितं वासः प्रक्षाल्यैव
विभ्रयादिति वचनान्तरे परिहितपदादधोवस्त्रपरमेव क्षालनम् ।
एतत्समानार्थत्वात् पूर्वधृतमित्यपि अधोवस्त्रपरम् । तेनोत्तरीयस्य
न प्रत्यहं क्षालनम् । एवमुत्तरीयस्य सीवनेऽप्यदोषः नग्नः स्यूत-
पटस्तथेति नग्नपदोपादानादधोवस्त्रस्यैव सीवने दोषः । अतो
नवोत्तरीयस्य सीवनमाचारो न विरुद्धः । किन्तु जीर्णवस्त्रस्य
अधोवस्त्रोत्तरीयसाधारण्येन निषेधात् जीर्णोत्तरीयस्य सीवनमनु-
चितम् ।

महाभारते,—

स्वयं धीतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्वा विपश्चिता ।

न निर्णेजकधीतेन नाहतेन कदाचन ॥

इति स्वधीतस्य कर्माङ्गत्वेन विधी निर्णेजकधीतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तन्निषेधो नित्यानुवादसुत्यर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य

निषेधः, वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थवस्त्रधारणे निषेधः,
वाक्यभेदादेव । कारुहस्तः सदा शुचिरिति दोषाभावाच्च ।

केवलं रजकधीतवस्त्रपरिधानेन कर्मवैगुण्यं पुत्रादिधीत इव
स्वधीतत्वाभावान्नाधर्मः ।

यत्तु भट्टैः, रजकधीतं गर्हभारुद्धवस्त्रपरिधानमध्ये गणितं
तद्गर्हभस्पर्शदोषमभिप्रेत्य, गर्हभस्यास्पृश्यत्वात् । नचास्पृश्यस्पर्शने
पुरुषस्यैव दोषो न वस्त्रस्येति वाच्यं चण्डालादिस्पृष्टवस्त्रस्य पुरुषवदेव
दुष्टत्वोक्तेः ।

तदुक्तं भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।

तस्मात् पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्वादिवन्मतमिति ॥

केवलं मूत्रपुरीषादिलेपान्नलेपानुच्छिष्टलेपान् व्रते सलेपान्
प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवतीति आपस्तम्बवचनादन्नपदस्य मूत्र-
पुरीषपदसाहचर्येणाभोज्यान्नपरत्वाद्रजकान्नलिप्तं धीतं न ग्राह्यम् ।

वस्त्रादीनामल्योपघाते देवलः,—

श्रीर्णकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलकाः ।

अल्पशीचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

पट्टमलांशुपट्टं, सश्रीफलैरंशुपट्टं इति याज्ञवल्क्योक्तेः, कौशेयपदेन
पट्टप्राप्तेः, पट्टोपादानस्य द्विरुक्तत्वापत्तेश्च । क्षौमपदस्याप्युपलक्षणं,
समानयोनित्वात् । पुनःसोऽपि ।

अत्यन्तं मलिनं पूर्वमग्निः क्षौमैर्विशोधयेत् ।

बृहस्पतिः,—

वस्त्वैदलचर्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छित्त्वा तु शुद्धये ॥

देवलः,— तान्येवामेध्यलिप्तानि क्षालयेत् साधकैः स्वकैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥

तानि और्णादिकानि ।

विष्णुः,— अत्यन्तोपहतं सच्च क्षालनेन यत्र विरज्यते तच्छिन्द्यात् ।

गिष्टाः,— तद्वन्निर्म्मात्यसंस्पृष्टवस्त्राणां क्षारवारिणा ।

देवलः,—

तूलिकासुपधानञ्च रक्तपुष्पास्वरं तथा ।

शोषयित्वातपे किञ्चित् करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य नियुञ्जीत स्वकर्म्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत् ॥

पुष्परक्तमिति हरिद्रारक्तस्य उपलक्षणम् । रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि

शुचीनोति शङ्खवचनात् । एतच्च रागलोपभयात्, अतएव माञ्जिष्ठ-

रागादौ क्षालनमेवेति विज्ञानेश्वरादयः । कार्पासतन्तुकृतं वस्त्रं

दुकूलादिशब्दवाच्यम् । कौशियं कृमिकोशोत्थं तसरिपट्टादि । और्णं

अविलोमकृतं कम्बलादि । अंशुपट्टं वल्कलतन्तुकृतम् । अतमी-

तन्तुकृतं क्षीमं तद्देशान्तरीयमिति विज्ञाः ।

यान्नवल्काः,—

सोपरोदकगोमूत्रैः शुद्धयित्वाविककौशिकम् ।

मथ्रोफलैरंशुपट्टं मारिटैः कुतपस्तथा ॥

उपरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा इत्यर्थः । बहुवचनं पश्चादप्युदकप्राप्त्यर्थम् । श्रीफलं बिल्वम् ।

उशनाः, पट्टादेश्च शुद्धान्तरमाह, कौशियानां गौरसर्षप-
कल्केनेति ।

यान्नवल्काः, सगौरसर्षपैः क्षौमं शुद्ध्यतीत्यनुवर्त्तते । गौरः
श्वेतसर्षपः । क्षौमवदेव शाणस्य समयोनित्वाच्छुद्धिरिति विज्ञा-
नेश्वरादयः । नववस्त्रमण्डस्पर्शं त्वविगानं समाचारप्रमाणकमिति
प्राचीनाः ।

अङ्गिराः,—

शौचं सहस्ररोम्नां वाप्यर्केन्दूनाञ्च रश्मिभिः ।

रेतःसृष्टं श्वसृष्टमधिकञ्च प्रदुष्यति ॥

शयनाशनयानानि रौमाणानि च यानि तु ।

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहितानि प्रचक्षते ॥

रौमाणानि कम्बलादीनि संहितानि शयनाशनयानानि च
वाय्वादिभिः शुद्ध्यतीति रुद्रधरः । पूर्वोपभुक्तमपि आसनादिवस्त्रं
वाय्वादिभिः शुद्ध्यतीत्यवगम्यते, अन्यथा पूर्वोक्तशुद्धीनां वैयर्थ्यं
स्यात् । तथा शय्यावस्त्रस्यार्ककिरणादिभिः शुद्धिः, स्वापएव
नान्यकर्मणि ।

मृत्तिकासहितधीतेन रात्रिवासो न शुद्ध्यतीति शास्त्रात् ।

अन्यदेव भवेद्वस्त्रमित्यादि महाभारतोक्तौ शयनकालीनवस्त्र-
यथेष्टाचारवस्त्रयोः कर्मणि निषेधाच्च । परकीयवस्त्रपरिधानविषये
गौतमः, निर्णेज्यादशक्तौ ।

ब्राह्मे, सर्वं विष्मूतशुक्रैश्च दूषितञ्च मृदम्बुभिरिति उक्तत्वात्
कल्काद्यसम्भवे मृज्जलाभ्यामपि पट्टादीनां शुद्धिः ।

नीलीरक्तवस्त्रनिषेधेऽपवादमाह, स्मृत्यन्तरे ।

कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये तथैव च ॥

स्त्रीधृता शयने निली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।

नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्व्ववर्जं न दुष्यति ॥

प्रसङ्गाच्चर्मवालयोरपि शुद्धिर्लिख्यते ।

चेलवच्चर्मणां शुद्धिः,

कृष्णाजिनानां बालैर्वा बालानां मृद्भिरभ्रसा । काश्यपः,
दृतीनां रञ्जनात् शुद्धिः । इतिः चर्मकोषः, रञ्जनं काषायद्रव्येण
शोधनम् । गृह्यपरिशिष्टे,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ।

चर्मग्रहणं तद्विकाराणां वरत्रादीनामुपलक्षणमिति विज्ञानेश्वराः ।

एवं सर्वत्रापि विकृतिषु प्रकृतिशुद्धिरेवेति उपरिष्ठादधोऽप्यव-
गन्तव्यम् । इति वस्त्रादिशुद्धिः ॥

यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वं तत्प्रकारश्च लिख्यते, कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

श्रुतिः,—

यज्ञोपवीतोत्येवाधीयेताध्यापयेद् याजयेद् यजेच्च ।

मनुः,— कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनेकेन तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते ॥

कात्यायनः,—

ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्त्रिवृता ग्रन्थिना युतम् ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

यज्ञोपवीतं तद्वृत्तं नातिक्लृप्तं नचोच्छ्रितम् ।

वामावृत्तं त्रिगुणं कृत्वा, दक्षिणावृत्तं नवगुणं कुर्यात्, तदेव च त्रिरावृत्तं चोपवीतं वामस्कन्धे धृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्द्ध्वतं यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कार्यमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः, उपासने गुरुणां ब्रह्मनामतिथीनां होमे जप्ये कर्मणि भोजने आचमने च यज्ञोपवीती स्यात् ।

निगमपरिशिष्टे, वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे प्राचीनावीतीति इतरथा पितृयज्ञे नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारे निवीतं आपृष्ठ-देशावलम्बं ग्राम्यधर्मेषु । कण्ठपदं लक्षणया स्कन्धपरं, द्विस्कन्धावसक्त इत्यर्थः । ग्राम्यधर्मी मैथुनम् ।

गोभिलः दक्षिणबाहुमुद्धृत्य सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति, दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति, एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बं भवति । एवं प्राचीनावीती भवति ।

मनुः—

निवीती कण्ठमज्जने ।

ब्रह्माण्डे,—

यज्ञोपवीते हे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थेऽप्यभावे' परिकल्पयेत् ॥

उपाकर्मणि जन्मर्त्ते च्छिन्ने चैव विशेषतः ।

गुणहेदे विवाहे च नूतनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

नोपवीतं शिरः कुर्यान्न च नाभौ प्रधारयेत् ।

अपसव्यं न कुर्वीत न हि कायाद्वहिर्नयेत् ॥

मलापकर्षणे तैले मैथुने पितृकर्मणि ।

अत्र कुर्याद्वहिर्नेयं नान्यत्रेत्यब्रवीन्मुनिः ॥

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तमन्त्रः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं बृहस्पते यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

अयं मन्त्रस्तु पृथगुत्तरीयार्थतृतीययज्ञोपवीतग्रहणेऽपीति उत्तरीय-
वस्त्रधारणप्रस्तावि उक्तं, तस्य उत्तरीयार्थत्वेन भिन्नं आचमनं
कार्यम् ।

मनुः,—

मेखन्नामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

तस्मात्त्यक्तस्य पुरातनस्य जले निक्षेपः कार्यः । तथा, मेखलादण्डा-
जिनाद्यवघाते त्रय्या हुत्वा यथार्थमुपेयात् । अवघातः पादमार्गेण
निःसरणं, त्रयो च ऋक्त्रयं तुभ्यन्तामङ्गिरः ।

पुनर्मनुः,—

अग्ने व्रतपत इति ऋक्त्रयम्^१ । इति यज्ञोपवीतविधिः ।

---

(१) अग्ने व्रतया इति ऋक्त्रयम् ।

अथ तिलकधारणम् ।

स्नातश्चतिलकं हृदयं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विल्वेन तगरेण वा ॥

तथा,— अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥

तथा च शौचसम्पादकत्वेन सर्वकर्मोद्गफलवत्त्वात्पुरुषार्थम् ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत्किञ्चित् श्मशानसदृशं हि तत् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

सामान्यतस्तु, उत्तमोमध्यमोहीनश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्त्तिदीपाकृतिः कार्या वेणुपत्राकृतिस्तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं कुसुदस्योत्पलस्य च ॥

अथवा,

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेणुपत्राकृतिं बाह्वोः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

तथा,— गङ्गामृत्तिकया चैव स्नात्वा कुर्यात्तिलामकम् ।

चन्दनेन मृदा वापि कुर्यात्पञ्च ललामकम् ॥

ललाटकण्ठद्वयाह्वोः सर्वकल्मषनाशनम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमध्याव्ययम् ॥

प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च बाह्वोर्हृदि तथाच्युतम् ॥

पाप्मे — ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।

वैश्यादीनां तथा विप्रः शूद्रादेर्मण्डलाकृति ॥

महाभारते,—

जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

विष्णुधर्म,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा,— चन्दनं धूपशेषश्च सर्व्वपापापहारकम् ।

तद्भूपोपयुक्ताग्निभस्म तद्वार्थम् । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्य-
विरोधात्तिलकार्थे ग्राह्यम् ।

स्कान्दे,—

योधारयेद्धारवतीसमुद्भवां सदा पवित्रां कलिकल्मषापह्नां ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां यमं न पश्येद्यदि पापसंयुतः ॥

ग्रहा न हिंसन्ति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यान्तकाले खग गोपीचन्दनं बाह्वोर्ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः स बालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।

योमृत्तिकां दारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टके ॥

करोति नित्यं तनुशुद्धिहेतोः क्रियाफलं कोटिगुणं लभेत सः ।

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रवर्जितं श्रद्धाविहीनं यदि भक्तिवर्जितम् ॥

कृत्वा ललाटे यदि गोपीचन्दनं करोति तत्कर्म सदाक्षयं बुधाः ।

सत्यतपाः, गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ॥

मृदं मूर्ध्नि वह्नेद्यस्तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

तुलसीप्रक्रमे,—

तन्मृदाचरितं पुण्ड्रं ललाटे सर्व्वसिद्धिदम् ॥

मुमुक्षुस्तु सदा कुर्यात्प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ।

सर्व्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुधः ॥

इति वाक्यदर्शनात्प्रदेशिन्या अनामिकया वा ग्राह्यम् । यदि आसां
मृत्तिकानां सौकर्यार्थं एकीकरणेन तिलकधारणं तदा न
कश्चिद्विरोधः ।

पादाकृतिं हरेः पुण्ड्रं धारयेच्छिद्रसंयुतम् ।

स याति वैष्णवं स्थानं यज्ञैरपि सुदुर्लभम् ॥

नासिकामूलमारभ्य केशान्तं धारयेद्बुधः ।

मध्ये छिद्रं तत्र कृत्वा वैष्णवो विष्णुलोकभाक् ॥

इदं तु वैष्णवेन कार्य्यं गोदोहनवत् फलार्थम् । दीपशिखाद्याकारस्तु
चमसवन्नित्यः । तत्र ललाटे सच्छिद्रपादाकारोऽन्यत्र दीपशिखा-
द्याकार एवमेव समाचारः । सामर्थ्यं तु,

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णवे नम उच्यते ।

तत्पार्श्वे बाहुमूले तु स्मरेद्बै मधुसूदनम् ॥

त्रिविक्रमं कर्णपार्श्वे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामोदरं ककुद्यपि ।

लक्ष्मीं वक्त्रस्थले देवीं वासुदेवं च मूर्धनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।
 प्रयुञ्जीत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥
 इत्येवं विहितस्थानमन्त्राणि । अत्यन्ताशक्तौ,—
 ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 नाभौ नारायणं स्मृत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं,— नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।
 कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥
 चक्राङ्किततनुर्भूत्वा यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
 तत्सर्व्वं प्रतिगृह्णाति गयायां च गदाधरः ॥
 इति सर्व्वकर्म्मनुष्ठाने फलातिशयार्थं शङ्खचक्रादिधारणं अङ्गभूतं,
 वचनान्तरात् पुरुषार्थं च । तथाच स्मृतिः,—
 नारायणायुधैर्नित्यं भूषितो यस्य विग्रहः ।
 पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
 यत्तु निषेधवचनं पठति,—
 एकजातेरयं धर्म्मी न द्विजातेः कथञ्चन ।
 इति तत्र एकजातेः शूद्रस्यायं धर्म्मश्चक्रादिधारणमित्यर्थः ।
 द्विजातिपदमत्र क्षत्रवैश्यपरं, तथा च न क्षत्रवैश्ययोश्चक्रादि-
 चिह्नधारणं, ब्राह्मणानां तु तद्वारणस्य विहितत्वात् ।
 तथाच,
 उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रादयः सदा ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तद्भवेत् ॥
 चक्राङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि । इति ।

तल्लेखनं च--

विलिखेद्देवचिह्नानि तुलसीगोपिकामृदा ।

इति वचनात् तुलसीमृत्तिकया गोपीचन्दनेन वा ।

कृत्वा काष्ठमयान् विम्बान् कृष्णचिह्नैश्च चिह्नितम् ।

यथाङ्गयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

यच्च,--

शङ्खं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥

अत्र कार्णायससाहचर्यान्मृत्पदं विम्बपरं, तेन कृत्वा काष्ठमयं विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोः मृन्मयलोहविम्बयोर्निषेधः । तेन ताम्रादीनां प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः ।

दक्षिणे तु करे विष्णोर्विभ्रयाद्वै सुदर्शनम् ।

सव्ये शंखन्तु विभ्रयादेवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

शङ्खोपरि कृते पद्मे प्रत्यहं दक्षिणे करे ॥

वामे गदाधरश्चक्रे वासुदेवः स्वयम्भवेत् ॥

इति वचनादुभयत उभयं धार्यं, न च विकल्पः, एकार्थज्ञानात् ।

सर्वाङ्गं चिह्नितं यस्य नारायणकरायुधैः ।

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद्भृदि ॥

इति सर्वाङ्गेऽपि धारणम् । तत्र मन्त्रः,

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

ताहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वस्तपातकसञ्चय ।
 अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
 संसारभयभीतानां योगिनामभयङ्करः ।
 पद्महस्तेन यो देवो योगेशस्तं नमाम्यहम् ॥
 ब्रह्माण्डभुवनारम्भमूलस्तम्भगदाधर ।
 कौमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

अथ कृष्णमुद्रा,—

कृष्णनामाङ्किता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।
 शंखाद्यैरायुर्धैर्युक्ता स्वर्णरौप्यमयी तथा ॥
 यस्य पुंसः करे नित्यं तत्समो नास्ति वैष्णवः ।
 कृष्णमुद्राप्रयुक्तश्च करोति पितृदेवतम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृतं^१ भवति चाक्षयम् ।
 दर्पणे मुखमालोक्य कुर्यात्तिलकधारणम् ॥

सर्व्वथा उदके न पश्येत्, तत्र प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । इति तिलक-
 धारणम् ॥

(१) सर्व्वम् ।

अथ मालाधारणम् ।

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं सन्ध्यादिषु च कर्मसु ।
अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्व्यक्तकर्म च वैदिकम् ॥
करोति जपहोमादि तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति । सर्वकर्मसु एतद्वारणं नित्यम् ।

शिष्टाः—

पुण्यानां परमं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
रुद्राक्षधारणं श्रेष्ठमिहलोके परत्र च ॥
मूर्खी वाऽप्यन्यजातो वा युक्ता वा सर्वपातकैः ।
रुद्राक्षं धारयेद्यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः ॥

इति फलश्रुतेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यं च ।

धारणस्थानम् ।

हस्ते वाहौ तथा कर्णे रुद्राक्षं मूर्द्ध्नि धारयेत् ।
अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रवह्निचरैर्दुःभुवि ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छति परां गतिम् ।
यज्ञोपवीतस्थानं च विप्राणां धारणं हितम् ॥
दशकोटिगुणं पुण्यं धारणात्प्रभते जपे ।

अत्र विप्राणां यज्ञोपवीतस्थाने धारणं जपाश्चयं, चतुर्दशकोटि-
गुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुरुषार्थधारणे^१ जपेऽप्युक्तकामनां
विना धारणं न यज्ञोपवीतस्थाननियमः ।

अत्र विशेषः,—

यावत् षोडशवक्त्रान्तमेकवक्त्रादितः स्थिताः ।

दुर्लभस्वेकवक्त्रसु तथैकादश षोडश ॥

त्रिचतुःपञ्चमुखाः सुलभाः शेषाश्च मध्यमाः ।

एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

भक्तरन्ध्रनकाले तु स्थाल्यूङ्गं स्थाप्यते यदि ।

अग्निस्तम्भस्तदा नूनमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥

स्त्रीतसि प्रतिस्त्रीतश्च स च याति मुहुर्मुहुः ।

स च यावच्छरीरस्यस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥

द्विवक्त्रो गोवधं हन्यात्त्रिवक्त्रः स्त्रीवधं तथा ।

चतुर्वक्त्रो नरवधं मोचयेन्नात्र संशयः ॥

अगम्यागमनञ्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥

षड्वक्त्रं कार्तिकीयसु धारयेद्दक्षिणे भुजे ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥

सप्तवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।

जीवेद्वर्षशतं साग्रमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥

नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुत्रचिद्भवेत् ।

नववक्त्रं वामबाहौ धारणं मुक्तिदं मतम् ।

लक्ष्मीकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ॥

तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ।
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामेव धारणात् ॥
 सर्वे दुष्टाश्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रकम् ।
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 न चैवाग्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्तते ।
 गोमेधफलसौभाग्ये हिंसापापक्षयस्तथा ॥
 तत्त्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 सर्वकर्मफलावाप्तिः सर्वपापक्षयस्तथा ॥
 वक्त्रं चतुर्दशं तस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ।
 धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 अमन्त्रधारणादेषां गुणा एते प्रकीर्त्तिताः ।
 समन्त्रं धारयेद्यस्तु फलं वक्तुं न शक्यते ॥

एवञ्चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः ।

यत्तु, विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरकं ध्रुवम् । इति
 तत्समन्त्रकविधिप्ररोचनार्थममन्त्रकनिन्दारूपमेव, उदितहीम-
 प्रशंसार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरन्तं ते वदन्ति पुरोदया जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।
 इति । तदुक्तं न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तर्हि
 भुत्यं स्तोतुम् । अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या ।

सा चैवं,—

पञ्चामृतं पञ्चगव्यमघोरश्च तथा मनुः ।

एतैः प्रतिष्ठा रुद्राच्चे धारयेत्तु जपेच्च तान् ॥

अघोरमन्त्रेण पञ्चामृतपञ्चगव्याभ्यां स्नापयित्वा धारयेत्, जपेऽच्छ-
मालां वा कुर्यादित्यर्थः । समन्त्रकधारणपद्धते, हूं, क्लीं, मित्यादि
मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा,—

रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशती द्वे

षट्षट् कर्णोपकण्ठे करयुगलगतान् द्वादश द्वादशैव ।

बाह्वोरिन्दोः कलाभिः पृथगभिगदिता ह्येकमेकं शिखायां

वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥

अथ पद्माक्षधारणम् ।

तदपिकर्माङ्गं पुरुषार्थञ्च ।

तथाच शिष्टाः,

पद्माक्षं धारयेन्नित्यं विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचिह्नितबाहुमूलाः

कर्णावसक्तसरसीरुहबीजमालाः ।

ये वा ललाटफलकोलसदूर्ध्वपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

अथ धात्रीफलधारणं,—

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः

सोऽश्वमेधायुतं पुण्यं यामे यामे लभेन्नरः ॥

इति वचनात् फलार्थमेव ।

अथ तुलसीमालाधारणम् ।

अत्र शिष्टाः,

तुलसीकाष्ठमालायाः भूषितः पुण्यमाचरेत् ।

पितॄणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र कापि धारणं कर्माङ्गं शिरसि बाहौ च
धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसम्भूतं शीर्षे बाहौ च भूषणम् ।

वहते यस्तु वै मर्त्यो देहे तस्य सदा हरिः ॥

इतिवचनात् तच्च विष्णवे समर्प्य धार्थ्यम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा,—

तुलसीकाष्ठमालां तु कण्ठे लग्नां वहेतु यः ।

अशुचिर्व्याप्यनाचारो मामेवैति न शंसयः ॥

स्कान्दे च,—

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या मया सदेति ।

चन्द्रशर्म्भणा प्रतिज्ञानात् वैष्णवेनावश्यं धार्या ।

अधारणे च दोषः—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥

अथ विष्णुनिर्माल्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलार्थम् ।

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकार्येण फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥

इति वचनात्, पुरुषार्थं च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्द्धि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।

अपर्युषितपापः स्याद् यावद्युगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात्परिभ्रष्टं मालतीकुसुमं खग ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

यस्य नाभिस्थितं पुष्पं मुखे शिरसि कर्णयोः ।

तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मुखे च किम् ॥

तुलसीदलमालां तु कृष्णोत्तीर्णां वहित्तु यः ।

पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥

अहोरात्रे स्थितं यस्य तुलसीदलसम्भवम् ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

इति वचनात् अहोरात्रधारणे मूलपुरीषकालेऽपि धार्यम् ।

द्रोणाञ्जपत्रं श्रीवृक्षपत्रं मूर्द्धि न धारयेत् ।

न च जिघ्रेन्न चाक्रामेत्तद्बीजं न च भक्षयेत् ॥

स्कान्दे च, निर्माल्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया इति

वैष्णवप्रतिज्ञानिखनात्तेनावश्यं धार्यम् ।

अथ शिखावन्धनम् ।

कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति शिखावन्धनं कर्माङ्गम् । अतएव कात्यायनः,—

स्नाने वद्धशिखीत्यनुवादः । एवञ्च सति,—

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापित्रो मृतेऽहनि ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्ज्जयित्वा गयाक्षेत्रं विशालां विरजां तथा ।

इत्यत्रापि शिखावर्ज्जनमेव मुण्डनम् ॥

अतएव कात्यायनः,—

केशश्मश्रू वपते वाऽशिखमिति । सर्व्वदेशेष्वेवमेव समाचारः ।
अशिखं शिखां वर्ज्जयित्वेर्थः । अतएव नीचकेशनखश्मश्रुः । क्लृप्त-
केशनखश्मश्रुरिति मनुयान्नवल्कलौ । स्नातकधर्मत्वेन केशनीच-
त्वार्थं वपने कर्त्तव्ये । शिखावर्ज्जमित्येव कार्य्यम् । क्लृप्तेत्यत्र कल्पनं
छेदनमिति मेधातिथिः ।

यत्तु दानधर्मे,

केशश्मश्रू धारयतामग्रया भवति सन्ततिरित्यत्र अवपनं कार्य्यं,
ब्रह्मचर्यादिष्ववपनं तत्रोक्तेः ।

तिथिविशेषादौ क्षौरनिषेधः ।

वृद्धशतातपः,—

षष्ठ्यष्टमी अमावस्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

एषु सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

वामनपुराणे,—

क्षौरश्च रिक्तासु परिवर्ज्येत् ।

तथा क्षौरं शुक्ले वर्ज्यम् ॥

तथा क्षौरं विशाखासु अभिजित्सु वर्ज्यम् ।

देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये ।

क्षौरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे ॥

अथ सुवर्णकुशादिधारणम् ।

लघुहारीतः,—जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

स्वर्णरौप्यबहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे स्वतो बहुत्वम् । वाक्यान्तरात्
हस्तद्वयगतत्वाच्च । अत्र न स्वर्णमनग्रं धारयेदिति पर्युदासादग्रं
शुद्धमेव स्वर्णं कर्माङ्गम् । अनग्रधारणे त्वङ्गवैगुण्यं नाधर्मः ।

कालिकापुराणे, —

कायस्थेन तु हेम्ना च कर्म यत्कुरुते नरः ।

आचरेत्तस्य तत्पापं वज्रलेपं भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वार्यं दक्षिणस्य करस्य च ।

तेन अनामिकाव्यतिरिक्तस्वर्णधारणे^१ तस्य गौरवं बहुप्रायश्चित्ताप-
नोद्यं भवति । शुभे रौक्मे च कुण्डले इति मनूक्तकुण्डलद्वयधार-
णम् । वह्निर्माल्यं धारयेदन्यत्र रुक्ममय्या इति वशिष्ठोक्तस्नातक-
धर्मरुक्ममालाधारणं, गुरुणाऽनुज्ञातोऽलङ्कारादीन् गृह्णीयात् ।

यथार्थं चैतानि विभ्रयादिति हारीतोक्तेः । पापाचरणकाले
परिहार्यम् । अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन पूरयेदिति वाक्य-
दर्शनात्प्रथमपर्वस्थाने स्वर्णं धार्यम् ।

तथा,—तर्जनो रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका । इति-

वाक्यात्ससाचाराच्च तर्जन्यां रजतधारणम् ।

सर्वालङ्कारधारणे मन्त्रः, यथा, अलङ्करणमसि भूयो अलङ्करणं मे
भूयादिति, नवरत्नयुक्तमुद्रिकाधारणं काम्यमेवेति न लिखितम् ।

अथ कुशधारणं, तद्विचारश्च ।

कात्यायनः,—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

ऋक्षाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यज्ञीयाः दर्शादियज्ञार्थाः । पाञ्चयज्ञीयाः पञ्चयज्ञार्थाः,
कल्माषाः, कृष्णपाण्डराः, कृष्णा वा वर्हिषिवद्यास्तरणादि कुशे
दीर्घत्वविधेस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ऋक्षाः । यत्र कर्मविशेषे
दर्भविशेषा हरितादयो विहिताः ।

अतः सन्ध्यादिकर्मसु दर्भमात्रं पवित्रञ्च यथोक्तलक्षणं सन्ध्या-
प्रकरणे उक्तम् । तत्र,

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ।

इति कात्यायनीयाभिधानात् तथाविधकुशमात्रं ग्राह्यमित्यर्थः,
आदिपदेन यज्ञपित्रव्यतिरिक्तकर्मणि, ऋक्षत्वं अरत्नीन्यूनत्वं,
दीर्घत्वं तदधिकत्वं आङ्गे तु गोकर्णमात्रत्वं ऋक्षत्वम् ।

गोकर्णदीर्घहरिताः आङ्गे साग्राः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात्,—

अत्र प्रतिपर्व्वं लुनातीति श्रुतेः, पित्रव्यतिरिक्ते सनाभिदलग्रहणं,
पित्रोऽप्युपमूलोच्छेदितं भवतीति पिण्डपितृयज्ञे च महापितृयज्ञे
च श्रुतेर्वाजसनेयिनां मूलसमोपे द्वित्रस्य ग्रहणं, समूलस्य पित्रे
ग्रहणं शाखान्तरीयविषयम् ।

शिष्टाः,— अनन्तशयनादूर्ध्वं न पठेत्सप्तमं क्रतुम् ।

छेदनं वर्हिरिधानां नारोहेच्चर्मपादुके ॥

नकारः, काकाक्षिगोलकन्यायेन उभयत्रापि अन्वेति ।

तत्रापवादमाह, मरीचिः,—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयोमतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनःपुनः ॥

नभस्यामावास्या कृष्णपक्षादिमासाभिप्रायेण, अत्र छेदिता अयात-
यमा इत्युक्तेः हरिस्त्रापमध्येऽन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं
भवति ।

अत्र केचित्, हरिशयनमध्ये छेदननिषेधस्यातिक्रमे किमनिष्ट-
फलमित्याकांक्षायां तत्र छेदितानां यातयामत्वं दोषः कल्प्यते,
भाद्रामावास्याक्षिन्नानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् ।

अतएवास्मद्देशे चातुर्मास्यक्षिन्नकुशैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति
न दिनान्तरे ।

शिष्टाः,—

संग्रहाद्वत्सरं यावत्शुद्धिः स्यादिध्रुवर्हिषाम् ।

अतःपरं न गृह्णीयाद्यज्ञादौ जपकर्मणि ॥

गृह्यपरिशिष्टं,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः,—

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यन्नभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥
भूतोच्छिष्टे स्तृता ये च तेषां त्यागोविधीयते ।

शिष्टाः,—वल्मीकोदकच्छायासु भूमिदग्धाश्वये कुशाः ।
शूद्रोत्पाटितगोक्षुर्णा आप्नुताच्छेदिता नखैः ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृकर्मणि ।
ते त्याज्या इत्यर्थः ।

दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्ती तत्रायमपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीविमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

तेन सन्ध्यादिदृष्टस्य पवित्रोपग्रहादेर्हीमादौ विनियोगे अन्यत्र
उपयुक्तरूपनिरिष्टिकविनियोगो नैवेति सिद्धम् ।

कात्यायनः,—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।

चतुर्दर्भपिञ्जलीरूपं पवित्रं, पत्रत्रयेण पवित्रमित्यादि सर्व्वं
सन्दिग्धप्रमाणकमनादृतञ्च ।

यत्तु पराशरः,—

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।

मध्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरो द्विजैः ॥

तत् यत्र कर्मणि कुशमुष्टिधारणेऽनिर्व्याहस्तकुशवटोः कर्त्तव्य-
तायां सव्येऽपि पवित्रलक्षणलक्षितकुशद्वयेन वटुकरणपरं बोध्यम् ।

तथा च, भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् । इति
वटुपरं, तेन ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेदिति निषेधो
ब्रह्मग्रन्थिविषयः ।

न भुञ्जीयान्नचाचामेद्ब्रह्मग्रन्थौ करे स्थिते । इति निषेधात् ।
शिष्टाः,—

संत्यज्य वैष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य 'पवित्रमभिधीयते ॥

दक्षावर्त्ती भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ।

इति ग्रन्थिमार्गद्वयम् । अत्र सकृदिति वचनाद्ब्रह्मग्रन्थिरूपता
नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मग्रन्थिप्रसिद्धिः, तेन ब्रह्मग्रन्थिव्यतिरिक्त-
ग्रन्थियुक्तपवित्रद्वयं सन्ध्यादिव्यतिरिक्तकर्माङ्गं वटुरूपमविरुद्धम् ।

यत्तु, उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयौ प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितौ ॥ इति ।

तत्, ब्रह्मयज्ञे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिः विधीयते ।

इति विधौ कुत्र ब्रह्मग्रन्थिरित्यपेक्षायां हस्तद्वयपवित्रयोः ब्रह्मग्रन्थि-
परमिति न कुशवटुरूपेण सर्वाङ्गपवित्रे ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः । इति ।

शिष्टाः,— अनामिकायाः प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्य्यं विप्रेण नित्यशः ॥

(१) पवित्रम् ।

(२) ब्रह्मग्रन्थिविधिपरमिति ।

अग्रपर्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्वार्थसाधकम् ॥

इति मूले धारणपक्षः सर्वोदितः ।

कात्यायनः,—सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्येः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इति सन्ध्योपक्रमाभिहितत्वात् सन्ध्याङ्गमेव । तत्रायमर्थः ।

अन्यत्र सव्यपाणावपि पवित्रं सन्ध्यायां तु सव्ये पाणौ वहवः कुशाएव । अतएव तस्य विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।

उप समीपे गृह्यन्ते मार्जनाद्यर्थमिति उपग्रहाः, तेन बहुकुश-
धारणं दृष्टार्थञ्च । दक्षिणः सपवित्रक इति दक्षिणे बहुकुशनिवृ-
त्त्यर्थं पुनर्व्वचनं, अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजपहोमेषु ब्रह्मग्रन्थियुक्त-
पवित्रस्य विशेषविधिः ।

तथापि, दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु । इत्यत्र
सामान्यतः आदिशब्दोपादानाद्ब्रह्मयज्ञादिवपि ब्रह्मग्रन्थियुक्तं
पवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपञ्च तुल्यबलत्वाद्द्वैकल्पिकमेव । तेन
ग्रन्थिं विनापि पवित्रोपग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैगुण्ये, केवलं
ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन ग्रन्थिप्रसङ्गः ।

अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः । इति वचनात्
करद्वयकुशधारणस्य कर्माङ्गत्वम् ।

आचमनेऽपि व्यासः,—

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणे नोदकं पिबेत् ।

रक्तपानममं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विज ॥ इति वचनात् ।

केवलं वामहस्तगते कुशे न जलपानं कार्यम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुंक्ते यज्ञफलं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात्, समाचाराच्च ग्रन्थिरहितकुशधारणं मध्यमानामिकयोः ।

यत्तु कात्यायनसूत्रम्, साज्ये हस्तैकसाध्ये कर्मणि वेदोप-
ग्रहः, अन्यत्र सोपग्रहः, कुशैरसत्सु । इति, असत्सु वेदस्फेषु
कुशोपग्रहविधिः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदातिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः । इति वचनात् ।
धारयेदित्यनुवृत्तौ मनुः,—

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले । अत्र वेदः कुशमुष्टिः,
तद्ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भैरित्याद्युपयोगार्थं, तेन वामहस्ते
कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

इति कुशविचारः ।

अथ सन्ध्या ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात्पापाद्यामुपास्य प्रमुच्यते ॥

दत्तः,—सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्रुते ॥

हारीतः,—

पूर्वां सन्ध्यां सनत्तत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेद्विद्वान् यावदादित्यदर्शनम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिगा द्विजाः ।

तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाभ्युपासिता ।

जीवन्नेव स शूद्रत्वं नृतः श्वा चाभिजायते ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्विष्कार्थः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्क्यशतातपौ,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।

नदीषु शतमाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ।

अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवा मैथुनमेव च ॥

पुनाति वृषलस्यान्नं वहिः सन्ध्याभ्युपासिता ।

प्राकृती एकगुणफला ।

योगी यान्नवल्काः,—

वृद्धिक्लासौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्यामुहूर्त्तमात्रं हि क्लासवृद्धौ तु सा स्मृता ॥

तथा,—सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ ।

बौधायनः,—

अनागतां तु यः पूर्वां नातिक्रान्तां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

ब्रह्माण्डे,—

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणे चाप्यधिष्ठितम् ।

नास्ति यस्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

योगी यान्नवल्काः,—

या सन्ध्या या तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥

तथा स एव,—

त्रिंशत्कोऽस्य विख्याताः सन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्तुदारुणम् ॥

तनी देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥
 ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्वितम् ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥
 कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्वितम् ।
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत्सन्ध्योर्द्वयोः ॥
 मध्याह्ने तु सकृत्तोयं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।
 तं सूर्यं सन्ध्येति उपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ॥
 त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च संगमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणां च सन्ध्या तेन उदाहृता ॥
 गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैतृ तनुर्हि सा ।

पैतृ पितृजननार्थं ब्रह्मणस्तनुः सन्ध्या ।

सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनि ।

प्रधानपुरुषातीति सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥

सन्ध्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ष्मे
 अविद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधिनि जनवर्गस्य
 साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते, पुनश्च प्रस्तुतत्वादादित्य-
 मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते, सन्धिः सन्धिशब्दार्थः ।
 स्वात्मानं सर्वमाक्षिणं निष्प्रपञ्चं ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य-
 मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्य्या, एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

अतएवोक्तम् ।

सन्ध्याचयं तु कर्तव्यं द्विजनात्मविदा मदा ।

आत्मविदा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवर्तति ।

एवञ्चाञ्जलिप्रक्षेपकाले तथा ध्यानं कार्यम् ॥

एवं सन्ध्याशब्दार्थः, तादृशध्यानसहितोऽञ्जलिप्रक्षेपः, गायत्री-
जपश्चेति द्वयं प्रधानम् । पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदित्यादिना
जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा, तत्र प्रथमम्—

अघमर्षणश्च ऋषिच्छन्दोऽनुष्टुप्तथैव च ।

देवताभाववृत्तं तु हयमेधनियोजनम् ॥

यथाऽश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुदीपं भवेदार्घं गायत्रीं छन्द एव च ।

आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगास्तु मार्ज्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म चावृज्जानामुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुत्रस्तु द्रुपदायार्पमुच्यते ॥

अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्तुवै तु दैवतम् ।

सौत्रामण्यामवभृथस्नाने च विनियुज्य च ॥

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले त्रिरावृत्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥

सन्ध्यामुपासते यद्यद्यथावत्तां निबोधत ।

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥

आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्रा च ।

कालध्यायनः,—

कस्मान्ते वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

पुनर्योगी याज्ञवल्करः,—

तिरावृत्त्या तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतिस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ॥

सार्द्धाष्ट्रं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्द्धं तु विक्षिपेत् ।

अधोभागविस्तृष्टाभिरसुरा यान्ति संचयम् ॥

सर्व्वतोर्याभिषेकश्च ऊर्ध्वं संमार्जनाद्भवेत् ।

अवमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शत्रु आपस्तु दुपदा कामतः संप्रयोजयेत् ।

शत्रु इति मार्जनं काम्यमपिकार्यम् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाविधि समाहितः ॥

तत्राचासनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिर्भूतः ।

सुतलं^(१) कन्द इत्युक्तं श्रीकूर्मो देवतासने ॥

विनियोग इत्यर्थः, पृथ्वि त्वयेत्यासनानन्तरं प्रार्थनं सावित्रिक-

त्वादत्रापि कार्यम् ।

संवर्त्तः,— ओंकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ॥

खं 'ब्रह्मेत्यादिब्राह्मणम् ।

व्याहृतो नाञ्च सतनामृषिश्चैव प्रजापतिः ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगतो चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्या बृहस्पतिरपामृतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

भूरिति ऋग्वेदादित्यादिब्राह्मणं, स्मृतान्यत्र—

विश्वामित्र ऋषिः सूर्या देवताऽग्निमुखं तथा^१ ।

छन्दस्तथा च गायत्री प्राणायामे नियोजनम् ॥

भूमिरन्तरीक्षं हौरित्यादि ब्राह्मणम् ।

अस्य प्रजापतिरृषिः शिरसो यजुरप्यथ ।

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

सशिरस्कान् त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं,

वशिष्ठाङ्गिर^२सोवाचस्पतिवैधायनास्तथा ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

(१) ब्राह्मेत्यादि ।

(२) सच्छन्दसा विना ।

(३) वशिष्ठाङ्गिरसो वाचस्पति ।

त्रिःपठेदायनप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

कात्यायनः,—

भूरादास्तिस्त्र एवेता महाव्याहृतयोऽव्यथाः ।

महर्जनस्तपः सत्त्वं गायत्री च शिरस्तथा ।

आपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरिति शिरः ॥

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः, प्रतिप्रतीकं प्रतिमहा
व्याहृतीत्यर्थः ।

सप्तव्याहृतिभिः साङ्गं दशौंकारसमायुतम् ।

शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे नियोजयेत् ॥

पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामखिलक्षणम् ।

रेचको दक्षिणोक्तः पूरकं वामतश्चरेत् ॥

नासयाक्तप्य यदायो रोधः पूरक उच्यते ।

कुम्भो निश्चलनिश्वासो मुच्यमानसु रेचकः ॥

नाभौ विष्णुं चतुर्बाहुं श्यामं हृदि चतुर्मुखम् ।

अजस्रं रक्तगौराङ्गं ललाटे शुभ्रमीश्वरम् ॥

पूरकादिषु संचिन्त्य तेषु सायुज्यमाव्रजेत् ।

वायुपूरणादिसौकर्यार्थं नासिकाधारणं, यथा,

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्जनीं विना ॥

इति दक्षिणनासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके, अङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापीडन-
पूर्वकं अनामिकाकनिष्ठाभ्यां वामनासापीडनञ्च कुम्भके, वाम
नासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रेचके ।

व्यासः,—

आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

इति पूरकादित्रयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादित्त्रिरभ्यासेन, समाचारस्तु न नवधापक्षस्य किन्तु त्रिविधपक्षस्यैव ।

विष्णुपुराणे,—

प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते च यत् ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एवच ॥

जपध्यानोपेतः सवीजः, तद्रहीतोऽवीजः, सन्ध्यायां सवीज एव, मन्त्रजपः प्राणरोधभङ्गप्रसङ्गान्मानसः, “शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जप इत्युक्तेः” अर्थचिन्तनं प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां ब्रह्मात्मानुसन्धानमेव ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

सावित्रग्राथैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभुः ।

ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यं सोऽस्य धीमहि ।

चिन्तयामो वयं भर्गी धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तिः पुनः पुनः ।
 बुद्धेर्वोधयिता यश्च नित्यात्मा पुरुषो विराट् ॥
 सवितुस्तं वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरं ।
 हिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेतं विष्णुसञ्चितम् ॥
 भ्राजते दीप्यते यस्मादुजगदन्ते दहत्यपि ।
 भ्राजते स्वेन रूपेण तस्मादुभर्ग इति स्मृतः ॥
 दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।
 तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः ॥
 स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावांश्च सूयते ।
 शयनात्पालनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥
 वरेण्यं वरणीयं तु^१ जन्मसंसारभीरुभिः ।
 आदित्यान्तर्गतं भर्गः स्तूयते वै मुमुक्षुभिः ॥
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य विविधस्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥
 प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत्प्रणतोऽपि सन् ।

शङ्कः,—

उपस्थशेत्ततः पश्चान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ।
 अन्तश्चरति^२ भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
 त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ।
 वाजसनेयिनामयमेव मन्त्रः,

(१) वरेण्यं वरणीयं तज्जन्म ।

(२) चरसि ।

याज्ञवल्करः,—प्राणानायम्य संप्रोच्य त्वेनावदेवतेन तु ।

आपोहिष्ठेत्यादिनेत्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

आपः पाण्योः समादाय त्रिः पठेद्रुपदामृचम् ।

तज्जलं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं च यथाविधि ।

सम्यामुपासते यद्वदिति वाक्येन सम्याङ्गत्वावगमात्फलश्रुतेरर्थ-
वादत्वं, “समुद्धृत्योदकं पाण्योर्जम्वा त्रिर्द्रुपदां क्षिपेदिति”

व्यासोक्तेश्च ।

कात्यायनः,—करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सहस्राघमर्षणम् ॥

उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्त्रिकेणाञ्जलिमभ्यसः ।

त्रिकेण प्रणवव्याहृतिगायत्रात्मकेन ।

योगी याज्ञवल्करः,—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिःक्षिपेत्सम्ययोर्द्वयोः ॥

अत्र सायं प्रातरञ्जलित्वयं तत्र प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः ।

मध्याह्ने त्वेक एवाञ्जलिरिति व्यवस्था, अञ्जलिप्रक्षेपकाले
सम्यास्वरूपध्यानं, तत्रकारश्च जपकाले वक्तव्यः ।

यत्प्रदक्षिणं प्रक्राम्यन्ति पाप्मानमपधुन्वति, असावादित्यो ब्रह्मेति

शुतेरनेन प्रदक्षिणावर्त्तनं तत्रोद्यन्तमस्तंयान्तमिति तैत्तिरीयश्रुति-
वाक्यशेषान्मध्याह्नप्रदक्षिणे असावादित्यो ब्रह्मेति पठनीयम् ।

मध्याह्नं प्रकृत्य योगो याज्ञवल्करः,—

अथोपविष्टेदादित्यमूर्द्धं पुष्पान्वितं जलम् ।

प्रक्षिप्योदयमुदृत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥

हंसः शुचिपदेतानि पावनानि शुभानि च ।

एतज्जपेदुर्द्धवाहुः सूर्यं वीक्ष्य समाहितः ॥

गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात्प्राञ्जलिरानतः ॥

ऊर्द्धवाहुस्तु मध्याह्ने इति वाक्यदर्शनात्समाचारात्तथैव कार्यम् ।

कात्यायनः,—

उदृत्यं चित्रं तच्चक्षुरुपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्मजं पापं सर्वमेव व्यपोहति ॥

नारसिंहेऽपि,—

उदृत्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

कात्यायनः—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपविष्टेदनन्तरम् ।

मन्त्राद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

मध्याह्न उदये वापि विभ्राडादीच्छया जपेत् ।

तदसंस्कृतापिर्वा एकपादाद्विपादपि ॥

कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्धवाहुरथापि वा ।

इति वाक्यात् भूम्यलग्नगुल्फद्वयो भूम्यलग्नैकपादो भूमिलग्न-

पादार्द्धा वा सूर्यमुपतिष्ठेत्, तच्चित्रमुदयेनाथ इत्यत्र तच्चित्रमुदये-
नेति कैश्चिद्व्याख्यातं, तत् कल्पतरुविरोधादनादेयम् ।

ततो गायत्र्या ऋथादिकं स्मरेत् ।

स्मृत्यन्तरे--

विश्वामित्र ऋषिं च्छन्दो गायत्री सविता तथा ।

देवतोपनये जप्ये गायत्र्या योग उच्यते ॥

सोऽहमस्मीति सच्चित्त्य न्यासं कुर्यात्कराङ्गयोः ।

न्यासेन रहितं कर्म सर्वं गृह्णन्ति राक्षसाः ॥

ॐ कृत्य भूर्भुवः स्वस्व गायत्र्याश्च पदत्रयम् ।

अङ्गुष्ठादिकमेणैव कुर्यात्करतलद्वयम् ॥

हृन्मस्तकशिखावर्म्मनेत्रास्तेषु च विन्यसेत् ।

अथ ध्यानम् ।

योगी यान्नवल्काः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।
या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥
रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।
कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः संप्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

वालां विद्यात्तु गायत्रीं त्रीक्षणां चतुराननाम् ।
रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥
कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिशिनीम् ॥
मन्त्रेणावाहयेत् विद्वानायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सावित्रीं द्विजसत्तमः ॥
युवतीं शुक्लवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजाम् ।
शुक्लवासोद्वयोपेतां तार्क्षकम्बरसंस्थिताम् ॥
गङ्गचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदैवताम् ।
विष्णुलोकनिवासिनीं भायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥
एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ।
कृष्णाङ्गीं कृष्णवसनां वृषारूढां त्रिलोचनाम् ॥

(१) मध्यमसन्ध्यायाम् ।

(२) निवासन्तीम् ।

डमरुतिशूलहस्तां च रुद्राणीं रुद्रदेवताम् ।

कैलासनिलयां देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं सन्ध्यात्रये क्रमेण ध्यानं कुर्यात्, असामर्थ्ये ध्येयः सदेति साकारध्यानम् ।

यत्तु, योगी याज्ञवल्करः,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपे ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति प्रणवान्तत्वं तत्सन्ध्येतरजपविषयम् ।

सन्ध्याविषये तु पुनः स एवाह,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीञ्च ततः पश्चात् सन्ध्याकाले जपेत्तिकम् ।

तथा,— एतदक्षरमेतां च जपन्वाहतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

इति वचनात्सन्ध्याकाले नान्ते ॐकारः कार्यः ।

याज्ञवल्करः,—

संभ्यां प्राक् प्रातरेवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । जपन्नित्यनुषज्यते ।
तेन सूर्योदायावधि जपः पूर्वसंभ्या, तेन सूर्योदयात् पूर्वं
जपसमाप्तौ प्रधानैकदेशलोपात्प्रत्यवाय एव ।

तत्काले कर्मान्तरेऽप्यनधिकारः, सन्ध्याहीनोऽशुचिरित्युक्त-
न्यायात् ।

यत्तु, बह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव । यथा सूर्योदयपर्यन्ते
 गतसमाप्तिस्तथारब्धव्यम् । सूर्योदये गतमुदयोत्तरमपि समाप-
 नोयं, आश्विनेऽसमाप्ते सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत्, देवाच्छत-
 समाप्तौ सूर्यानुदये गतस्यावृत्तिः कार्या, सूर्योदयात्पूर्वम्
 आश्विनसमाप्तौ सूक्तावृत्तिवत् ।

दर्भहीना च या सन्ध्या यच्चदानं विनोदकम् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तज्जप्तं निष्फलं भवेत् ॥

इति वचनात् संख्या अवश्यं कार्या ।

सान्नेस्तु सूर्योदयात्पूर्वं होमविधानात् प्रातःस्नानसन्ध्ययो-
 रधिकारसम्पादकत्वेन शयाने श्रीकामस्येति अरुणोदयात्पूर्वं
 सन्ध्याकरणेऽपि न दोषः । न चैव काले कृतायाः सन्ध्यायाः पुनः
 करणम् । न हि सोमान्ते कृता सायमाहुतिः पुनः स्वकाले
 क्रियते, नापि होमसमाप्त्यनन्तरं उदयपर्यन्तं पुनर्गायत्रीजपः
 कार्यः, साङ्गसन्ध्याकर्मानिष्पत्तौ होमाधिकारसम्पादकसन्ध्या-
 पूर्वस्यानुत्पन्नत्वेन होमाधिकाराभावप्रसक्तेः, यद्यपि जपे
 शब्दार्थयोश्चिन्तनमुक्तं, तथापि जपशब्दवलाच्छब्दचिन्तनमेव
 प्रधानम् ।

अर्थ चिन्तनं त्वङ्गमेव ।

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ नैव चालयेत् ।

नोच्चैर्जपं द्विजः कुर्याद्गायत्र्यास्तु विशेषतः ॥

इति गायत्रीव्यतिरिक्तवाचिको जपोऽल्पफलः, गायत्र्याः सर्वथा
न वाचिकः ।

तदेतत्सर्वं जपनिरूपणे वक्तव्यम् ।

तत्र विशेषः—प्रातरुत्तानपाणिः स्यान्मध्याह्ने समपाणिकः ।

अधोमुखकरः सायं वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

अक्षमालाभावे अङ्गुलिभिर्जपः कार्यः ।

स्मृत्यन्तरे,—

कर्म्मणा मनसा वाचा यद्रात्र्या कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसंभ्रमायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ इति ।

तिष्ठतः प्राणायामत्रयम् ।

एतत्सन्ध्याकर्म्मकालातिक्रमशङ्कायां जलमध्येऽपि कार्यम् ।

जले चार्द्रवाससो नियमः । सावित्रीजपस्तु स्थले कार्यः ।

नोदकस्थो जपेद्बिहान् सावित्रीं वेदमातरम् । इति वचनात्
स्थले चार्द्रवासो^१ निषेधः सामान्यशास्त्रम् ।

गायत्रीजपस्य जले निषेधो विशेषः, इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदोषो वा सन्ध्याकालो विपद्यते ।

मुख्यकालोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्म्मणि स्मृतः ॥

इति वृद्धमनुवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रातःकालोऽनुकल्पः, सायं त्रिमुहूर्त्तं, मण्डनादिभिः सजातीयकर्मान्तरकालपर्यन्तं गौण-
स्योक्तत्वान्मध्याह्नसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालस्य निर्णीतत्वेऽपि सामा-
न्येनाभ्यनुज्ञानादिशेषो हि विशिष्यत इति न्यायेन त्रिमुहूर्त्तं व्याप्य
निर्दोषत्व, तदूर्द्ध्वं फलाल्पत्वं, मध्याह्नसन्ध्याकालादूर्द्ध्वं लोपएव ।

अयञ्चविशेषः ।

प्राक् पर्युदयतः सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ।

उदिते तु जलं पीत्वा गायत्र्या दश मन्वितम् ॥

इति वचनात् दशवारजपजलपानरूपमुदयनैमित्तिकं सन्ध्याया-
अधिकमङ्गम् । एतदपि अर्द्धप्रहरपर्यन्तं, अर्द्धप्रहरानन्तरन्तु स्नात्वा
एतत्प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाच,—

यामार्द्धमागते सूर्ये तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्ध्यः स्यात् स्नात्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्द्धमागते दिवा अस्तमनादूर्द्ध्वं यामार्द्धमागते रात्राविति
सम्बन्धः, सायंसन्ध्यायाः प्रातःसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालत्वेऽपि
त्रिमुहूर्त्तादूर्द्ध्वं वैगुण्याधिकात् फलाल्पत्वम् ।

मध्याह्नसन्ध्यायाम्,—

अर्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकी स्मृता । इति ।

दक्षवचनादिशेषाभ्यनुज्ञानादोपाभावः ।

दगृह्यत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धयति तदनन्तरम् ॥

इति आहभोजनप्रायश्चित्तं न तु सन्ध्याङ्गं, तदभावे सन्ध्या-
वैगुण्यम् ।

सन्ध्योपासनहानौ च नित्ययाङ्गं विलुप्य च ।

होमञ्च नैत्यकं शुद्धेयज्ञायत्रयास्तु सहस्रकृत् ॥

एतद्वीणकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् ।

सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः, प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति
प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

दीर्घसन्ध्यत्वमुदयानन्तरं जपस्य दीर्घकालव्याप्ता ।

स्मृत्यन्तरे,—

आयाहि वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

इत्याह्वानं विसर्गोऽपि नमस्त्विति च तच्छृणु ।

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ।

इत्यावाहनविसर्गमन्त्रावुक्तौ ।

व्यासः,—

ॐसूर्याय इति प्रातः सायं चैवाग्नये नमः ।

अनग्निमान् ब्रह्मचारी प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् ।

समाचारात् प्रजापतये द्वितीयाञ्जलिम् ।

स्वाहाशब्दो नमःशब्दस्थाने समाचारादेव ।

अग्निमानित्यविशेषोपादानादुत्सन्नाग्नेरपि ।

एवं सूर्योदयानन्तरं हंसः शुचिपदिति समाचारात् सूर्यार्घं
दद्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु,—

यावन्न दीयते चार्घो भास्कराय महात्मने ।

तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा सुरेश्वरम् ॥

इति ब्राह्मवचनादिहित एव सूर्यार्घ्यः ।

प्रातःकाले च मध्याह्ने नमस्कुर्याद्विवाकरम् । इति वचनात्,
नमः सविते इति मन्त्रेण सूर्यं नमस्कुर्यात् ।

साग्निकस्तु गायत्रीजपानन्तरं हेमं दत्त्वा पश्चात् सूर्यार्घ्यं
दद्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अत्र सूतकमृतकाशीचे पर्युदासः, विभ्रमातुरभयेषु यदर्थप्राप्तम-
करणं तत्र दोषाभाव उच्यते, अत्र^१ विभ्रमादावपि सम्भवे
कर्त्तव्यम् ।

विभ्रमो भयं विनापि आकुलता ।

तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मङ्गलैर्व्रतकर्षितैः ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं गतं चात्मविशुद्धये ॥ इति ।

तथा नरसिंहोपासकस्य,—

दशमात्रं जपेन्मन्त्रं नारसिंहं च सम्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तः शतं वर्षाणि जीवति ॥

एतदुदयानन्तरं अर्चदानोत्तरं कार्यं, काम्यं नित्यस्य बाधकमिति
सूर्योदयात्पूर्वं कार्यमिति केचित्तत्र, सन्ध्यायां यानि कर्माणि
स्तोत्रपाठादीन्युक्तानि तेषामप्यत्र करणप्रसङ्गात्, तस्माद्भोमं कृत्वा
सूर्याधिं दत्त्वा अष्टाक्षरजपः कार्यो न विलम्बेन ।

अथ सन्ध्यापद्धतिः ।

ईशानाभिमुखमुपविश्य दक्षिणहस्ते पवित्रं धृत्वा वामहस्ते कुशमुष्टिं
धृत्वा द्विराचमेत्, इन्द्रियस्पर्शनं त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् ।

विष्णुः—

अपवित्रः पपित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति नारायणस्मरणं कृत्वा मन्त्रस्नानं कुर्यात् ।

यथा—शन्न आपो धन्वत्याः शन्नः सन्तु^१ न्यूष्याः^२ ।

शन्नः समुद्रियापः^३ शमुनः सन्तु कूष्याः ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेण वायवमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

आपोहिठामयो भुवस्तान ऊर्जे दधातनः ।

महेरणाय चक्षसे यो वः शिवतमो रसः ॥

तस्य भाजयते हनः, उग्रतीरिव मातरः ।

तस्मा अरङ्गमाममो^४ यस्य क्षयाय जिव्यथ, आपो जनयथा चनः,

ऋतञ्च सत्यं चाभिजात्तपमोऽध्यजायत, ततो रात्राजायत, ततः

समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत, अहोरात्राणि

विदधद्विश्वस्य मिपतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वम-

(१) ग— ।

(२) सन्वनूष्याः ।

(३) समुद्रियापः ।

(४) वो— ।

कल्पयद्विवृत्तं पृथ्वीं^१ चान्तरीक्षमथो स्वः, इति चतुष्टयेन मार्जनरूपं मन्त्रस्नानं, एतस्य मार्जनस्य स्नानानुकल्पत्वेन यथाकथञ्चिन्निर्वाहादृथादिकं न कुर्वन्ति तदभावे फलाल्पत्वं, नतु फलवादः, एतद्वक्ष्यते ।

अथ सन्याङ्गभूतजलचलुकपानं यथा,
अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, भाववृत्तं दैवतं, अश्वमेधावभृथे विनियोगः, ऋतं च सत्यं चाभिज्ञात्तपसो इत्यादिना दक्षिणहस्तधृतं जलचलुकमभिमन्त्र्य पिवेत्, हिराचमनं^२, इन्द्रियस्पर्शनान्तं वारिणा देहवेष्टनं, ब्रह्मणे नम इति समाचारादत्र वदन्ति, ॐ भूर्भुवः, स्वः, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्, इति त्रिवारमुच्चार्य सजलविन्दुभिः कुशाग्रैः एकवारमार्जनम् ।

आपोहिष्ठेति मन्त्रस्य, सिन्धुद्वीप ऋषिः, गायत्री छन्दः आपो-देवता, मार्जने विनियोगः, ता उपसृजतीत्यादि ब्राह्मणं, आपो-हिष्ठेत्यादि भाजयते हन इत्यन्तेन सार्द्धञ्चैनं कुशाग्रैर्भूमौ जलविन्दु-मेकः, उग्रतिरित्यादि चन इत्यन्तेन सार्द्धञ्चैनं शिरसि मार्जनम् । पूर्ववत् अघमर्षणसूक्तस्य ऋथादिकं कृत्वा ऋतञ्च सत्यमिति सूक्तेन मार्जनं, शन्न इति मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, आपो देवता, मार्जने विनियोगः ।

ॐ शन्न आप इत्यादि सन्तु कूप्या इत्यन्तेन मार्जनं, द्रुपदादि-

(१) पृथिवीम् ।

(२) हिराचामेत् ।

'वेति मन्त्रस्य, कोकिलोराजपुत्र ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः आपो देवता
सौत्वामण्यवभृथे विनियोगः, अवभृथमिष्टा यजन्तीत्यादि ब्राह्मणं,
द्रुपदादित्यादिना मार्जनम्, आसनं स्थिरीकृत्य कुशत्रयेण
आस्तोर्यं स्वस्तिकपद्माद्यन्यतमेन आसनेनोपवेशनम् ।

आसनमन्त्रस्य, मेरुपृष्ठ ऋषिः, सुतली^१ छन्दः, श्रीकृष्णी-
देवता, आसने विनियोगः, पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं
विष्णुना धृता, त्वं च धारय मां देवि पवित्रमासनं कुरु, इति
प्रार्थनं, ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री छन्दः, अग्निदेवता,
सर्व्वकर्मभारभे विनियोगः ।

खं ब्रह्मेत्यादि ब्राह्मणं, सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिः ऋषिः,
गायत्र्याणिगनुष्टुप्बृहतीपंक्ती^२विष्टुपञ्चगव्यच्छन्दांसि अग्निवायुसूर्य्य-
बृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः प्राणायामे विनियोगः, ॐ
भूरिति ऋक्वेदादित्यादि ब्राह्मणं गायत्र्याः विश्वामित्र
ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता अग्निर्मुखमुपनयने
विनियोगः ।

भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादिब्राह्मणं, शिरसः प्रजापतिः ऋषिः
यजुः, ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः, प्राणायामे विनियोगः, मगिर
स्कांस्त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं, चक्षुषी निर्मील्य वाग्यमनं कृत्वा
दक्षिणनासापुटं दक्षिणाङ्गुष्ठेन नीरन्ध्रं कृत्वा वामनासापुटे बाह्य-
वायुपूरणकाले ।

(१) द्रुपदादिति ।

(२) सुतलि ।

(३) पङ्क्ति ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं,
 ॐतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्,
 ॐआपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् इति मन्त्रं मनसा
 जप्त्वा आकुञ्चनेन अपानमूर्द्धमाकृष्य मन्त्रार्थचिन्तनं, तटस्थस्वरूप-
 लक्षणाभ्यां ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेनाभेदो वाक्यार्थः, सवितु-
 र्जगत्कारणस्य देवस्य दीप्तग्रात्मकस्य जडव्यावृत्तचेतन्यात्मकस्य
 स्वरूपं यद्भर्गः, भ्राजत इति स्वप्रकाशमित्यर्थः, राहोः शिर इति-
 वदभेदे षष्ठो, तस्माद्देवभर्गयोरैक्यमित्यर्थः, पुनः कीर्तनात्, वरेण्यं
 प्रार्थनीयमानन्दरूपमित्यर्थः ।

यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिवृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु तं धीमहि, स्वाभेदेन चिन्तयामः कीदृशं
 तद्भर्गः, ॐकारवाचपरिपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकात्मकं,
 ॐमित्यादीनां विशेषणत्वेन सस्वन्धः, भूरादीनां तन्त्राध्यस्तत्वेन
 तद्रूपं, आपो जलं ज्योतिरग्न्यादि तेजः रसः पृथ्वी अमृतं
 वाय्वाकाशरूपं, अमृतभूतद्वयञ्च ब्रह्मैव, तथा ब्रह्म ब्रह्मत्, यद-
 तिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः, पुनः कीदृशं भूर्भुवः स्वः ।

सत्त्वरजस्तमोमयब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

ॐमित्यखण्डरूपपरामर्शाय, तथाचात्र भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः
 स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपलक्षणमुक्तं, सवितुः पदशिरोमन्त्रैस्तटस्थ-
 लक्षणं, जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं चोक्तं, धीमहीतिपदेन

ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तम्, अन्तिमोद्गारेण अखण्डरूपवाक्यार्थः उक्तः ।
ततो नाभिमध्यस्थनोलोत्पल'श्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानं, एवमेकवारं
पूरकं कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां वामनासापुटं नीरम्भं कृत्वा
अङ्गुष्ठेन दक्षनासापुटं नीरम्भं कृत्वा गुदमूलाकुञ्चनापानवायु-
मुत्तोल्य पूर्ववद्दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपेन
सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानं, मन्त्रार्थब्रह्मजीवैक्यचिन्तनं पूर्ववत्, हृदये
रक्तगौराङ्गचतुर्मुखध्यानञ्च, कुम्भकं स्थिरीकृत्य दक्षिणाङ्गुष्ठत्यागेन
दक्षनासापुटेन वायुविरेचनं शनैः शनैः पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानु-
सन्धानम् ।

ललाटे शुद्धस्फटिकसङ्काशदृष्टारूढमहेश्वरध्यानञ्च एष रेचकः,
एवं प्राणायामत्रयं कृत्वा—

अन्तःश्वरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ॥

इति सकृदाचमनं, आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेण सशिरस्कदेहप्रोक्षणं
समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव, पाण्योर्ज्जलमादाय द्रुपदां त्रिरा-
वृत्य तज्जलस्य शिरसि क्षेपः दक्षिणहस्ते जलचलुकं गृहीत्वा
नासायां संयोज्य अघमर्पणसूक्तस्य सकृज्जपः, गायत्री वाला
विनेचा चतुर्व्यक्ता रक्तवर्णा रक्तवस्त्रद्वयोपेता ब्रह्माणी हंसवाहना
अक्षसूत्रकमण्डलुहस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टा,

एषैव पूर्वसम्येति ध्यानं, उत्थाय सूर्याभिमुखं प्रणवव्याहृति-
गायत्रीभिर्जलाञ्जलित्रयप्रक्षेपः ।

प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः, असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणावर्त्तनम्,
अथोपस्थानं प्राञ्जलिरानतः कुर्यात् ।

उदित्यमिति मन्त्रस्य, प्रस्कण्व^१ ऋषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो
देवता अग्निष्टोमे सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

सौरिभ्यामृग्भ्यामित्यादि ब्राह्मणं, उदुत्यं जातवेदसं देवं
बहन्ति केतवः, दृष्टे विश्वाय सूर्यं, चित्रमिति मन्त्रस्य, कौत्स-
ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीत्यादि—
ब्राह्मणं, चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः
आप्राद्या वा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च, उदय-
मिति मन्त्रस्य, प्रस्कण्व ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, सूर्यो देवता,
सौत्रामण्यवभृथे विनियोगः ।

तप्ता वै तम इत्यादि ब्राह्मणं, उदयं तम सस्फुरिस्वः पश्यन्ति
उत्तरं, देवं देवता^२ सूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रस्य, दध्याङ्गाथर्वण ऋषिः, उष्णिक्छन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः; तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र-
मुच्चरत्, पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं शृणुयामः शरदः
शतं, इत्युपस्थानम् ।

अथ जपः ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्री कृन्दः, सविता देवता,
गायत्र्या जपकर्मारम्भे विनियोगः । सोऽहमस्मीति आदित्य-
मण्डलात्मकब्रह्माभिन्नत्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनम् । ॐ भूः अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः, ॐ भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं अनामिकाभ्यां हुं, ॐ भर्गो देवस्य धीमहि
कनिष्ठाभ्यां वीषट्, ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठा-
भ्यामस्त्राय फट्, ॐ भूः हृदयाय नमः, ॐ भुवः शिरसे स्वाहा,
ॐ स्वः शिखायै वषट्, ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं कवचाय हुं, ॐ भर्गो
देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां वीषट्, ॐ धियो यो नः प्रचोदयात्
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट्, एतौ कराङ्गन्यासौ, पूर्ववद्-
गायत्रीं ध्यायेत् ।

गायत्र्यर्थध्यानासामर्थ्यादेव साकारध्यानमाचरन्ति । यथा,
ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्नि-
विष्टः, केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृत-
शङ्खचक्रः ।

अत्र गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय-
इत्याहुः ।

आयाहि वरदे देवि त्वत्तरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि कृन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ।

इति गायत्रीमाह्वय जपः । उत्तानपाणिरत्नमालया अङ्गुलिभिर्व्या

गणनया, ॐ भूर्भुवः स्वस्तस्वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्, इति सूर्योदयपर्यन्तं शतमष्टोत्तरं
जपेत्, साग्निकस्तु होमकालानुरोधेन अष्टोत्तरशतमष्टाविंशति-
मष्टादश वा जपेत् ।

जपधर्मान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्यात्, जपसमाप्ती जलचलुकं
गृहीत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रीरुच्चार्य,

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथा सुखम् ।

इति पठित्वा,

ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

केशवं प्रतिगच्छ, केशवं प्रतिगच्छ ।

ॐ नमो नम इत्युक्त्वा गायत्रैः नमोऽस्तु गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनं^१, तथैव तिष्ठन् प्राणायामत्रयं कुर्यात्, ॐ सूर्याय स्वाहा,
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति निरग्नेर्ज्जलाञ्जलिद्वयदानम् ।

साग्नेस्तु अत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या होमः, सूर्योदयानन्तरं हंसः-
शुचिषदित्यस्य मन्त्रस्य, गोतमपुत्रो वामदेव ऋषिः, जगती-
छन्दः, सूर्यो देवता, सूर्यार्घदाने विनियोगः, ॐ हंसः शुचिषद्वसु-

(१) गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति विसर्जनम् । गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनम् ।

रन्तरीक्षसङ्घोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसन्तृपद्वरसदृतसङ्घोमसदव्जा-
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत्, इति सूर्यार्घदानं, गङ्गे स्वस्थानं
गच्छेति तीर्थविसर्जनमिति^१ केचित्कुर्वन्ति । नमः सवित्रे जगदेक-
चक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे तयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नम इति सूर्यं नमस्कुर्यात्, विष्णुः ।

इति सन्ध्याप्रकरणम् ।

दानधर्मे,—वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्थाणुं स्कन्धं^२ तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमापः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं प्रभो ॥

इति नारदोक्तेरेतान्नमस्कुर्यात्, विष्णुः, कृतसन्ध्योपासनश्च पूर्वं
गुर्वभिवादनं कुर्यात् ।

ब्रह्माण्डे,—अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेवितम् ।

चत्वार्यस्यैव वदन्ते आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥

अतितिर्भगवान् विष्णुर्वाद्या^३मीति शङ्करः ।

उभौ तौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥

तथा,— यो भावयति यः सूत येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥

(१) तीर्थविसर्जनमपि ।

(२) स्कन्दम् ।

(३) अतिति—

(४) वादरायामीति शङ्करः ।

तेषामाद्याः स्त्रियः पूज्यास्तेषां माता च पूजिता ।

तथा,—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

अन्ये च, ज्येष्ठशालपुराणादि^१वाचकज्ञानतपोबृद्धवन्धुज्येष्ठप्रव्रजि-
तदीक्षिताः, दीक्षितश्च सोमक्रयोत्तरकालम् ।

मनुः,—

भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि ।

विप्रोऽथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥

मातुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याश्च स्वसर्थ्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥

चाभिवाद्याः स्त्रियः सर्वा मुक्ता मातरमेव च ।

गुरुपत्नी च युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम्,

कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याश्चैकहस्तेन कनिष्ठं नाभि केवलम् ॥

^२याज्ञवल्करः,—

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके मानमर्हति ॥

वार्डकमित्यत्र नवत्यधिकवयः ।

तत्राभिवादनक्रमः, मनुः,—

भोगञ्चं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।

भोभावो भोगञ्चः, अमुकशर्माहं भो अभिवादयामीति वाच्यम् ।

तथा,—

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामही ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येति गुरवः स्मृताः ॥

माता मातामही गुर्वी पितृमाता सहोदरी ।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठी धात्री च गुरुवःस्त्रियः ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा,—

पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याञ्जलिं बद्ध्वा
प्लुताक्षरं स्वनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-
ऽभिवादयेत् ।

अञ्जली विशेषः, आपस्तम्बः, दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य
ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।

उरःसमं राजन्यो मध्यमं वैश्यो नीचैः शूद्रो प्राञ्जलिरिति ।

तथा—

अभिवादयेत् सर्व्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्वी च न नाम्ना
मातरमाचार्याश्च एके ।

बोधायनः — असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनःसमाधानार्थ-
मधस्ताज्जान्बोः पद्भ्याम् ।

गौतमः, —

पादोपसंग्रहणम्, समवायोऽन्वहम् ।

अभिगम्य तु विप्रोष्यः ।

विष्णुः, — जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा पुण्यमर्जितम् ।

तत्सर्वं निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।

मूर्खं चैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

केवलम्, —

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना शिष्यं च पुत्रञ्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

तस्मात्, —

ज्येष्ठो यदि नमस्कुर्यात्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुश्चैव प्रणश्यति ॥

इति संन्याकालेतरविषयम् ।

प्रत्यभिवादाने मनुः, —

आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः सुतः ।

शर्मान्तस्य नामत्वात् 'शर्मापदमाकारान्तस्य' प्लुतत्वम् ।

स हि नकारान्तशर्मपदस्य नकारात् पूर्व्यः ।

पाणिनिः,—वाक्यस्य टः प्लुत उदात्त इत्युपक्रमस्य प्रत्यभिवादेऽशूद्र-
इति प्रत्यभिवादाने शूद्रविषयेऽन्यस्वरस्य प्लुतत्वमुदात्तत्वं चोक्तत्वात् ।

वशिष्ठः—

सम्यक्तरमप्रगृह्यमायवभावं च प्रतिपद्यत इति शेषः ।

चकारात् प्लुतः प्लुतः प्रगृह्या अचीति प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतानामचेव
परे नान्यत्र, तेनाप्रगृह्यसम्यक्तरस्य नामान्ते आय् आव् इति स्यात्,
एकारेकारयोराय् इति ओकारीकारयोराव् इति आयुष्मान्
भव सौम्य राउ^१, आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा उ^२ प्लुतत्वं
उदात्तत्वञ्च, अस्य मते शर्मपदं विहाय नामान्यस्वरप्लुतत्वम् ।

पुनर्वशिष्ठः,—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

वडेतामिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेवच ॥

यमः,—यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।

यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिगच्छिता ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।

तस्मात् पूर्व्वाभिवादी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ॥

(१) प्लुतानाम्नाम्नोऽन्ते परे नान्यत्र ।

(२) चराज्य ।

(३) विष्णाज्य ।

गुरोस्तु विशेषः, आपस्तम्बः—, अत्रास्य पाणी संगृह्य
आशिष आशास्ते, पाणिग्रहणपूर्वकं प्रत्यभिवादनं, अन्येषां
नामोच्चारणमात्रम् ।

प्रत्यभिवादनानन्तरं मनुयमी,—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रति आरोग्यवचनस्य विहितत्वान्न प्रागाहारादृषलमभिभाषे-
तेति हारोतनिषेधस्याप्रवृत्तिः ।

आपस्तम्बः,—नासम्भाष्य श्रोत्रियं पथि ब्रजेदरण्ये च स्त्रियम् ।

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ॥

हन्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ।

त्रियुगं त्रिपुरुषं हन्ति नरके पातयति ।

अब्रुवन् सम्भाषणमकुर्वन्^१ ।

यत्तु अङ्गिराः,—प्रणाममगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वाद्मात्रोपलक्षणम् ।

यमः—अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मो न लुप्यते ॥

अत्र पूर्वाभिभाषो तु कार्यान्तरात् पूर्वम् अवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः,
न तु अभिवादानात् पूर्वम् भ्रमः कार्यः ।

बृहस्पतिः,—

जपयज्ञजलस्यं च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—समित्पुष्पकुशाद्यम्बुतिलाक्षतमृत्पाणिकम् ।

जपं होमं च कुर्वाणं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥

शातातपः,—

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्कं घृतघ्नं च नाभिवादेत्कयंचन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमाचमार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अव्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

बृहस्पतिः,—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्त्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्धयति ॥

मनुः,—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

आपस्तम्बः,—

विषमगताया गुरवे नाभिवाद्यम् ।

अन्वारुह्य नाभिवादयेत्, तथा,—

प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।

न च वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ॥

अवहितपाणिर्वस्वन्तरासक्तपाणिः ।

शङ्खलिखितौ, नोदकुम्भोऽभिवादयेत्, उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः ।
तथाच, न भैक्ष्यञ्चरन् पुष्पाज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्वन् । जपकाले गुर्वादिनमस्कारस्य विहितत्वान्निषेध-
स्तदन्यविषयः ।

ब्रह्माण्डे,—

देवालये सभामध्ये यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत प्रत्येकं नाभिवादयेत् ।

परिषन्मध्ये प्रत्येकं नमस्कारो निषिद्धः, समुदाये न स्यादेव ।

हारीतः,—

नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।

^१अतएव गुर्वादिभ्यो पदोपसंग्रहरूपमभिवादनम् ॥

अन्येभ्यो मान्येभ्यो नमस्कारमात्रं, नमस्कारस्य वदञ्जलेः
प्रक्षीभावो नमःशब्दोच्चारणं च ।

णमप्रक्षत्वे शब्दे इति ^२स्मरणात्,

अभिवाद्यो नमस्कृत्यः पादयोर्वन्द्य एव चेति, शातातपेन पृथग्वा-
पदेशात्पादयोर्वन्दनं दण्डवत्प्रणामः ।

नमस्कारेऽपि सोपानत्कादिपर्युदासोऽभिवाद्यविशेषपर्यु-
दासश्च ।

अथ च विशेषः,—

उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नमस्कृत्तव्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणं दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापाग्रमुच्यते ।

ज्येष्ठं कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्तिवाचं करोति वै ॥

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥

त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः, अतोऽल्पकाले ज्येष्ठत्वेन नमस्कारे न दोषो
न फलम् ।

कनिष्ठाभिवादाने दोषः,

गुर्वादीनां ज्ञातिसम्बन्धिवान्यवानां मुहूर्त्तनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं
नमस्कृत्यत्वञ्च ।

इति नमस्कारादिविधिः ।

तत्र,—

इमं मइति द्वाभ्यामुदकपात्रं प्रपूर्य्य च ।
 सोपानत्को गृहं गच्छेन्नस्पृशन् न वदन् क्वचित् ॥
 ततश्च पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य गृहं गतः ।
 त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि शस्त्रमादृत्य^१ शोधयेत् ॥
 भाण्डोपचारिभूगीहद्रव्यान् सपरितारकान्^२ ।
 बह्वपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
 शुद्धयति च^३ वह्निस्तोयैः शान्त्यर्थञ्च तदिष्यते ।

इति वचनात् ।

तेनोदकेन सर्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

पादप्रक्षालनाभावे वस्त्रपरिधाने च गृहप्रवेशे दोषो ब्रह्म-
 वैवर्त्ते,—

विना पादौ च प्रक्षाल्य स्नात्वा विशति मन्दिरम् ।
 तस्य स्नानादिकं नष्टं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
 परिधाय स्निग्धवस्त्रं गृहञ्चेत्प्रविशेद्गृही ।
 रुष्टा लक्ष्मीर्गृहादुयाति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

(१) युगमादृत्य ।

(२) सपरिचारकान् ।

(३) तद्वह्निस्तोयैः ।

अथ अग्निहोत्रविधिः ।

होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः ॥

यत्तु,—

आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवर्त्तिश्च जायते ।

इति तदाधानपरमेव,—

सूर्योऽस्तुशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशत्त्रिभिर्ङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

इति प्रकाशमात्र एवाग्निहोत्रारम्भः ।

तथा च तत्काले उद्धरणं कार्यं, वाजसनेयिनां होमस्य अनु-
दिते विधानात्कांगभोजिन्यायेन श्रौतस्यानुदितहोम एव नियतः ।

उदिते जुहोतीति स्मृत्यन्तरे ।

प्रथमास्तमये पर्युदयञ्च स्वर्गकाम्यशयाने श्रीकामस्य ।

मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वया वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशके भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं जानन् होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितञ्च तत् ॥
 रेखामात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितन्तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्भूमिं भित्त्वा न गच्छति ।
 तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्यो ह्यदितहोमिनाम् ॥
 यावत् सम्यग्विभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।
 न च लौहित्यमभ्येति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥

अत्र स्मृतिः,—

नाग्निहोत्रात्परो धर्मो नाग्निहोत्रात्परन्तपः ।
 नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

इत्याद्यग्निहोत्रं फलम् ।

तत्र स्वयं वा जुहुयादध्वर्य्युर्व्वेति विकल्पः, तत्र अध्वर्य्युकर्त्तृकत्वं,
 तदभावे स्वयं होमः, उपवसथे नियमः दर्शपूर्णमासदिने^१ स्वयमेव
 जुहुयादित्यर्थः ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति स्मार्त्तविषयः,

सायं प्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमात्रमुदित-
 मनस्तमितानुदितयोः ।

(१) दर्शपूर्णमासपूर्व्वदिने ।

(२) गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः ।

विहितकालात्माक्भ्रान्त्या प्रातर्हीमानुष्ठाने न पुनः क्रिया ।

सायं होमे तु भ्रान्त्या प्राक्कालात् कृते काले पुनः क्रिया ।

अन्यत्र, —रजोनीहारधूमाभ्रशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयादुत्तमस्य न लुप्यते ॥

होमीयद्रव्याणि यथा, पयसा पशुकामः स्वर्गकामो वा, यवाग्वा-
ग्रामकामः, तण्डुलैर्वलकामः, दध्नेन्द्रियकामः, घृतेन तेजस्कामः,

एतानि संयोगपृथक्त्वेन नित्यानि च ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापश्चैव दशैव ह ॥

तत्र पयोहोमप्राशस्त्यं श्रुतेरेव गम्यते ।

पयसीदं सर्वं प्रतिष्ठितं सर्वं देवेभ्योऽन्नं प्रयच्छति ।

स्मृतिश्च,—

पयस्यन्तर्हितं विश्वं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

^१एकमेव तदाहृत्य जगदात्मानमश्रुते ।

यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयतीति श्रुतेरेकाहिनापि
सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः ।

“स वै सायं प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः,

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।”

इति स्मृतिश्च सायं प्रातरभ्यस्तमेवम् ।

(१) एकयैव तदाहृत्य ।

(२) सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म ।

द्रव्यं देशश्च मन्वाश्च कर्त्ता कालस्तु शासनम् ।
 सायं यत्स्वीकृतं सर्व्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥
 नैव कन्या न युवती नाल्पविद्यो न वालिशः ।
 होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्ती नामंस्कृतस्तथा ॥

अथ स्मार्त्तहोमः ।

तत्र दत्तः,—

सन्ध्याकस्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्री गुरुभ्राता भागिन्योऽप्य विट्पतिः ।

एतैरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव तु ॥

विट्पतिर्जामाता, एवं च स्मार्त्तहोमे स्वयंकरणं मुख्यं, तदसम्भवे-
ऽन्येन करणं, कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायस्मातर्होमयोरिति
गोभिलवचनाद्व्यजमानाभावे पत्न्या अपि अधिकारः ।

शौनकः,—

पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत् पत्न्यापि कुमार्यन्तेवासी वेति,
कक्षन्तराभावे कुमार्या अप्यधिकारः ।

अनुपनीतस्य आर्त्विज्यानधिकारोऽपि वैदिकमन्त्रपदशून्यत्वा-
त्तदधिकारः ।

अममत्तञ्च दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

यजमानप्रवासे पत्न्यां रजस्वलायां अगत्या अन्यस्य होमकरणम् ।

पुरास्तमयात्प्रादुष्कृत्य अस्तमिते जुहुयात् ।

पुरोदयात्प्रादुष्कृत्य उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिः ।

प्रादुष्करणवेलाया अनुगुप्ता अप आहरेत् ।

मणिक्रादा ।

हविषान्गो जुहुयात्कृतस्याकृतस्य वा ।

अज्ञतं चित्रक्षान्त्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।

पयो दधि यवागूं वा पारस्करः,

दध्ना तण्डुलैर्वेति,

सप्तपत्नाः शुभा दर्भा ब्रह्मग्रन्थिसमन्विताः ।

उपयमनकुशाः प्रोक्ता अग्निकार्यादिकर्मसु ॥

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका,

द्रव्यादिना चेत् सुवमान्नपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हविः,

स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि पावके च ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रः सोऽभिजायते ॥

करीषाग्नौ स जुहुयाद्विषंस्तन्यं करोति यः ।

इत्युक्तत्वात्काष्ठाधानं कर्त्तव्यम् ।

होमं करोति यो विप्रस्तुलसीकाष्ठवह्निषु ।

शतक्रतुसमं पुण्यं होता तत्फलमाप्नुयात् ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति तु यत्क्षौकिके योजयन्ति तत् ॥

समिधश्च पलाशाश्चाश्वत्थान्यग्रीधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

काश्मर्य्योदुम्बरो वैल्बश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ।

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ॥

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्यूतया क्वचित् ।
 प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशालिका ॥
 न वियुक्ता स्वचा चैव न सकीटा न पाटिताः ।
 प्रागग्राः समिधो देया एतत्त्र्यौतकर्मस्वपि ॥

सर्वत्र होमेषु देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो मानससंकल्पो यजमाने-
 नैव कार्यः ।

तथाच द्रव्यं,—इदमिति निर्दिश्य चतुर्थन्तदेवतापदमुच्चार्य ।
 स्वत्वनिवृत्तिसंकल्पः कार्यः, ऋत्विक्कर्तृत्वपक्षेऽपि प्रक्षेपसमकालं
 यजमानेनैव कार्यः ।

त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिरूपस्य परेण कर्तुमशक्यत्वात् ।
 न ममेति शब्दोच्चारणमापस्तम्बानां ज्ञानविशेषोत्पादनाय ।
 तदुच्चारणं विनापि ज्ञानविशेषोपपत्तौ न तत्रादरः ।

अयं त्यागः पक्षग्रा अपि कार्यः, साधारणस्य द्रव्यस्य एकेन
 त्यक्तुमशक्यत्वात्, धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्य इति
 विवाहकाल एव द्रव्यसाधारणं प्रतिपाद्यते ।

तथा च पक्षग्रा अनुमतिमात्रेण तत्कर्तृकत्वसम्भवात् त्यागो-
 पपत्तिः, तथा च पक्षौ च ददातीति दीयमानमनुजानातीति
 व्याख्यातं, तथा च प्रोपिते यजमाने प्रायश्चित्ताहुतीनां मन्त्रान्ते
 प्रक्षेपसमकालं तेन कर्तुमशक्यत्वात् पक्षैरेव त्यागः कार्यः ।

यजमानस्य अनुज्ञादानेन तत्त्यागे कर्मसाङ्गण्यम् ।
 अतएवोक्तं,—निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पप्रवृजन्तया ।
 प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो ब्रूथैव न चिरं क्वचित् ॥

तथा मनसा 'नैमित्तिकं कर्म' प्रवसन्नाप्यतन्वितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकालमुपाचरेत् ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानं यजमानस्य फलाय भवति ।

अन्यथा यजमानः प्रोषितः पत्न्यदक्या चेदग्निहोत्रादि अकृत-
मेव स्यात् ।

न च, द्वयोरप्यसमक्षं तु हुतमप्यहुतं भवेदिति वचनान्न
कर्मसिद्धिः । परिकल्प्यर्चिजं तथेत्यनेन असमक्षहोमस्याप्यनु-
ज्ञानात् ।

तामवरुध्य यजेतेति रजस्वलां विहाय कर्माचरणात् पत्न्यान्वे-
क्षणाभावेऽपि कर्मसादृगुण्यम् । तत्र स्त्री चाविशेषादिति
सूत्रितत्वात् पत्न्या अपि कर्तृत्वेन फलभागित्वं, न च व्यासज्यवृत्ति-
कर्तृत्वं द्वयोरपि फलभागित्वात् ।

पत्नी आज्यमवेक्षते यजमानो विष्णुक्रमणात् क्रम इति
दम्पत्योः सहाधिकारः ।

तथाच क्षौमे वसानावाधीयातामिति लिङ्गमुपपद्यते स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाममुद्दिश्य यागविधानादुद्देश्यविशेषणस्य
अहैकत्ववदविवक्षितत्वात् पुंस्त्वैकत्वे न विवक्षिते पशुना
यजेतेत्यादौ पशोरेव यागकरणत्वेन विधानादुपादेयविशेषणत्वेन
पुंस्त्वैकत्वे विवक्षिते इति वैषम्यम्, अन्ये तु एकत्वं पुंस्त्वावरुद्धम्,
पुंसः सद्वितीयत्वं वारयति न तु स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियामेकत्वान्वयाभावेन अनेकस्त्रीकर्तृकत्वमप्येकस्मिन् प्रयोगे, एवञ्च यदा यजमानः प्रोषितोऽशौचं शृणोति तदा पत्नी गृहे—

आङादिकं करोति, तथा आङं सगुणमेव, पत्न्या गृहेऽशौच-
यवणे तत्सम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वान्न आङकरणम् ।

यजमानसु पश्चाद्वायवीजपरूपं वैश्वदेवलोपप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

आङञ्चाशौचान्ते, एवञ्च बहुपत्नीकस्य, “ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता-
गच्छत्यन्या यथारुचि” इत्युक्तत्वात् अन्यासां पितृगृहगमनमनुज्ञातं,
पत्न्याः प्रवासे पुनराधानकर्म्मविधानमेकपत्नीकपरम् । स्त्रीणां
सौभाग्यतो ज्येष्ठं विद्ययैव द्विजन्मनामित्युक्तत्वात्” ज्येष्ठत्वमपि न
ज्येष्ठभार्यापरम् ।

तथा,—

तत्र शक्ततरा पश्चादासामन्यतमा तु या,

उपेतानामन्यतमा गच्छेदग्निं न कामतः ॥

इति वचनादाधानकालस्थितानामेव या शक्ता सैवाग्नीन् परि-
चरेत्, एवञ्च बहुपत्नीकस्य एकस्याग्निहोत्रसन्निधाने अन्यस्याः
प्रवासे न दोषाय ।

केवलं प्रवसेत्कार्यवान् विप्र इति स्त्रीणां साक्षात् प्रवासानुक्तेः
प्रवसन् प्रवक्ष्यन् वा वैश्वानर्या यजेतेति प्राक्प्रवासादागत्य वैश्वा-
नरी कार्या, पर्व्वतिक्रमे कच्छाङ्गं, एवञ्च यजमानस्य 'द्वयैव

न चिरमिति वचनाद्ब्रथाचिरप्रवासयोरिति । पर्व्यातिक्रमे
कच्छाद्विच,

आहिताग्नेर्यजमानस्य भार्यान्तरपरिग्रहे पुनरन्वारम्भणीयानु-
ष्ठानम् ।

कृतान्वारम्भणो वापि कृतसोमोऽथवा द्विजः ।

अकृताधानसोमेज्यां पत्नीमेवानुवर्त्तयेत् ॥

न च “धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतराभावे कुर्वीत,
प्रागग्न्याधेया”दिति वचनादग्न्याधेयादूर्द्ध्वं विवाहनिषेधः, परि-
संख्यापत्तेः ।

किन्तु विवाहोत्तरमग्न्याधेयं कुर्यादित्यर्थः,
तथोक्तं,—सदारोऽपि पुनर्दारान् कथंचित्कारणान्तरात् ।

य इच्छेदाग्निमान् कर्त्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्याशङ्क्य स्वेऽग्नाविव भवेद्धोमो लौकिके न कथञ्चन ॥

इति ।

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तिमतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्दारानग्निंश्चैवाविलम्बयन् ॥

अतो यजमाननाशेन पत्न्या आधानप्रसक्तिः ।

‘अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात् मनोज्योतिरिति ।

प्राणायामशतमेकरात्रात्, आषष्टिरात्रात्तिस्त्रोरात्रीरुपवसेत् ।

अत ऊर्द्ध्वं मासं वत्सरं प्राजापत्यम् ।

संवत्सरोत्सन्ने चाग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम्
अत्राप्याहुतिपूर्वकं कार्यम् । अत्र संवत्सरोत्सन्ने पुनराधान-
विधिनात् क्रियमाणान्नावग्निहोत्रलोप एव तत् ।

अरणिसत्व इति केचित्, अरणेरप्युत्सर्गं ।

अग्निहोत्रपरिविध्याग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमो हि सः ॥

स्मार्त्ताग्न्युत्सर्गं तु,—

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यञ्चरेत्तु सः ।

होमदयात्यये दर्शपौर्णमासात्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ॥

संवत्सरं होमदयात्यय इति केचित्, अग्निहोमातिपत्तौ
प्रायश्चित्तसद्भावात् । इदञ्च मध्ये भोजने सति यदा तु होमकाले
होमाशक्तौ न भुङ्क्ते । तदा यावद्दिनं होमपातः ।

तावद्दिनमभुञ्जानः स्थित्वा तन्त्रेण सर्व्वहोमान् पक्षहोम-
वत्कुर्यात् । दर्शपौर्णमासात्यये च प्रज्ञातेष्यातिपत्तौ पथिकृद्बिधा-
नात् तदसम्भव एवेदं पुनराधानम् ।

दर्शं वा पौर्णमासं वा विलुप्योभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शुद्धयति ।

एतत् श्रौतपरमेव, होमलोपे च, पक्षादिकर्मलोपे चैतदेव ।

अह्वयमानेऽनग्रंथं नयेत्कालं समाहितः ।

संपन्ने च यथा तत्र हूयेत तदिहोच्यते ॥

आहुतीः^१ परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत्^२ ।

तन्त्रेण विधिवद्भुत्वा एतदेवापरा हुतिः^३ ॥

अयं अतिक्रान्तहोमप्रकारोऽविशेषात् श्रौतस्मार्त्तोभयपरः, आसाय-
माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति^४,
आपौर्णमासाद्दर्शो नात्येति आदर्शात्पौर्णमास इति । मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकाले कर्त्तव्यः ।

एवमागामियागीयपूर्वकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ॥

इत्युक्तत्वात्, प्रातर्होमदर्शेऽप्योस्तत्कालातिक्रमे प्रारब्धस्य समाप-
नीयत्वात् अनादेशप्रायश्चित्तपूर्वं क्रियैव । तत्र दर्शेष्टेः कालान्तरे
करणेऽपि कात्यायनमते पितृयज्ञस्य^५ इष्ट्यङ्गत्वात्कालान्तरेऽपि
तत्पूर्वं क्रिया, जैमिनिमते तु दर्श एव तत्क्रिया । तत्र त्वकरणे-
ऽक्रियैव* ।

(१) आहुताः ।

(२) पृथक् ।

(३) अपि ।

(४) सायमाहुतिर्नात्येति ।

(५) पिण्डपितृयज्ञस्य ।

अथ पक्षहोमविधिः ।

ऋषिभिर्वहुधा दृष्टमापत्कालेषु सञ्चतः ।

विधानं पथहोमस्य ब्रूहि सग्यक् सुयाज्ञिक ॥

चतुर्दश चतुर्ग्राह्यः सकृद्रुन्नयनं ततः ।

एका समित्सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ।

अपरान्तेर्यथा दृष्टश्चतुर्दशगुणो भवेत् ॥ इति ।

पक्षहोमे कृते पश्चान्निर्वाणं तु यदा भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं तु कर्त्तव्यं शेषाहे तु यथाविधि ॥

आहितान्तेः प्रवासविधिः । स्वयमुद्धरणम् ।

“नर्थ्य प्रजां मे पाही”ति गार्हपत्योपस्थापनं, “शंस्य पशून्मे पाही”ति आहवनीयस्य । “अथर्थ्य पितुं मे पाही”ति दक्षिणाग्नेः, उपस्थाय गमनं, वाग्विसर्जनं, प्रवासे यथाकालं याजमानं, अग्निहोत्रे-
ऽभ्युक्षणं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः ।

मन्त्रेणान्युपस्थापनं, प्रवसनकाले विहाराभिमुखोऽन्युप-
स्थानमत्त्वानुच्चरेदित्यापस्तम्बवचनात्, पुनरभ्युक्षणं, दर्शपूर्ण-
मासयोरुद्धरणादिसर्वपदार्यानुसन्धानं, व्रतग्रहणं प्राङ्मुखस्य,
प्रयाजानुमत्तत्वं, देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः, “समिदसी”ति
जपः, पूर्णपात्रग्रहणं, दक्षिणावर्त्तनम्, प्रागगमनं, व्रतविसर्गः, एवं
चातुर्मास्येष्टिदैवादसन्निधाने वोढव्यं, न काम्येषु, दैवात्प्रवासीप
स्थानमकृत्वा गमने, “इहैव सन् तव सन्तं त्वाग्ने हृदा वाचा
मनसा वा विभर्षिम् ।

तिरो मा सान्तं मा प्रहासीज्जीतिषा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ।”
इत्याश्वलायनोक्तमुपस्थानं कृत्वा याजमानं यथोक्तम् ।

प्रवेशविधिः,—मत्स्या वाग्यमनं, समित्पाणिर्गुरुदेवतादिसन्नि-
धिमप्यगत्वाऽग्न्यागारे प्रविश्य उद्धृत्य आहवनीयोपस्थानम् ।

“आगन्तु विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम्, अग्ने सम्नाडभियुन्म-
मभिसह आयच्छस्व,” गार्हपत्योपस्थानं, “अयमग्निर्गृहपातिर्गार्ह-
पत्यः प्रजाया वसुवित्तमः, अग्ने गृहपतेऽभियुन्ममभिसह आय-
च्छस्व, दक्षिणाग्न्युपस्थानं, शाखान्तरीयमन्त्रेण,—

“अयमग्निः पुरिष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः, अग्ने पुरीष्याभि-
द्युन्ममभिसह आयच्छस्व” तत्र उपविश्य आहवनीये समिध-
माधाय त्वणं प्रज्वाल्य तत्रैव प्रक्षेपः, एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च ।

तूष्णीं गार्हपत्यमुपस्थाय शंस्योपस्थानं ततो दक्षिणाग्न्युप-
स्थानम् । अग्न्यागारान्निष्क्रम्य स्वगृहोपस्थानं, “गृहा मा विभीत
मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।

जर्जं विभ्रदः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।
वेप्रामध्येति प्रवसन् एषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।

उपहृता इह गावः उपहृता अजावयः ।

अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः” ॥

ततो गृहप्रवेशः, तत्रमन्त्रः,—

“क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः शंयोः ।”

ततः स्मार्त्तपुत्रदर्शनजपादि ।

“अङ्गादङ्गात् सश्वसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”

अथास्य मूर्ध्ना नमवजिघ्रति,

प्रजापतेष्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकदेवशर्मन्
स जीव शरदः शतम् ।

गवां त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषा अमुकदेवशर्मन्
स जीव शरदः शतम् ।

त्रिः दक्षिणेऽस्यकर्णे जपति ।

“अस्मे प्रयंधि मघवन्नृजीपिन्निन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरः, अस्मे
शतं शरदो जीवसे धा ।

अस्मे वीरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।”

वामकर्णे,—

“इन्द्र अष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे,
पोषं रयोणामरिष्टिं तनूनां स्वाङ्गानं वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ।”
एवं प्रतिपुत्रं दर्शनादिजपान्तम् ।

दुहितृणां तूष्णीं मूर्ध्नावघ्राणम् । तद्दिने गृह्णाणामहिंसनं
कामं श्वः ।

अत्र शिष्टाः,—

प्रवक्ष्यामीत्युपस्थाय वङ्गिं न प्रवसेद्यदि ।

आगत्योपस्थितिं तत्र प्राह कोपातकी श्रुतिः ॥

अथाग्निहोत्रप्रातःप्रयोगः, तत्र अध्यर्थुकर्तृकपक्षे, उदयात् प्राक्
त्रिमात्रप्रणवमुच्चार्य यजमान उद्धरेति ब्रूयात् ।

ततोऽध्वर्युदक्षिण्या द्वाराग्न्यागारं प्रविश्य,

गार्हपत्यादाहवनीयं दक्षिणाग्निं चोद्धरेत् ।

स्वयं करणपक्षे नोद्धरणं प्रैषः, यजमानस्यैव प्रवेशोद्धरणे, तत्र
आहवनीयखरे, कुशाः, गोमयं, वज्रं उदकं, इत्येतेषामुपकल्पनं,
खरमध्ये त्रिभिः कुशैः प्रदक्षिणं परिसमूहनं, उत्तरदेशे कुशप्रक्षेपः,
ततो गोमयेन त्रिःप्रदक्षिणमुपलेपनं वज्रेण उदक्संस्थं त्रिरुल्लेखनं
यथोल्लिखितं उद्धृत्योत्तरदेशे पांशुप्रक्षेपः ।

त्रिरभ्युक्ष्णं, एवं दक्षिणाग्निखरेऽपि पञ्चभूसंस्कारः !

ततो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य तस्मादेकदेशमुद्धृत्य ॥

आहवनीयखरं प्रति नयनं, ततः प्राङ्मुख उपविश्य पश्चात्पत्नी-
हस्ताभ्यामभिमुखमग्निस्थापनं, प्रत्यागत्य पुनर्गार्हपत्यादग्न्यु-
द्धरणं, दक्षिणाग्निखरं प्रति नीत्वा तत्पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य
दक्षिणाग्निखरे पूर्व्ववदग्निस्थापनं, यजमानस्य गार्हपत्यदक्षि-
णाग्न्योरन्तरां गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याथाहवनीयं दक्षिणतः
पीठे उपवेशनं, गार्हपत्यनैर्ऋते पत्न्या उपवेशनं, “वृष्टिरसि वृथ
मे पाप्मानञ्च सत्येन मयि व्रतमिति” यजमानस्य जलपानं,
वाग्यमनं द्विराचमनम् ।

अथाध्वर्युकर्म ।

गार्हपत्यमुत्तरेण उदक्संस्थं पात्रासादनम् ।

स्वयं पक्षे तु यजमानस्याप्यत्रावस्थानं, कूर्चं, कुशाः आपः स्थाली, आवज्योतनदण्डयं, सुवः, सुक्, एका समित्, भक्षण-पात्री, तिस्रः समिधः, अपरेणाहवनीयं कूर्चनिधानम् ।

तदुपरि कुशानामाहवनीयस्य त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः प्रागुदगग्रैः परिस्तरणं, ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमेण परिस्तरणम् ।

गार्हपत्यं परिसमुच्च गार्हपत्यपर्युक्षणं, ततो दक्षिणाग्नेः, गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारानिनयनं, आहवनीयपर्युक्षणं, दोहनपात्रीमादाय गोसमीपं गत्वा शूद्रभिन्नेन दोहनं, दोहन-प्रभृति होमपर्यन्तं वाग्यमः, पूर्व्वेणाहवनीयमानीय दक्षिणत-उत्तरतोऽङ्गाराणि निरुह्य गार्हपत्येऽधिश्रयणम् !

तण्डुलस्य होमीयत्वे आहवनीयदक्षिणेनानयनं, घृतादेः पूर्व्वे-णैव, तणेन दुग्धस्यावज्योतनं, जलमेकः, पुनरवज्योतनं^१, उत्तर-तस्त्रिरुदासनं, तण्डुलादेरधिश्रयणाद्यभावः ।

सुक्सुवप्रतपनं, उदकस्पर्शनं, पाणिना हयोर्मार्जनं, उन्नया-मीति प्रश्नः, यजमानस्तिष्ठन् ॐ उन्नयेति वदेत् ।

सुवेष्ट सुचि वारचतुष्टयग्रहणं, सुग्दण्डोपरि समिधं दत्त्वा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनं, मुखमात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वोपवेशनं उद्दिश्य जान्वाच्य“सूर्य्यज्योतिषं

त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीं” इति समिदादानम् ।

इध्मे प्रदौमे होमः, सूर्यीज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सुचा होमः, इदं सूर्याय इति त्यागः, कूर्चं निधाय गार्हपत्यावेक्षणं, तूष्णीं उत्तराहुतिः, पूर्वोपेक्षया भूयसी, इदं प्रजापतये इति याजमानम् ।

सुचि भूयिष्ठं शेषयित्वा सुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चं निधानं सुग-
ग्रोपमार्जनं, नमो देवेभ्य इति सुवाये न्युजपाणिना निमार्जन-
मुत्तरे स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
उदकोपस्पर्शनं, स्थात्याः सुवेण गार्हपत्ये होमः, इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजां रमयतु प्रजापतिः, अग्नये गृहपतये
रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा” इति, इदं अग्नये गृहपतये रयिमते
पुष्टिपतये तूष्णीं द्वितीयं, इदं प्रजापतये याजनं, “अग्नयेऽन्नादायान्न
पतये स्वाहेति ।

दक्षिणाग्नौ” सुवेण, इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये,

तूष्णीं द्वितीयं, सुचमादायानामिकया प्राशनं द्विराचमनम् ।
पुनः सुचि गृहीत्वानामिकया प्राश्य द्विराचमनम् ।

शेषं भक्षणपात्रां कृत्वा तत्रस्थस्य लेहनम् ।

सुचि जलं कृत्वा “देवान् जिन्वेति” सुगग्रेण जलसेकः, “पितॄन्
जिन्वेति” दक्षिणतः, सप्तर्षीन् जिन्वेति” ऊर्ध्वमुत्क्षेपणं, चतुर्थं
कूर्चस्थाने निषिञ्चति ।

अग्नये पृथिवौक्षिते स्वाहा, पृथिव्यां अमृतं जुहोमि स्वाहा,

अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा इति । कूर्चमाहवनीयस्य
पद्यात्कृत्वा, सुक्सुवयोः प्रतिकूर्चं^(१) निधानम् । “समिदसि
समिद्धो मेऽग्ने^(२) दीदिहि, समेद्धाते अग्ने दिव्या^(३) समिति गार्हपत्ये
समिदाधानं, ततो दक्षिणाग्नी, ततो आहवनीये, यजमानस्य
पयोहोमपक्षे वात्सप्रेणोपस्थानं यथोक्तं वैकल्पिकं, “भूर्भुवः स्वः
सुप्रजाः प्रजभिः^(४) भूयासं, सुवीरो वीरेः सुपोषः पोषै रिति” आह-
वनीयोपस्थानं, ततोऽनेन गार्हपत्योपस्थानं, तूष्णीमाहवनीयमुप-
स्थाय तदभिमुखं तत्समीपे उपवेशनं, गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं
वा, अभ्वर्योर्गार्हपत्यं प्रयुञ्च्य ततोदक्षिणाग्निं तत आहवनीय-
पर्युत्क्षणं, नात्रोदक्धारा, यजमानस्य “विद्युदसि वि मे पाप्मानं
जह्यपोऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोपुमे व्रत” मिति जलभक्षणं,
द्विराचमनम् ।

वाग्विसर्गः,

गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याग्न्योरन्तराले निष्क्रमणम् ।

मुहूर्त्तं सभ्यसमीपे उपवेशनं माध्यंदिनश्रुत्या ॥

इन्द्रायाहवनीयाग्नये स्वाहा^(५), नलायान्वाहार्यपचनाग्नये नमः,
यमाय गार्हपत्याग्नये नमः, अनश्रत्सांगमनाय सभ्याग्नये नमः,
असत् पांसवाय नमः—

(१) प्रतप्य ।

(२) दीदिहि ।

(३) दी ।

(४) प्रजभिः स्याम् ।

(५) नमः ।

इति पञ्चमन्त्रैराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्याग्नीनां उद्धृत-
 भस्मनश्चोपस्थानं, भस्मसमीपे उपवेशनं, “हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्यान्
 जपेन्मन्त्रानि”ति वचनात् सूर्यमन्त्रत्रयजपो होमाङ्गं, न साय-
 मनुपस्थायापरीत्या नमस्कृत्योपविशेत्तथा^१ प्रातरिति हारीत-
 वचनात् त्रयाणामग्नीनां उपस्थानं प्रदक्षिणनमस्कारैः^२ ।

---

(१) आप्रातरिति ।

(२) प्रदक्षिणनमस्कारौ च ।

अथ स्मार्त्तहोमः ।

उदयात्पूर्वं यजमानः स्वयमेव आवसव्याग्निसमीपे उपविश्य,
मणिकास्थेऽग्निगृहकार्यार्थजलपात्रे पर्युषितं जलं वहिष्कृत्य ।

“ॐ आपो रेवती क्षयथा हि व स्वः क्रतुञ्च भद्रं विभृत्यामृतञ्च,
रायश्च स्य स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वतो तद्गृणुते वयोऽधात्” इत्यल्पो-
दकपूरणं, आपोहिष्ठेत्यादि आपोजन यथाचन इत्यन्ताभिस्ति-
सृभिः ऋग्भिः शेषं पूरयेत्, एतस्मिन्मणिकाधानकर्म निरग्निक्तेनापि-
कार्यं, जपयोग्युदकसंस्कारमात्रार्थत्वात्, अतएव गृह्ये शाला-
कर्मनान्तरमेतदुक्तम् ।

तेन शालाकर्म तत्सर्वसाधारणमेवैतदिति,

अतः, गृहे वसन् ऋचा सृष्टे कृत्वा स्वर्णकुशोदकम्,

उद्धृत्य मणिकात्तीयं तेनाभ्युक्षणमाचरेत् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ॥

अभ्युक्षयेत् स्मरन् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

इति श्रिष्टाः ।

तत आसादनं, उपयमनकुशास्त्रिस्रः समिधः, मणिकोदकं
तण्डुलाः इत्यासाद्य उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय मणि-
काग्निः पर्युच्य द्वादशपर्य्वपूरं तण्डुलानादाय, सूर्याय स्वाहा, इदं
सूर्याय, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, इति त्यागः, पत्नी
पुत्रकामा' पूर्वार्द्धं जुहोति मन्त्रः ।

पुमांसी मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च वायुश्च पुमान् संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा द्वितीयां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्याम-
श्विभ्यामिन्द्राय वायवे, इदं प्रजापतये, समाचारादृचं वाच-
मित्यध्यायपाठेन शान्तिकारणम् ।

अथ भस्मधारणञ्च होमान्ते ।

कृत्वाग्निकार्यं यः कुर्यात्तल्लाटे तिलकं नृप ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कार्यं ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

तथा,—

दिनमेकं तु यो भस्म समन्त्रं धारयेन्नरः ।
सोऽग्निष्टोमफलं देवी लभते नात्र संशयः ॥
आयुष्कामी नरो राजन् भूतकामश्च वा पुनः ।
नित्यं वै धारयेद्भस्म मोक्षकामी च वा पुनः ॥
त्रिकालमपि यो नित्यं यावज्जीवं तु धारयेत् ।
भस्म मोक्षो भवेत्तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कुर्यात्तल्लाटे यः त्रिपुण्ड्रकम् ।
तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥
त्रिपुण्ड्रं न मृदा कार्यं भस्मना नोर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
चन्दनेनोभयं कुर्यादिवमाह प्रजापतिः ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रीपरि त्रिपुण्ड्रं कार्यम्,—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेववा ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात्त्रिपुण्ड्रे नोर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥

तथा,—

मध्याङ्गुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य तु ।
पङ्कजलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् मज्जलभस्मना ॥

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्रो भवेत् शस्तो महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्विकल्पः ।

यत्तु,—यतिः सार्व्वाङ्गिकं स्नानमापादतलमस्तकम् ।

गृहस्थः पुरुषाकारैः स्नानं कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकैः ॥

इति, तद्भस्मस्नानविषयम् ।

तत्र,—

श्रीतं भस्म द्विजा मुख्यं स्मार्त्तं गौणं प्रकीर्तितम् ।

शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

धारयेद्युर्द्विजास्तिर्यक् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ॥

पारस्करः,—

भस्मना ललाटे ग्रीवायां अंसद्वये हृदि कश्यपस्य त्रयायुषं,
इति तिलककरणम् ।

प्रतिपात्रं समाचारात्,

त्रयायुषमिति मन्त्रेण द्विजैस्तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

धार्यं प्रोक्तं द्विजश्रेष्ठ धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥

तेनैकत्र कुत्स्न एव मन्त्रः 'प्रयोक्तुमुचितो न खण्डशः ।

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्ध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।

दिव्यवर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या 'घटिकाद्वयमुच्यते ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥

इति मौनादिविषयं, सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रमिति प्रकरणात्

सन्ध्याकर्मपरम्^१ ।

---

(१) घटिकाद्वयमुच्यते ।

(२) सन्ध्याकर्ममात्रपरम् ।

अथ जपदेशाः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

गृहेष्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे दशाधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशः सिन्धोश्च संगमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटे गिरिः ।
तुलसीकाननं गोष्ठं हृषशून्यः शिवालयः ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
गुरुणां सन्निधानं च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

आसनानि पञ्चरात्रे,—

सर्वसिद्धेय व्याघ्रचर्म मोक्षसिद्धेय मृगाजिनम् ।
वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविवर्द्धनम् ॥
कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं दुःखमोचनम् ।
अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि ॥
शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्तकं सर्वकर्मसु ।
स्तम्भने गजचर्म स्यान्मारणे माहिषं तथा ॥

मेपचर्म तथोच्चाटे खड्गजं वश्यकर्मणि ।
 विद्वेषे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेन्नोचर्म शान्तिके ॥
 वस्त्रासने च दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुजासने ।
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ॥
 दृणासने यशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ।
 दृष्टकायामयाधिः स्यादेतत् साधारणे जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणाढ्यं चतुरस्रं समंततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

तथा,

स्वस्तिकं पद्मकं वीरं सिद्धं चेति चतुष्टयम् ।
 जपे प्रशस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥
 जानूर्वीरन्तरं सम्यक् कृत्वा पादतलेऽन्तरं ।
 ऋजुकायः संसासीनः स्वस्तिकं तदुदाहृतम् ॥
 चरणाग्रे निधायोरुमूलयोरुपरि स्थितः ।
 अभोजामनसंयोगौ विज्ञेयः संयतन्द्रियः ॥
 एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः ।
 इतरस्मिंस्तथा चोरी वीरासनमुदाहृतम् ।
 मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
 मुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिद्धासनमुदाहृतम् ॥

अथ अक्षमाला ।

योगी याज्ञवल्करः ।

स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पूतंजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा ।
कोट्यादिका भवेद्दृष्टिरक्षमाला जपादादिषु ॥
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ।
स्फटिकापेक्षया इन्द्राक्षे कोटिगुणं फलम् ।
रुद्राक्षे इन्द्राक्षादर्वुदगुणमित्यादिरूपेण ।

तथा,—

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिना ।

शिवपुराणे,—

अङ्गुल्यां जपसंख्यानमेकमेव गुणं स्मृतम् ।
रेखायाष्टगुणं विद्यात्पूतंजीवैर्दशाधिकम् ॥
शतं स्याच्छृङ्खमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णे कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थग्रा च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ।

अन्यत्र च, चतुर्वर्गस्ये पद्माक्षमाला शत्रुनाशाय वा अणिमा-
गुणप्राप्तये वा मोक्षाय च, सर्व्वकामाप्तये रुद्राक्षाणि मोक्षाय च,
स्फटिकी मौक्तिकी च माला राज्यदा सौभाग्यदा च, पूतंजीव-
माला पुत्रदा च, कुशग्रन्थग्रा पापक्षयो मोक्षश्च, अरिष्टरूपमाला
शान्तिके ।

स्वर्णरजतमाला सर्वकामदा, प्रवालमाला धनलाभाय ।
मुक्ताभिश्च श्रीः, शंखैर्वा यशः, रत्नैर्विभूतिः अत्र प्रमाणवाक्यानि
विस्तरभयान्न लिखितानि ।

तथा,—

मेधां वीर्यं तथा तेजोलिप्सुभिस्ताम्रकेण तु ।

अठाक्षरे विशेषः, कुशवन्धैर्विप्रः, पूतंजीवैर्वैश्यः, पद्माक्षैः सर्वैः ।
नारसिंहे, कोटिर्भवेत्तु रुद्राक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

रुद्राक्षैस्त्रिपुरायाः, सारस्वते पद्मगैः प्रवालैर्वा, गर्दभाश्वन-
राणां दन्तैराभिचारिके, नीलसारस्वते महाशंखैः, सर्वत्र रुद्राक्षा-
दिभिर्मोक्षाय ।

मातृकया मन्त्रसिद्धिः, अत्र च कोट्यादिका वृद्धिरिति
याज्ञवल्कीयं गुणफलम् ।

अविरुद्धस्वर्गपापक्षयादिफलानां वृद्धिमभिप्रेत्य, अत्र कामन-
भेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः, वृद्धेः सजातीयापेक्षत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्व्वासामक्षमालानां जपे यत्फलमुच्यते ।

तत् फलं शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्वं सङ्गलामन्त्रपरं तत्प्रकरणद्वित्याहुः, अभावे त्वक्ष-
मालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिनेत्यनुकल्पविधानात् ।

अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणोरेखाभिर्जप, इति पाणिजप्रो. द्वेधा । रेखा-
पदं चात्र पर्वपरमेव ।

अनामिकायामध्यादि मध्यादधःक्रमेण तु ।
तर्ज्ज्या आदिपर्वान्तमक्षमाला प्रकीर्त्तितेति स्मृत्यन्तरात् ।

रेखासु नैव सर्वासु न मध्यमाद्यपर्वणोरिति रेखानिषेधाच्च ।
तेनाङ्गुलिभिरविशेषात्पञ्चभिर्गणनं पर्वभिर्व्यायथोक्तं, मध्यमाद्य-
पर्वद्वयं मेरुः ।

तथा,—
अङ्गुलीर्न वियुज्जीत किञ्चित्क्षणोचयेत्तलमिति वचनादङ्गुलीनां
निःसन्धिनां संपाद्य पर्वगणनां कार्या ।

रुद्राक्षे विशेषः,

एकवक्त्रैस्त्रिवक्त्रैश्च चतुर्वक्त्रैश्च पञ्चभिः ।

षड्वक्त्रैर्व्याथ कर्त्तव्यं तस्मान्मिश्रैस्तु वर्जयेत् ॥

अनुलोमधिलोमस्थैर्विन्दुयुग्माटकाक्षरैः ।

सविन्दुकैः साष्टवर्गैः कृष्णया वर्णमालया ॥

प्रत्येकं वर्णयुग्मन्वाः कृष्णाः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ।

अक्षमालायथनं, कृतनित्यक्रियः, यथोक्तान्यक्षाणि कीटादिदोष-
रहितानि नातिस्थूलक्षणानि रुद्राक्षाणि कपिलानि वृत्तानि
दृढानि कर्कटसंयुतानि, अष्टोत्तरशतान्युत्तममानार्थं शताईमितानि
मध्यमे तदर्द्धमितानि कनीयसे, धर्मार्थं त्रिंशत् ।

मोक्षार्थं पञ्चविंशतिः, अभिचारे षोडश ।

पुष्ट्यर्थे सप्तविंशति, चतुःपञ्चाशता काम्यकर्मणि ।

अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिः । क्वचिच्च,
शतं वाय तदङ्गं वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि संपाद्य, सूत्रञ्च,

सर्वासामक्षमालानां सूत्रं कार्पासिकं स्मृतम् ।

शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं शान्तिवश्याभिचारके ॥

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षौमं कार्पासिकं तु वा ।

द्विजस्त्रीनिर्मितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥

इति सूत्रं संपाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रं अक्षाय्यं प्रक्षाल्य नवभिः अश्वत्थ-
पत्रैर्निर्मिते पद्माकारे पात्रे स्थापयेत् प्रणवं शक्तिवीजं मातृकां
सूत्रे मणिषु च विन्यसेत् ।

मूलमन्त्रेण सूत्रमणिषु निजैष्टदेवस्य पूजनम् ।

तेनेव तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ द्विगुणो जपः । ततो ग्रथनम् ।

मुखे मुखं तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं तु योजयेत् ।

एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥

इत्येवंरूपेण,

गोपुच्छसदृशी कार्या यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।

तत्सजातीयमेकं तु मेरुत्वेन प्रकल्पयेत् ॥

कालोत्तरे तु,

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेत् शतगुणं पुण्यं न दोषो मेरुलङ्घने ॥

आग्नेयेऽपि,—समेरुं मेरुहीनं वा जप्यमन्त्रं तु कारयेत् ।

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गन्धतोयेन प्रोक्षणम् ।

शुभपात्रेऽवस्थाप्य, कवचेनाऽवगृह्य धेनुमुद्रयाऽमृतीकृत्याऽस्त्रेण
रक्षणम् ।

मूलमन्त्रस्याक्षमालायां न्यासः, तेनैव तलेष्टदेवपूजनं तिल-
सर्पिर्भ्यां होमः, होमाशक्तौ जपः,—

तत्त्वसारसंहितायां,—

प्रतिष्ठामक्षसूत्रेषु रक्षाविद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरस्रं तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्ये तु चालिख्य पूज्यास्योपरि विन्यसेत् ॥

सौवर्णं रजतं वान्यद्विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यत्तान्नादि,—

प्रातस्तु यत्र तत्त्वं तेन च सर्व्वं क्रिया भवेत् ।

यत्र तत्तत्त्वं या देवता तन्मन्त्रेण सर्व्ववक्ष्यमाणक्रिया ।

अस्त्रेण पूरयेत् पात्रं शालितण्डुलकैः शुभैः ।

अस्योपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

अश्वत्थस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ।

लिखितपद्माष्टपत्रेऽप्यष्टावश्वत्थपत्राणीत्यर्थः ।

तत्पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मध्यतो न्यसेत् ।

पञ्चरत्नानि हैमं वा अष्टपत्रं^१ ततो न्यसेत् ।

अभ्युक्ष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ॥

संपूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।

प्रतिग्रन्थि प्रतिमणौ^२ त्रिःकृतो वैकशोऽपि वा ॥

सृशन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्त्वन्यासोऽयमीरितः ।

पुनः पञ्चोपचारेण पूज्यमुद्रां प्रदर्श्य च ॥

अक्षमालां समादद्याद्वर्णकामार्थमोक्षदाम् ।

मुद्राश्च तत्तद्देवतामुद्राः^३ अत्राप्यधिवासप्रवृत्तिः,

तद्विधिः, त्रिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्येऽधिवास्य शुभदिने

त्रिः स्वस्ति वाच्यं^४ संकल्पः ।

उपनिषे चतुरस्रमध्ये यथोक्तं पद्मं लिखित्वा पद्माय नम-

इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्णं रजतं तदभावे ताम्बादिपात्रं

शुभे शालितण्डुले^५ वापूर्य्य शालितण्डुलोपरि सकर्णिकमष्टदलपद्मं

लिखित्वा

तत्पञ्चपत्रषष्ठ्यष्टावश्वत्यपत्राणि विन्यस्य तत्पद्मं पद्माय नम इति

गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः संपूज्य पञ्चरत्नं सुवर्णं वा विन्यस्य तदुपर्य्यक्ष-

सूत्रं विन्यस्य^६ शुद्धोदकेन च क्रमात्प्रोक्ष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं

संपूज्य प्रतिग्रन्थि प्रत्यक्षञ्च सृशन् सकृच्चिर्वा मूलमन्त्रं जप्त्वा

तत्र पुनरिष्टदेवं पञ्चोपचारेः संपूज्य तन्मूद्राः प्रदर्शयेत्, ततोऽक्ष-

(१) प्रतिमणि ।

(२) स्वस्तिवाचमंकल्पः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्धोदकेन च क्रमात्प्रोक्ष्य ।

मालां गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां गृह्णीयात्, शान्तिकरणमर्चिद्रा-
वधारणञ्च ।

शैवे तु विशेषः,—

क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलैः ।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैर्वाग्मदेवेन घर्षयेत् ॥

धूपयेत्तामघोरिण लेपयेत् पुरुषेण तु ।

मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकं तु शतं शतम् ॥

मेरुञ्च पञ्चमेनैव मन्त्रेणैव च मन्त्रयेत् । इति ।

अत्र,—जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रे ग्रन्थित्वा च शतं जपेत् ।

नवे सूत्रे तथा जीर्णे सहस्रं जप उच्यते ॥

जपान्यकाले तां मालां पूजयित्वा तु गोपयेत् ।

अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥

प्रमादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा क्षालनम् ।

गायत्रीं शतं जप्त्वा नमस्कृत्य स्थापनम् ।

अशुचिस्पर्शे तीर्थोदकेन क्षालनं, नोक्लिष्टेन स्पर्शः ।

स्त्रीणां हस्ते न कारयेत्, शूद्रस्पर्शे पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्याद्यदिकेत्परमां गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेज्जाप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयः तर्जनीवर्जिता इति प्रपञ्चसारात् ।

अतएव,—

तर्ज्जन्वङ्गुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्य द्वेष्टोच्चाटनादिगतस्य तर्ज्जनीयोगोऽङ्गम् । कचिच्च,
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन विद्वेष्टोच्चाटने जपेत् । इति स्फुटं वक्तव्यम् ।

तथा,—

अङ्गुष्ठस्यामलमालां चालवेन्मध्यमाग्रतः ।

तर्ज्जस्या न स्पृशेत्तोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

भुक्तौ मुक्ताौ तथाकृष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने, कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगान्मारणे ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्ठमाक्रम्य जप्यं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशकम् ॥

अथ जपसाधारणधर्माः ।

नरसिंहपुराणे,—

य 'उच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वक्तं जपयञ्जः स वाचिकः ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् ।
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।

शब्दचिन्तनं जपः, अर्थचिन्तनं तदङ्गम् ।

मानसं द्वैधमुक्तं पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।
जिह्वया चिन्तयेन्मन्त्रं मनसा केवलेन वा ।

योगी याज्ञवल्करः,—

उपांशुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।
सहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद् ध्यानसमो हि सः ॥
अन्यत्र,— उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
एवञ्च सति,—मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।
वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥
इति प्रशस्तपरं^१ न व्यवस्थापरम् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न चक्रमन्न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 'नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 नचासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥
 तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ।
 अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 प्राङ्मूलेषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ॥
 ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ न तु चालयेत् ।
 न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्तीशूद्रपतितांश्चैव रासभं च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 तुष्णीमासीत च जपंश्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्युपस्पृश्याभाप्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान् मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीय शक्तिः ॥
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् व्रतादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेदुवा विष्णुमव्ययम् ॥

कौर्म,—

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः, असंख्यन्तं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति—जपसाधारणधर्माः ।

ऋष्यादिस्मरणविचारः ।

कन्दोऽनुक्रमणाम्,—कन्दो दैवतमार्षञ्च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जप-
होमादिकं करोति, तस्य फलमश्रुते, तथा कर्म्मरम्भे मन्त्राणां
देवता वेदितव्या ।

योगौ याज्ञवल्काः,—

आर्षं कन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्यादुयजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

आपद्यते स्थाणुगतं स्वयं चापि प्रमीयते ।

यातयामानि कन्दांसि भवन्त्यल्पफलानि च ॥

'तेन कन्दो दैवतार्षविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं न तु फला-
नुत्पत्तिः, स्थाणुगतेरापत्तिः, प्रमीतत्वञ्चार्थवादमात्रं,

ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसैव धार्यं कन्दोऽक्षरत्वाद्रसनागतं स्यात् ।

धिया वमन्तव्यतया सदैव हृदि प्रविष्टामनुदेवता^१ नु । इति
प्रपञ्चमारवाक्यस्य प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचारादृष्यादिस्मरणकाले
शिरसि मुखे हृदि च हस्तन्यासः ।

(१) तेन कन्दो दैवतार्षविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं तदज्ञानेऽल्पफलं, न तु
फलानुत्पत्तिः ।

(२) मनुदेवता इति ।

यत्तु तत्रैव,—

यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं कृन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तम् ।

तत्, श्रियं च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

संतिष्ठते तु तैः सार्द्धं तत्तुल्यश्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव, यद्यपि ऋष्यादिज्ञानम्

क्रियारूपफलसाधनाय नाश्रयमपेक्षते ।

तदुक्तं,—

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया । इति ।

तथा, एवं पञ्चविधं योगं जपकाले^१ ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ इति ।

फलार्थस्यापि ऋष्यादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकालएव कालः,—

तद्यथा, यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः ।

स सौरभेण स्तु^२विदितेति, क्रियारूपस्यापि सौरभस्य फल-
साधनायाश्रयानपेक्षणेऽपि वाक्योपात्तसोमाङ्गस्तुतिकालीनस्य फल-
साधनत्वम् ।

तत्र,— येन यदृषिणा दृष्टसिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्पकम् ॥

इन्द्रो गायत्र्याद्यक्षरविन्यासः, यं मन्त्रः प्राधान्येन वदति सा देवता ।

विनियोगस्तु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

इति वचनात्, प्रसूते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः, न च पुराकल्प इति वचनात्, श्रौतविनियोगस्येव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं, स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वात्, अनादित्वाविशेषात् । यत्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधाऽवभृथे विनियोगस्य कथ्यते, इति तदुदाहरणमात्र-प्रदर्शनपरं, नहि दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना, इति केचित् । वहवस्तु सन्ध्योपक्रमे, तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्र्यादिऋत्यादिकथने उपनयने विनियोग इति वचनाच्छ्रौतविनियोग एव विनियोग इत्याहुः ।

निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मण्यञ्च विधीयते ॥

निरुक्तं निर्वचनं, अधिष्ठानं, आश्रयः, एतत्प्रत्येकयुक्तं वाक्यं ब्राह्मणं, एतज्ज्ञानमदृष्टार्थं मन्त्रार्थज्ञानं लिङ्गादेव कर्मार्ङ्गं, योगियाज्ञवल्कावचनस्यान्यपरत्वेऽपि ।

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत्किञ्चित् कर्म नाचरेत्, इति स्मृत्यन्तरात्, न च श्रौतकर्मस्येव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्या मन्त्रार्थ-ज्ञानोपयोगो न स्मार्त्तकर्मस्यपि, यथाकथञ्चित्कर्मस्मारकत्वं सर्वत्र कल्पनीयं, शन्नोदेवीरित्यस्य शनिपूजायां विनियोगे

शनेरस्मारकत्वेऽपि पूजाया फलशान्तिप्रकाशकत्वेन कर्मस्मारकत्व-
सम्भवात् ।

तेन मन्त्रार्थाज्ञाने वैगुण्यं स्यादेव ।

यच्च, याज्ञिकाः पठन्ति,

‘स्याते’ लूने तथा क्षिप्ते सान्नाय्ये मार्त्तिके तथा ।

पञ्चान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ।

नेतावता मन्त्राणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां क्रियाणां खनना-
दीनां कार्यस्य पूर्वनिर्वृत्तत्वेऽपि कियदप्यंशमसिद्धं कर्तुं इदानीं
क्रिया तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थतेव ।

क्रियायाश्च सिद्धेऽपि कार्ये नियमादृष्टसिद्धार्थं पुनरनुष्ठानमिति ।

अथ प्रथमभागलत्वं, तत्र सूर्याय दध्यक्षताञ्जलिदानादि
लिखितं तत्काम्यमिति नित्यां नाचरन्ति ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद्भुक्तमङ्गलवीक्षणम् ।

आदर्शान्नमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

गुरवः पितृमातृविव्याप्रदज्येष्ठभ्रातरश्च ।

मङ्गलान्याह नारदः,—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्यायुर्न हीयते ॥

अञ्जनं सोवीराञ्जनादि माङ्गल्यानि दूर्वादीनि,
दूर्वा दधि सपिरथोदकुम्भं धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाय ।
श्वेतानि पुष्पाणि तथाशनिं च हुताशनं चन्दनमर्कविश्वम् ॥

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत, आदित्यस्थालभनासंभवादयथासंभव-
मिति बोध्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

दर्पणे वाथवा पश्येन्नक्ष्मीवांस्तु भवेन्नरः ।

तथा तत्र ब्राह्मे च, स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदौ'च्छेच्चिरजीवितम् ।

एतत्सर्व्वधिकारिकं काम्यमपि नृपैरवश्यं कार्य्यमित्यस्मत्प्रिता-
महकृष्णबृहत्पण्डितमहापात्रैर्नीतिरत्नाकरे लिखितम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अग्निचित्कपिला साध्वी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

तथा,—

निजायुर्वर्द्धनायैव तिलगोरोचना नृपः ।

अखण्डाक्षतदूर्वाष्टौ गृह्णीयात्तिशरसि ध्रुवम् ॥

मनुः,—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥

येषां स्तोत्राणां त्रिसन्ध्यं सन्ध्यादये वा प्रातर्वा सूर्योदये वा पाठः, तेषां प्रथमभाग एव पठनम् ।

शारदातिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः खण्डशः शतधा कृताः ।

ज्ञातव्याः स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथा स्थिताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाक्षराणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तम् । इति, स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वोक्तेः पुरश्चरणापेक्षास्ति तथापि “द्विसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जप्तो न सिध्यती”ति सकृज्जपमात्रमेव पुरश्चरणं, “एकदन्तं महाकायमि”त्यादि गणेशनामद्वादशकानां येषां कालो नोक्तस्तेषां द्विसहस्राक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषा-भावादुक्तनियमाभावात् पूर्वोक्त एव पाठः ।

एवं, “नमस्कृत्य महादेवं स्तोत्रेऽहन्तं विनायकमि”त्यादीक्षा-कृत्विनायकस्तुतिः ।

“सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत् सुपुत्रलाभं धनसञ्चयानपी”-त्युक्तेः, “सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टशतस्य सूर्यो-दये पाठः ।

“विकर्त्तनो विवस्वांश्चेत्या”दिशाम्बपुराणीयस्य सूर्यस्तवराजस्य सन्ध्यादयकालः स्फुट एव ।

प्रथमं च महादेवमित्यादि स्कन्दपुराणीयशिवनामद्वादशकस्य कालः स्फुटः, अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमास्तानामिव नपुंस-कलिङ्गत्वम् ।

तेन साकांक्षत्वाभावेन च नमामीत्यध्याहारो न कार्यः,

अच्युत^१ केशवं विष्णुमित्यादिनामाष्टके ब्रह्मपुराणीये भ्रुट एव
कालः, अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकलिङ्गत्वम् ।

हरिमिति ह्यन्दसोऽनुस्वारः ।

एवमन्यान्यपि वैष्णवशैवस्तोत्राणि पठनीयानि ।

शिष्टाः,—

गीतानामसहस्रं च स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः ।

गजेन्द्रमोक्षणं चैव कृष्णस्यातीव दुर्लभम् ॥

अन्यत्र,—

स्थित्वा भित्त्वा जगत्सर्वमुपित्वा च चराचरम् ।

पापौघैर्लिप्यते नैव गीताध्यायी कथञ्चन ॥

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

गीताध्यायं पठेद्यस्तु श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ॥

भवपाशविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ।

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं जगत्तृप्तिं करोति यः ॥

विश्वरूपकृताध्यायं विभूतिं यः पठेन्नरः ।

विभूतिर्विश्वरूपश्च ऊर्ध्वमूलं तथैव च ॥

हृदये यस्य वर्त्तन्ते तस्य सन्निहितो हरिः ।

स्तोत्राणां परमं स्तोत्रं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥

सहस्रनामतुल्यं हि पावनं नैव दृश्यते ।

अष्टादशपुराणानां सारमेतद्धनञ्जय ॥

मयोद्धृत्य समाख्यातमेतन्नामसहस्रकम् ।

न शक्नोति यदा नित्यं पठितुं स्तवपञ्चकम् ॥

तदा नामसहस्रन्तु पठनीयं कलौ सदा ।

एवं,— भक्तिमान् यः सदोत्थायेति फलश्रुतेः

प्रातरुत्थाय नित्यं पठनीयम्,

विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।

यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥

शिवालये पठेद्वापि तुलसीवनसन्निधौ ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥

आइमाङ्गल्ययात्रोत्सवादिषु ग्रहपीडादिषु च एतत्पाठस्यावश्यकत्वं,
काम्यत्वञ्च बहुपुराणेषु एतत्फलश्रुतौ च सिद्धमिति विस्तरभया-
हाक्यानि न लिख्यन्ते ।

यत्तु केचित्,—

नमो भगवते वासुदेवाय सर्व्वलोकगुरवे इत्यादि पठन्ति, तद्वचनानां
महाभारतीयत्वाभावाच्चैव पठनमिति बहवः । तथाच, हरिवंशोक्त-
आर्य्यास्तवं प्रवक्ष्यामीत्यादि आर्य्यास्तवोऽपि पठनीयः स्तवराजश्च
शान्तिपर्व्वराजधर्म, आरिराधयिषुर्विष्णुमित्यादि भीष्मोक्तेर्ज्ञेयं,
अव्यक्तं शाश्वतं विष्णुमित्याद्यनुस्मृतिः गजेन्द्रमोक्षणञ्च विष्णुधर्मं,
ॐ नमो मूलप्रकृतये इत्यादिना नारदीयपञ्चरात्रोक्तं पूर्व्वस्यां
दिशि चाग्नये इत्यादि नरसिंहकवचमपि पठनीयं, ये त्वामार्थ्येति
दूर्गेति इत्यादि विष्णुपुराणीयार्य्यास्तवस्य द्वौ कालौ स्फुटौ ।

तथाहि महाभारते भगवद्वचनम् ।

अद्वावाननुसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयादित्युक्तेर्मोक्षार्थिनः

शुद्धिद्वारा मुक्तिफलम् ।

शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः,

सोऽपीत्यपिशब्दाद्योऽधीते तस्य मोक्षादिकं सिद्धमेव, महा-
भारतीयमिदं स्तोत्रं विश्वं विश्वरित्यादि सर्व्वप्रहरणायुध इत्यन्तम् ।

तत्र वैशम्पायन उवाच,

श्रुत्वेत्यादि न ते यान्ति पराभवमित्यन्तमवश्यं पठनीयम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

ॐ सूर्य्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनु रित्यन्तस्य प्रत्यहं पाठः,
मम सन्निधिकारकमिति मुक्तिफलजनकत्वात् ।

अस्य स्तवस्य यत्कामनाविशेषेषु शान्त्यादिषु च पठनं, तदेतत्
स्तोत्रे कल्पादिषु च सिद्धमेव, अत्रावेष्टिन्यायेन एकदेशस्यापि
फलसम्बन्धः ।

जन्मनां प्रादुर्भावानां कीर्त्तनं तत्प्रतिपादको ग्रन्थः ।

श्रुतं पापं हरति आरोग्यञ्च प्रयच्छति ।

युद्धचरितश्रवणं शत्रुभयं नाशयति, स्तुतयः श्रुताः शुभमतिं
प्रयच्छति । प्रादुर्भावश्रवणं पापानि नाशयति । एतद्विषये विस्तरस्तु
अस्मत्पितामहकृष्णवृहत्पिण्डतमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे द्रष्टव्यः,
यद्यप्यत्र प्रातःकालादिर्नावधार्य्यते तथापि देवकार्य्यस्य सर्व्वस्य
पूर्वाह्नः परिकीर्त्तित इति नरसिंहपुराणात् पूर्वाह्ने पाठो न्याय्यः ।

नक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति पञ्चरात्रवचनान्नक्तपाठेऽपि नित्य-

सिद्धिरविरुद्धा, कास्यं तु पूर्वाह्ण एव, अत्र केचित् येषां प्राति-
स्विककालिकविशेषो नास्ति तत्परमेतद्वचनमिति तन्नसम्यक्,
पूर्वाह्णे कदाचिदपठने सर्व्वस्तोत्रपाठसाधारण्येन नक्तकालस्य^१
प्राशस्त्योक्तेः,—

विष्णुपुराणीयनमस्ये सर्व्वभूतानां इत्यादिलक्ष्मीस्तवोऽपि
पठनीयः ।

पठ्यते येषु चैवैष गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्व्वास्ते कदादन ॥ इति फला-
भिधानात्,—

न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रिकम् ॥ इति

तथा,—व्याधितस्य कदर्य्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्व्वदा ।

स्तौजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सृतकम् ॥ इति ।

तथा,—ऋणानां चानपक्रिया इति च अशक्य ऋणापकरणशङ्कस्य
कर्म्मभानधिकारस्मरणात् ऋणशोधनार्थं मङ्गलस्तोत्रादीनि पठ-
नीयानि, एवं फलमपेक्ष्य अन्यान्यपि स्तोत्राणि पठितव्यानि, इति
स्तोत्रप्रकरणम् ।

अथ देवगृहसंमार्ज्जनादिदेवकार्याणि,
कल्यमेव समुत्थाय हव्याङ्गेरीं यथोदितां इति वराहपुराणवचनात्तत्र
कल्यप्रभृतिकालः, एवं कृते तु संन्यादिकर्म्मसमाचरेत्, इति,
यत् देवकवाटोद्घाटनादिदेवकार्यान्तरं संन्योक्ता, तद्गृहीत-

भागवतदीक्षाणां, स्मार्त्तानां सन्ध्याया अधिकारमभ्यादकत्वात्
तत्सम्ययोरुत्तरमेव ।

तत्र यमः,—देवमाख्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्नापनं सर्वदेवानां 'गोदानस्य समं स्मृतम् ॥

तथाच कवाटीहाटनदीपज्वालनदन्तधावनमुखप्रक्षालनमाख्यदान-
घृततैलाभ्यञ्जनभूमीलेपनोदत्तनस्नान-गन्धचन्दनागुरुकर्पूर-कुङ्कुम-
तालवृन्तमयूरव्यजनपुष्पवस्त्रालङ्कारदानानि सर्वदेवानां कार्याणि ।

विस्तरस्तु पश्चाद्वक्ष्यते,—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कृतसन्ध्याजपस्ततः ।

यथोक्तन्यस्तमन्त्रः सत्रष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

स प्राणायामकं कुर्यात्तदर्थेकाग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्यमेव विधिः स्मृतः ॥

नित्यजपेन सर्वपापक्षयः सर्वकामावाप्तिश्च,—

प्राणायामश्च,

रेचनं दक्षिणेनोक्तं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिर्ज्ञेयो विपरीतस्तु संस्तुतौ ॥

एवं प्रातः प्रणवजपः कार्यः, तथाच, प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्री छन्दः, परमात्मा देवता, प्रणवजपे विनियोगः, भूः
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
महः अनामिकाभ्यां हुं, जनः कनिष्ठाभ्यां वौषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इत्यङ्गन्यासः, भूः हृदयाय नमः, भुवः शिरसे स्वाहा, स्वः शिखायै

वषट्, महः कवचाय हुं, जनः नेत्राभ्यां वीषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इति करन्यासः । प्रणवेन सर्वशरीरे व्यापकन्यासः, एवं करद्वये,
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु करद्वये युगपन्न्यासः, अकारं प्रथमे
पर्वणि, उकारं द्वितीये, मकारं तृतीये, सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणवं
न्यसेत्, अकारं नाभौ, उकारं हृदि, मकारं मूर्द्धि ।

सर्वाङ्गे प्रणवम्,—

शरीरं प्रणवं ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मानम्

विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन स्वदेहं परिबन्धयेत् ॥

भूरग्न्यात्मने हृदयायनमः, भुवः वाय्वात्मने शिरसे स्वाहा, स्वः-
सूर्यात्मने शिखायै वषट्, भूर्भुवः स्वर्ब्रह्मात्मने कवचाय हुं, सोमा-
त्मने नेत्राभ्यां वीषट्, सत्यात्मने अस्त्राय फट्, व्याहृतित्रयेण दिग्-
बन्धनं, एतद्ब्रह्मकवचं,

ध्यानं,

विष्णुं भास्वत्किरोटाङ्गदबलयगलाकल्पहारोदराङ्घ्रि-
श्रोणोभूषं सवत्सोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गं,
हस्तोद्यच्चक्रशङ्खाम्बुजगदममलं पौतकौशेयवासी,^१
विद्योतज्ञासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमानि ॥

ततः प्रणवजपः ।

इति प्रणवजपविधिः ।

अथ अष्टाक्षरजपः ।

प्रातः प्रातः समुत्थाय कृतसन्ध्यजपः शुचिः ।

जपेदष्टसहस्रं वै नित्य एष विधिः स्मृतः ॥

यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् लभते फलम् ।

नमो नारायणेत्युक्त्वा तत्कलौ लभते फलम् ॥

अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वपापहरः परः ।

सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥

कल्पतरौ अष्टाक्षरविधाने,

जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

पाप्मे,—

अष्टाक्षरं हि मन्त्रेशं ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।

तान् दृष्ट्वा ब्रह्महा शुष्येत्ते यतो विष्णवः स्वयम् ॥

अस्य च वैदिकत्वान्न सिद्धादिचिन्ता, न वा दीक्षानियमः,

न वा पुरश्चरणनियमः, तथाच नारायणोपनिषत्,—

आत्मबोधोपनिषच्चप्रमाणं,

प्रपञ्चसारे,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

कृन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहावीर द्विसहस्रपदीदकैः ।

उत्कैर्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादाष्टाङ्गिकं सुधीः ।

सहस्रिच्छिरःशिखावर्मनेत्रास्त्रोदरपृष्ठके ॥

तथा,—

अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य, साध्यनारायण ऋषिः, देवौ गायत्री-
कन्दः, परमात्मा देवता, अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य जपे विनियोगः,
ॐ क्रुद्धोल्काय स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, ॐ महील्काय स्वाहा
तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ वीरोल्काय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट्, ॐ
दुःखोल्काय स्वाहा अनामिकाभ्यां हुं, ॐ सहस्रोल्काय स्वाहा
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । इति करन्यासः ।

एवमङ्गन्यासः,

हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुं,
अस्त्राय फट्, इति विशेषः,

ध्यानं,—

अकौंघाभं किरीटान्वितमकरलसकुण्डलं दीप्तिराज—

त्लेयूरं कौस्तुभाभाशवलरुचिरहारं सपीताम्बरञ्च ।

नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुतं श्रीधरास्त्रिष्टोषार्खम्,

वन्दे दोःशङ्खचक्राम्बु'रुहगदममलं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ॥

ॐ नमो नारायणायेति अष्टाक्षरमन्त्रः, नमो नारायणायेति-
मन्त्रैकशरणा वयमिति वचनात् ।

मन्त्रार्थः,—

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्व्यात्मा सर्व्वगो ध्रुवः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेष महेश्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदेति सुरेश्वराचार्यरीत्या-
ज्ञातव्यम् ।

तस्यार्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहार्थं गृहीतदेहो नारायणस्तस्मै नमस्कार इति ।
प्रपञ्चसारे, तारः शक्त्यर्थतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः, पूर्णं, नार्णः
प्रतिषेधार्थं मीकारश्चायमर्थको भवति, सलिलानलपवनधराः
क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः, चरमे च सुविभक्त्यर्थं^१ दर्शित-
स्तदर्थार्थे ।

अयं जलतेजोवायुपृथ्व्यात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्मै-
वाहमित्यर्थः, प्रयोगस्तु कल्पाद्यनुसारेण कार्यः ।

इत्यष्टाक्षरानुविधानम् ।

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, वेदस्वीकरणं वेदाध्ययनं, तद्रूपः प्रथमो-
वेदाभ्यासः ।

याज्ञवल्काः,—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

वेदविचारो मीमांसाध्ययनं, तद्रूपो द्वितीयो वेदाभ्यासः ।

तदुक्तं,—

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करुणात्मना^१ ।

इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

लघुभ्यासः,—

यथा पशुर्भारवाही न भारफलमश्नुते ।

द्विजस्तथा ज्ञानहीनो न वेदफलमश्नुते ॥

श्रुतं गरीयः सर्वेभ्यो वित्तादिभ्यो न संशयः ।

श्रुताद्भि चक्रिरे धर्मं योऽनूचानो स नो महान् ॥

समुच्चितं स्लोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

श्रुतमत्र मीमांसा, अनूचानः साङ्गप्रवचनाध्यायी अर्थज्ञान-
वानिति यावत् इति लक्ष्मीधरः, तेन शिक्षादीनां षडङ्गाना-
मध्ययनं नित्यं, वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि ।

मनुः,—

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्योऽध्यवसायिनः ॥

अध्यवसायिनोऽध्येतारः,^२

(१) करुणात्मना ।

(२) अनुष्ठातारः ।

मनुः,—

बुद्धिवृद्धिकराण्याश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिवृद्धिकराणि वैशिष्टिकन्यायादीनि, धन्यानि नीतिशास्त्राणि,
वैदिका निगमानिर्धण्डप्रभृतयः ।

तथा,—

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

वेदार्थज्ञानाय विचारान्तःपातिन्यायाद्यध्ययनं

ग्रन्थलिखितौ,—

न वेदमधीत्य नान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य इति ।

अथाभ्यासरूपस्तृतीयो वेदाभ्यासः । अभ्यसनं अभ्यासो गुण-
नात्मकः, पारायणजपब्रह्मयज्ञादिसिद्धिहेतुर्वेदधारणफलार्थं क्रिय-
माण आनुसङ्गिकपापक्षयादिफलश्च ।

यान्नवल्करः,—

वेदाभ्यासरतं शान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।

न स्फुशन्ति^१ तु पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

ननु वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञकरणेनापि अभ्यासस्य चारितार्थमस्तु

इति चेन्न, धारणेऽभ्यासस्य साधनत्वाद्धारणं विना ब्रह्मयज्ञाभा-
वात्, किं च ब्रह्मयज्ञस्य प्रातर्होमानन्तरं तर्पणात्पूर्वं वैश्वदेवाव-
साने वा तैत्तिरीयश्रुत्या रात्रौ वा विधानेन कालभेदात् ।

अथ जपरूपश्चतुर्थी वेदाभ्यासः ।

मनुः,—

वेदमेवजपेन्नित्यं यथाकालमतन्वितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ इत्यादि

अस्नाताशी मलं भुंक्ते अजपी पूयशोणितमिति जावाल्याद्युक्त-
दोषवचनेन विहितस्य जपस्य नायं कालः ।

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

इति ब्रह्मण्डपुराणोक्तेस्तस्य माध्याह्निककर्म्मणि वस्तुनिष्ठी-
ङ्गानन्तरं विहितस्य ब्रह्मयज्ञरूपस्य जपस्य नायं कालः, किं तु
पापक्षयफलकस्यायमेव द्वितीयभागः कालः, तथा पशुपदादि-
काम्यस्याऽपि, तत्रादौ प्रणवस्यैकान्तिकसच्चिदानन्दब्रह्मपरस्य जपः
सर्वपापक्षयद्वाराऽन्तःकरणशुद्धापादनेन मोक्षफलः कार्यः ।

तथाच यजुर्विधाने,—

ततः परमोङ्कारकल्पं व्याख्यास्याम इत्यादि ।

ततोऽस्य सर्वं वेदा अधीता भवन्तीति च ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवो हि परं ब्रह्म तज्जपः सर्वपापहा ।
 ॐ कारायुतमभ्यस्य तदङ्गैव विशुध्यति ॥
 यत्तदा दशसाहस्रं जपमन्त्रहमाचरेत् ।
 तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥
 शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वापि प्रणवं यो जपेत्सदा ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रसा ॥

अङ्गिराः,—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
 वाङ्मयं प्रणवे सर्वमभ्यस्येत्प्रणवं ततः ॥
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतिषु च सप्तसु ।
 त्रिपदायां च गायत्रीयां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
 तस्योङ्कारस्मृतं नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥

स च गायत्रीजपो द्विविधः,—

प्रणवभूर्भुवस्वरिति व्याहृतित्रययुक्ततत्त्ववितुरित्यादि त्रिपदा
 गायत्रीत्येकः प्रकारः ।

स एव सभ्यासु इति सप्रमाणं प्राक् लिखितम् ।
 सप्तव्याहृतिदशप्रणवशिरःसाहित्येन द्वितीयः ।

शङ्कः,—

इति पवित्राण्यभिहितान्येतेभ्यः सावित्री विशिष्यते ।

नाघमर्षणादित्यादि च, ॐकारस्य प्रणवाख्या ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं इति

महाव्याहृतयः,—

आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवस्वरोम् ।

अत्र च भवति श्लोकः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी ।

सहस्रजप्ता सा देवी पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

दशसाहस्रजाप्येन सर्वपातकनाशिनी ।

सुवर्णस्तेयकृद्भिप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षजापान्न संशयः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा कल्पं कल्पं समाहितः ॥

अहोरात्रकृतात्पापात्तत्क्षणादेव मुच्यते ।

सव्याहृतिसप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ॥

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्यहरहः कृताः ।

अत्र गायत्र्याधिकारात् सव्याहृतिशिरःसहितदशप्रणवयुक्त-
गायत्र्याः प्राणायामः प्रतीयते ।

तथा,—

हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे ।

तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः ॥

गायत्रीजप्यनिरतं हव्यकव्येषु योजयेत् ।

तस्मिन् तिष्ठते पापमहिन्दुरिव पुष्करे ॥

सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ।

सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥

तत्र न भयं विद्यते इत्यत्र नरकभयं संसारभयं नास्तीत्यर्थः,
इत्येकः प्रकारः ।

मनुयमौ,—

ॐकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्वितः ।

स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥

वायुभूतो लिङ्गशरीरनिष्ठः, खमूर्त्तिमानाकाशव्यापी,

पुनर्यमः,—

गायत्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥

गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

गायत्रीश्चैव वेदांश्च तुलयाऽतोलयत्प्रभुः ॥

एकतयतुरो वेदाः साङ्गाश्च सपदक्रमाः ॥

एकतयैव गायत्री तुल्यरूपा तु मा मता ।

तत्र प्रणवव्याहृतित्रयसहितगायत्रीजपकथनात् ।

प्रणवाद्यतिसंरुद्धां जपेद्गाहृतिभिः सदा ।

गायत्रीं प्रणवच्चान्त इति वैकल्पपरमेव ।

अन्ते प्रणवोऽग्निन् पक्षे वैकल्पिकः ।

मनुः,—

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्तत्तत् द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वन्ते वा हि विमुच्यते ॥

अत्र यद्यपि वहिर्देशविशिष्टजपविधानाच्च गृहग्रामादीनां
सामान्यदेशानामिह प्रसङ्गः ।

तथापि असम्भवे अप्रावृत्तगृहेकदेशे जपमाचरन्ति
शिष्टाः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

ॐकाराद्या त्रिरावृत्ता देवस्थारम्भणे सदा ।

सप्तावृत्ता पुनर्व्वेदं दशभिः प्रापयेद्विषम् ॥

विंशवर्त्तेन सा देवी नयते ह्रीश्वरालयम् ।

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते भवसागरात् ॥

सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहास्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परमिति ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या जप एव च ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रीं नीराप्सु सूर्य्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रगायत्र्याः शुद्धिर्ब्रह्मवधादृते ॥

शतेन गायत्र्या स्नायात् शतमन्तर्जले जपेत् ।

अपः शतेन पीत्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,—

गोघ्नो पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

भ्रूणहा स्वर्णहारी च यश्च विप्रः सुरां पिवेत् ॥

गायत्र्याः शतसहस्रेण जप्येन तु भवेत् शुचिः ।

एवं याज्ञवल्कीयजपप्रयोगाणां व्याहृतित्रयविशिष्टगायत्रीजप-
विषयत्वं, शंखोक्तानां प्रणवयुक्तगायत्रीविषयत्वं, ये प्रयोगा-
एतदन्यतरलिङ्गशून्यास्तत्र द्वयोः कल्पयोर्विकल्पः ।

यथा,—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं महत् ॥

गायत्र्याः शतसाहस्रो जपो नक्ताशिनो द्विज ।

वह्निःस्नातस्य तच्चैव सर्वकल्मषनाशनः ।

दशायुतानि जप्त्वा च हविष्याशी स मुक्तिभाक् ॥

गायत्र्यासु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षजप्याद्गायत्र्यासु सुरापानात् प्रमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्र्याः लक्षसप्ततिः ।

गायत्र्या लक्षपद्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

अत्र च गुणविशेषात् फलविशेषः ।

पापक्षयेऽप्यनुबन्धभेदाद्विशेषः ।

तथा यजुर्विधानं, अथातो गायत्रीकल्पं व्याख्यास्यामः,
उपोथ पुष्येण स्थण्डिलमुपनिष्य कुण्डेपृषविष्टो दावापृथिव्योः
सन्निमीक्षमाणो जपेत् ।

ॐकारपूर्वां गायत्रीं जपेत्, यावत्कालं यथाविद्याकालं, अग्निमुपसमाधाय चतुर्विंशत्याज्याहुतिसहस्राणि जुहुयात् तत्सवितुरिति, समाप्तहोमो दशायुतानि जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते, अत्रोङ्कारपूर्वगायत्रीमात्रस्य जपः ।

न व्याहृतिप्रवेशेन, यावत्कालं यथाविद्याकालमिति सिद्ध्यर्थ-
जपपुरश्चरण एषः ।

अहोरात्रोपोषितः साहस्रिकं होमं समाचरेत्, तिरात्रो-
पोषितो दशसाहस्रिकमित्यादि वक्ष्यमाणकालावच्छिन्नजपकल्प-
नम् । सर्वमन्त्राणां पूर्वमेवार्थं लक्ष्मयुतं सहस्रं शतमिति
सिद्ध्यपेक्षाकार्यमत्युपक्रमे विधानादग्राह्यम् ।

तथा,—

स्त्रीशूद्रसम्भाषणवर्जितरात्रमयुतं जप्त्वा विपापो भवति,
द्वितीयं विद्यार्थी, तृतीयमारोग्यकामः, चतुर्थं पुत्रकामः, पञ्चमं
धनकामः, षष्ठं प्राणकामः, सप्तमं सौभाग्यकामः, अष्टमं ब्राह्मण-
वर्जं सर्वे वर्णा वशीभवन्ति, नवमेन गायत्रीं सुरूपां पश्यति, दश-
मेन ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अथातः काम्यहोमः, दूर्वामायुस्कामः,
पशूनामुपघाते कुशान् जुहुयात् ज्वरापगतये तु आम्रसमिधो
जुहुयात्, खदिरमन्नाद्यकामस्य, अपामार्गमर्थकामस्य, पद्मानि
श्रीकामस्य, वासकपुष्पं कन्यार्थी, अकामित्वाज्यहोमात् परं
ब्रह्माधिगच्छति ।

प्राप्य देशञ्च कालञ्च द्विजः सामर्थ्यमेव च ।

एकाहं ब्रह्मकूर्चाशी एकाहमेकभक्षकत् ॥

एकाहं ब्राह्मणान्नाशी गायत्रीजपमाचरेत् ।

शतं स्नात्वा तु गायत्र्याः शतमन्तर्जले जपेत् ॥

अपः शतेन पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

भ्रूणहा रत्नहारो च यश्च विप्रः सुरां पिवेत् ।

अयान्यं याजयित्वा तु कृत्वान्यदपि पातकम् ॥

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीमपि सागरम् ।

ये च केचिद्ग्रहा दुःस्थाः सौम्यास्ते स्युः न संशयः ॥

द्वितीयं विद्यार्थीत्यादिषु समुच्चयोऽयुतद्वयमित्यर्थः, एवं तृतीयादिषु,

शतं स्नात्वा तु गायत्र्या इत्यत्र गायत्रीकरणस्नानशतं वाक्यार्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

ऋग्विधाने, शतेन गायत्र्याः स्नायादिति शतसंख्यकगायत्री-
जपकरणकमेव स्नानमिति कर्मभेदः ।

तेन द्वयोर्यावत् श्रुततिकर्तव्यतायोगेनानुष्ठानम् ।

गायत्र्या न्यासः, याज्ञवल्क्यः, प्रथमं प्रणवन्यासः, अकारं नाभौ,

उकारं हृदि, मकारं मूर्द्धि विन्यस्य ब्रह्मरूपतयात्मध्यानम् ।

व्याहृतिन्यासः ।

भूः पादयोः, भुवः जानुनि, स्वः कक्षां, नाभिदेशे महः,
जनलोकं हृदये, तपः कण्ठदेशे, भ्रूललाटमध्ये सत्यं ।

गायत्र्यक्षरन्यासः ।

पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

ऊर्ध्वोर्गुह्येऽथ वृषणे पायी नाभौ तथैव च ॥

जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुके^१ ।
 श्रोत्रे चक्षुषि^२ भ्रूमध्ये ललाटे पूर्वके मुखे ॥
 यास्ये च पश्चिमे चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ।
 अन्तिमं मूर्द्धि^३ विन्यस्य परं ब्रह्मा स उच्यते ॥
 पूर्वमुखं शिरसः पूर्वभागः, एवमन्यत् ।

अथ शिरोमन्वन्यासः ।

गुह्ये वक्षसि वक्त्रे च समीके हृदये तथा ।
 पायी नाभ्यां ललाटे च नवमं मूर्द्धि^३ विन्यसेत् ॥
 समीकं कण्ठदेश इति केचित् । गले पृष्ठं समीकं वा ।
 इदं न्यासचतुष्कं च सक्तन्नस्यति यो नरः^३ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ॥
 अक्षरदेवताः,—

अग्निं वायुस्तथा सूर्यो विष्णुर्यमो वरुणश्च ।
 बृहस्पतिश्चपर्जन्य इन्द्रो गन्धर्व एव च ॥
 पूषा मित्रावरुणौ च त्वष्टा च वसवस्तथा ।
 मरुतः सोमोऽङ्गिराश्च विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥

---

(१) तालूनि ।

(२) चक्षुभ्रुवोर्मध्ये ।

(३) द्विजः ।

प्रजापतिश्च देवाश्च सरुद्रब्रह्मविष्णवः ।

जपकाले तु संयोज्य^१ तेषां सायुज्यतां व्रजेत् ॥

न्यासचतुष्कमक्षरदेवताचिन्तनं च काम्यमिति वदन्ति ।

यजुर्विधाने,—

अथ रक्षार्थं विद्याङ्गान्युच्यन्ते, मन्त्राणामिषत्वेत्यादिना^१ खं ब्रह्मान्तानां, शिवसङ्कल्पो हृदयं, पुरुषसूक्तं शिरः, उत्तरनारायणं शिखा, अप्रतिरथं कवचं, शतरुद्रीयमस्त्रं, शतरुद्रीयं रुद्राध्याय-
एव काम्यानां, वयं सोमेत्यनुवाकधीतेति रुद्राङ्गेऽधिकस्य विधानात् ।

तथा प्रकारान्तरं, मनो ज्योतिः हृदयं, अवोध्यग्निः शिरः, मूर्ध्नि दिवः शिखा, मर्माणि ते कवचं, मानस्लोकेऽस्त्रं, तथा प्रणवो भूर्भुवःस्वरिति गृह्यदयादीनि^२, ॐ हृदयाय नमः, भूः शिर-
से स्वाहा, भुवः शिखायै वषट्, स्वः कवचाय हुं, ॐ भूर्भुवः स्वः
अस्त्राय फट् ।

एतच्च यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु नित्यमन्यत्र वैकल्पिकम् ।

गायत्रीमधिकृत्य तु योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवोभूर्भुवः स्वरित्यङ्गानि हृदयाय नमः ।

द्विधावर्त्य ततः पश्चादार्घ्यं कुन्दश्च दैवतमिति ॥

द्विधावृत्तिर्व्यस्तसमस्तरूपेण, समस्तेनास्तमित्यर्थः ।

(१) मंचिन्य ।

(२) मन्त्राणामिषत्वेत्यादिना ।

(३) गृह्यदयादीनि ।

तथा,—

वातारमिन्द्रं, त्वन्नो अग्ने, सुगन्नुपन्यां, अशुन्वन्तं^१ तत्वायामि ।

आनोनिधुभिः, वयं सोम, तमीशानं, अस्मे रुद्रा, स्योना-
पृथिवीत्येतत्संपुटं जपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।

योगी याज्ञवल्काः,—

प्रणवाद्यन्तसंरुद्धो जपो व्याहृतिभिः सह ।

प्रणवव्याहृतिभिः सार्द्धं स्वाहान्तं होमकर्म्मणि ॥

प्रतिलोमं प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ।

तेन सभ्याव्यतिरिक्तजपे प्रणवाद्यन्तत्वं अत्रावाह्य यजुषानेन
तेजोऽसीति विधानत इति याज्ञवल्क्यपाठेऽपि ओजोऽसीत्यादि
मन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धो ग्राह्यः, विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवोक्तः,
सभ्यास्थाने^२ दर्शितौ, नमस्कृत्य विसर्जयेदिति वचनादित्यत्र
नमस्कारपूर्वता विहिता ।

तथा,—

श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकस्थिताथवा ।

अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभेति ध्यानमावश्यकं,
अथाध्यापनरूपः पञ्चमो वेदाभ्यासः, दक्षवचने तद्दानं वेददानं
अध्यापनमित्यर्थः ।

(१) अशुचन्तम् ।

(२) स्थले ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मण्ययजन्मनः ॥

यस्मान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

अध्यापनस्य जीविकात्वमुक्तं न धर्मजनकत्वम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्व्वथा दृष्टफलाभिसम्भानमन्तरेण
परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुत्राध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतीति श्रुतिः ।

याज्ञवल्क्यः,—

कृतज्ञो ऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तामस्वार्थदा धर्मतस्त्वमे ॥

कृतज्ञः परोपकारज्ञाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-
रहितः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

सा धुर्धार्मिकः, शक्तो वेदाक्षरग्रहणधारणे ।

आप्तो हितैषी, स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।

तथा वित्तदः स्वेच्छया न तु पणपूर्व्वम्,

मनुः,—आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्तोऽर्थदाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

तथा,—

विद्यादानेन सुमति ब्रह्मलोके महीयते ।

विद्यादानात्परं दानं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

तथान्यतः,—

वीण्यादुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवचनात्
विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्यमिति अध्यापनान्तर्गतमेव ।

बृहस्पतिः—

एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्तुत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद् यत्राच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

मनुः,—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्त्याज्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अत्र शिष्टाः,—

गृह्णाति योऽननुज्ञातः परस्मात्पठतो द्विजः ।

ब्रह्मस्तेयेन संयुक्तः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।

अन्यस्य जनयेत्कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥

इति द्वितीयभागकृत्यं ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

तृतीये चैव भागे तु पोथ्यवर्गार्थसाधनम् ।
माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
अभ्यागतोऽतिथिस्वामिः पोथ्यवर्ग उदाहृतः ।
ज्ञातिर्वन्धुर्जनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ।
अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोथ्यवर्ग उदाहृतः ॥
ज्ञानविदुभूप्रदाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोदयाः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं 'पूर्वतः स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥
शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति तद्विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

अत्र विशेषोपादानात् कृत्रिमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं
शिवगङ्गात्वं च, अत्र जलसमीप्यं पुरस्थत्वं च ।

ब्रह्माण्डे,—

तत्र क्रतुशतं पुण्यं नदी यत्रोत्तरायते ।
तदा शतगुणं प्रोक्तं पश्चिमे शिवसन्निधौ ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एवं,—

देवा'स्त्रिंशत्तहस्रं जलधिगतनदीस्नानमन्योन्यतुल्यम् ।

शिष्टाः,—

नदीस्नानमवाप्नोति स्नातः स्वे तु जलाशये ।

वाहुर्वाते जले स्नातो गङ्गास्नानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां संयोगपृथक्त्वन्यायेन गुणसम्बन्धः, भाष्यकारमते तस्मिंस्तु वर्तमाने तदाश्रितकामोऽपि प्रवर्त्तते इति नीत्या प्रातःस्नानेऽपि मध्याह्नस्नानोक्तानां नद्यादीनामिव गुणफलसम्बन्धः, स्नानं चाकृत्रिम इति नद्यानुवादो न कृत्रिमनिषेधः, अतएव स्वकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।

अतएव भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यमिति कृत्रिमाकृत्रिमसाधारण्येन मार्कण्डेयादिभिरुक्तम् ।

याज्ञवल्करः,—

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ।

तथाच नद्यादौ वह्दकसम्भवे अल्पोदके न स्नानम् ।

एवं अकृत्रिमसम्भवे कृत्रिमे न स्नानम् ।

विष्णुः,—

परनिपानेषु न स्नायादाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापि ।

आपदि जलान्तरासम्भवे—

मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायात्तु कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नायात्तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्त पिण्डान् समुद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

शंखलिखितौ,—

स्नायात्तङ्गागोदकनिपानकूपेषु ।

सप्त पञ्च त्रीन् पिण्डान् उद्धृत्य देवपितं स्तुर्पयेत् ॥

बौधायनः,—

स्त्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरिन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक् तत्र सेतुक्तत् ।

तस्मात् परकृतात् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य वा त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।

निरुद्धासु तु मृत्पिण्डांस्त्रींस्त्रीनम्बुघटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—

परकृततङ्गागेषु सप्तपिण्डोद्धरणं, कूपतङ्गागातिरिक्तपरकृत-
जलाग्रे पञ्चमृत्पिण्डोद्धरणम् ।

परकृतकूपेषु पिण्डोद्वरणं प्रवहसेतुकरणाज्जलाधिक्यं यत्र
तत्र मृत्पिण्डोद्वरणं अम्बुघटत्रयोद्वरणञ्च ।

अत्र च,—

चतुर्विंशाङ्गुलैर्हस्तैश्चतुर्भिर्धनुरुच्यते ।

एकधन्वादितूर्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणा ।

सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तलक्षणाः कूपादयः, एवञ्च परकृतेषु उत्सृष्टेष्वगुत्सृष्टेषु
च निषेधपिण्डोद्वरणे ।

पिण्डोद्वरणं विधायत्वाह योगी याज्ञवल्क्यः,—

अनुवृत्त्य तु यः कुर्यात् परकीयजलाशये ।

वृथा स्नानफलं तस्य कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

तथाच पिण्डोद्वरणाभावे स्नानवैगुण्यात् पुरुषदोषाच्च तदुभय-
समाधानार्थं पिण्डोद्वरणं, केवलं जलान्तरासम्भवे परकृतजले
वैधस्नानकरणेन न स्नानफलं न वा पुरुषदोषपरिहारः ।

किन्तु शरीरशुद्धिः, प्रत्यवायपरिहारश्च स्यादेव, स्नातस्य
वह्निर्गतेत्याद्युक्तेः, एवं संक्रान्तिग्रहणादिनैमित्तिकस्नाने बोध्यं,
कर्माङ्गस्नानस्य जलान्तरासम्भवे अवैगुण्यमेव । तत्र स्नानधर्मान-
तिदेशात् परकृतेऽपि स्नानस्वरूपनिर्वाहादवैगुण्यमेव ।

पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे दोषः स्यादेव, स्वकृततडागादौ
विक्रयादिना परकीये कृते नदीसेतुभङ्गादिना परभूमौ गते जाते
तथा परकीयनिम्नभूमौ वर्षोदकपूर्णत्वे च जलस्य च परकीयत्वेऽपि

परकृतत्वाभावात् पिण्डोद्धरणं, अतएव स्नातस्य वङ्कितमेन तथैव
परवारिणेत्यत्र परवारिपदस्य परवारिकृत्रिममकृत्रिमं च परेणो-
पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानान्न पिण्डोद्धरणम् ।

शरीरशुद्धिः प्रत्यवायपरिहारश्च स्याताम् ।

अत्र केचिन्नाचीनाः,—

परकीयपदस्याजहङ्गक्षण्या निपानकर्तृपरसम्बन्धिपरत्वं भवेत्,
जहङ्गक्षण्या परकृतमात्रपरत्वस्य न्याय्यत्वात् यत्क्रीतं परिगृहीतं
वा तत्रापि न निषेधपिण्डोद्धरण इति ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न याद्या स्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ॥

प्रथमवेगतानिषेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः, प्रक्षोभिताः
हस्तिमहिषादिना, तीर्थादिनिःसृतास्तीर्थाद्विच्छिन्नास्तीर्थगत-
त्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः ।

कात्यायनः,—

यव्यद्वयं थावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

समुद्रगाः साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेशाः, यव्यो मासः ।

यत्तु,—भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ॥

तुङ्गभद्रा भीमरथ्या तापी चैव पयोषिका ।

दादशैता महानद्यः पापिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं द्वादशमहानदीपरमिति तत्र । समु-
द्रगापदस्य प्रसिद्धयोगत्यागेनाप्रसिद्धरुचिकल्पनायां मानाभावात् ।
तथा,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः स्युर्जाङ्गवी यथा ॥

इति पठन्ति तत्र गङ्गाया दृष्टान्ततयोपादानान्यथानुपपत्त्या नित्य-
शुद्धत्वं सूचितम् ।

गङ्गा च यमुनाचैव प्लक्षजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसन्नकाः ॥

प्लक्षजाता सरस्वती, कुरुक्षेत्रस्थिता सरस्वती ।

नदाः शोणनदादयः ।

कात्यायनः,—

उपाकर्म्मणि चीत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

जलान्तरासंभवे न रजोदोष इति कालादर्शकारः । अतएव न
दुष्टेत्तीरवासिनामिति मदनपारिजातधृता स्मृतिरपि तत्परैव, तेन
विशेषविधानादवैगुण्यम् ।

व्याघ्रपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्राम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना,—

अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तङ्गागा वाप्य एव च ।

“एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरे” दित्यापस्तम्बीय-
निषेधस्य पुरुषार्थत्वेऽपि परकृतत्वेन स्नानवैगुण्यमप्यस्ति ।

जलान्तरासम्भवे न स्नानफलं प्रत्यवायपरिहारः स्यादेव,
पुरुषार्थं प्रायश्चित्तं च कार्यं ।

मनुः,—

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्त्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छास्नाननिषेधः, नित्यस्नानस्य प्राप्त्यभावा
च्चण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति मेधातिथिः ।

एवमातुरस्य महानिशायां अनवरतं च लौकिकमिव निषिद्धम् ।
अविज्ञातत्वं गाधत्वेन निन्दितविषयत्वेन च ।

जावालिः,—

तयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथंचन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रागप्राप्तस्य ।

शिष्टाः,—दशमी नवमी चैव तृतीया च तयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण स्नानमन्त्रं विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथंचन ।

दशं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥

न वर्ज्यं तन्न वर्ज्यं तन्निमित्तान्तरसम्भवे ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते माङ्गल्याद्विनिवृत्त्य च ॥

अनुव्रज्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ।

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने तस्य तस्माद्यत्नेन संभरेत् ॥

स जीवति पुमानेको बहुभिर्योऽनुजीव्यते ।

जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः स्त्रीदरम्भराः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रितः न तु संपन्न, आश्रितो-
ऽपि अभ्यागतः, सम्बन्धी ग्रामान्तरादागतः, ज्ञातिः पितृवन्धुः,
वन्धुर्मातृवन्धुः, जनः आत्मजनः, अनाथः पित्रादिपोषकरहितः,
अत्र मात्राद्यग्न्यन्तानां कष्टायामापदि गर्हितेनाप्युपायेन पोषणी-
यत्वं, ज्ञात्यादीनां सम्भवे न गर्हितेन पोषणम् ।

गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु दृष्येत्स्वयं ततः ॥ इति-

मनुवचनात्,—

न तु दृष्येत् प्राण्यात्तामात्रं कुर्यादेव ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणाच्च, ज्ञातिसमानत्वात् मातृवन्धादीनामपि सम्भवे
पोष्यवर्गत्वमवगम्यते, अतएव गुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण
वृत्तिसम्भवे न पोष्यवर्गत्वं ।

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिसिद्ध्यर्थं गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ इति,

तैर्विना वा गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण वृत्तिसिद्धाविति-

भावः, वृत्तयो धनप्रतिग्रहविचारादयश्चवक्ष्यन्ते, इति तृतीयभाग-
कृत्यम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्यं भवति मध्यमम् ।
तेन नित्यं सदा स्नानं कर्त्तव्यञ्च गृहाश्रितैः ॥

दक्षः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥
मलापकर्षणं वाह्ये मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ।
सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

शङ्खः,—

“मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गं पूर्वकं,” इति नित्यस्नानमध्ये
मलापकर्षणस्नानस्य गणनादस्य निरवकाशत्वेन गृहस्थकर्मत्वात्
तद्विरुद्धस्य ब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्यानतिदेशः ।

तथाच,—

तैलाभ्यङ्गं च ताम्बूलं मांसं कांस्ये च भोजनम् ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव विधवा परिवर्जयेत् ॥ इति
वचनाद्गृहस्थस्याभ्यङ्गो न निषिद्धः तैलाभ्यङ्गस्य सर्वदा निषिद्धत्वे-
च्छटम्यादितिग्रिविशेषनिषेधस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तैलस्त्रीमांसभोगी च पञ्चस्त्रेतेषु पर्वसु ।

विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

अशेषपर्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमितैर्नरैः ।

भावं सच्छास्त्रवेदेज्यादानजप्यपरैः सदा ॥

वस्तुनो ब्रह्माण्डपुराणे,—

श्लेष्मवातहरं तैलं पित्तघ्नं घृतमुच्यते ।

अतस्तैलेन स्नातव्यं ब्राह्मणेन स गुहापुनरिति विधिः स्पष्टः ।

अत्र तैलपदस्य तिलभवस्त्रेहे मुख्यता, सार्षपपादौ च कात्यायनीयस्य

तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता गौणप्रयोगेण प्रत्याख्यानात्सा-

र्षपैरण्डस्त्रेहादौ मुख्यतैलत्वाभावान्न तैलनिषेधे तन्निषेधः ।

तथाच प्रचेताः,—

तैलाभ्यङ्गनिषेधे च तिलतैलं निषिध्यते ।

तस्मात्पक्वतैलं गन्धतैलं सार्षपं पुष्पवासितम् ॥

वर्ज्याहेष्वप्यदुष्टं स्याद्रव्यान्तरयुतं तथा ।

इत्यादि वाक्येषु सार्षपपदीपादानं, पक्वतैलाभ्यनुज्ञायां दृष्टान्तार्थम् ।

एवं वामनपुराणीये चित्राहस्तश्रवणर्क्षेषु तैलमिति

निषेधेऽपि वीध्यं ।

बृहशतातपः,—आसप्तमं कुलं हन्ति तैलग्रहणमष्टमी ॥

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गेचतुर्दशी ॥

तथा,—

षष्ठीषु तैलं मलमष्टमीषु ।

इत्यादौ दोषातिशयात्मेहमात्रनिषेधः ।

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च, अत्रापि सर्वस्नेह-

निषेधः, नन्दाः, प्रतिपत्पष्ठेकादश्यः ।

यत्र तैलीपभोगस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः ।

तथापि सार्षपादितैलकृतपूपादौ न निषेधः ।

पूर्वोक्तयुक्तेः,—

सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिष्टा भार्या विनश्यतीत्यत्र तैलस्य भक्षण-
मपि निषिद्धम् ।

मोहात्प्रतिपदं षष्ठीं कुह्नं रिक्तां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

चतुर्भिरायुःप्रज्ञायशोवलैः, तेन चतुर्थीनवम्योरपि निषेधः ।

पितृश्राद्धे प्रगे स्नाने द्वादश्येकादाशीषु च ।

सुरास्नानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥

प्रगे प्रातःकाले ।

गारुडे,—

उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।

तावच्छ्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

हृत्तापकीर्त्तिमरणं धर्ममारोग्यमेव च ।

दारिद्र्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ इति

रविकुजगुरुशुक्रवारिष्वपि निषेधः ।

समाचारस्तु स्त्रीणामेव वारवर्जनविचारो न पुंसाम् ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च द्वयोरपि च पक्षयोः ॥

अभ्यङ्गस्नानपानाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेधते ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्यादनापत्यवलायुषां ॥

पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य विधिवलान्निषेधाभावः, निषेधस्तु निष्कामस्य, तत्र चित्रादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव न दोषः, पर्वणि तु विशेषमांसभक्षवत् ।

तथाच शिष्टाः पठन्ति,—

दशम्यां तैलमसृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥

तदुपासनमात्रे नित्यव्रतसिद्ध्या काम्यव्रतानुष्ठानाभावे बोध्यं ।

देवलः,—

शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत् । नेति सम्बन्धः, शिरः-कार्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः, तिथिनक्षत्रयोस्तैलादिनिषेधस्तु तद्व्याप्तिमात्र एव, निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते इति स्मृतेः ।

संक्रान्ती तु तदवच्छिन्नाहोरात्रे, संक्रान्तिसमयस्याति-
सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्षत्वात्तदवच्छिन्नाहोरात्रस्यैव ग्रहणात् । अतीताना-
गते पुण्ये इत्यादि वचनानां तु दानविषयत्वमेव न तैलस्त्रीमांस-
वर्जनविषयत्वम् ।

पुण्यं नाम विहितविधिर्द्विर्भेद इति निषेधस्य पुण्यत्वाभावात् ।

सर्व्वदा च तिलैः स्नानं पूरणं व्यासोऽब्रवीन्मुनिरिति वचना-
न्निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्व्वदिने न दोषः ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

तथा सप्तम्यमावास्यासंक्रान्तिग्रहणेषु च ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ इति,

तथा सर्व्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवलाद्वनपुत्रकामस्य काम्यो-
निषेधः ।

यत्तु,—

प्रतिपद्यनपत्यस्य द्वितीयायामपत्नीकः ।

दशम्यामधनं सर्व्वं हन्ति तत्र त्रयोदशी ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तण्डे उपसंहारात्तत्परमेव, सर्व्वदा
पुण्यतावचनादेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

यीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्द्विजः ।

तुष्यत्यामलकैर्व्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥

अत्र विशेषः,—

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं,—

इदञ्च मलापकर्षणस्नानस्यावश्यकर्तव्यत्वात् तैलनिषेधदिने
तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन बहिरुद्धृतोदकेन मलापकर्षणस्नानं कृत्वा
माध्याह्निकस्नानारम्भः कार्यः ।

चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले ॥

तत्र स्नानदेशः, मनुः,—

नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥

देवखातत्वं भुवनेश्वरे विन्दुऋदादौ,

तड़ागः सहस्रधन्वन्तरमितः, सहस्रेण तड़ागः स्यादिति-
वचनात् ।

सरांसि इन्द्रद्युम्नात्सोदप्रभृतीनि,

गर्त्ताश्छन्दोगपरिशिष्टे,

धनुःसहस्राण्यष्टौच गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ इति,

शङ्खः,—

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानं पुण्यफलं स्मृतम् ॥

स्नानमेव क्रियेति मध्याह्नस्नानस्य षोढास्नाने क्रियापदवाच्यत्वादित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकं ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥
तीर्थे तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ।
ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥

महानद्यानन्तरं, साधुपरिगृहीतमिति,

शङ्खः,—

सर्वे प्रस्त्रवणाः, अत्र सुखार्थस्नानस्यैव निषेधो न त्वदृष्टार्थस्य ।
तदुक्तं,

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—

शिरोमज्जनमप्सु वर्जयेदस्तमिते च स्नानम् ।
प्रातःस्नानप्रकरणे नित्यं नैमित्तिकमित्यादिनित्यस्नानं प्रकीर्तित-
मित्यन्तं लिखितम् ।

तदनन्तरं शङ्खः,—

चण्डालचित्तियूपादि स्पृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ।
पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवन्नविधिचोदितम् ॥

तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं ना कामस्तत्प्रयोजयेत् ।
 जमुकामः पवित्राण्यर्चयिष्यन् देवतापितृन् ॥
 स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितं ।
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकं ॥
 सरित्सु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु च ।
 स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात्पुण्यफलं स्मृतं ॥ इति

तत्र,

‘प्रातःस्नानं नित्यसक्तं, मध्याह्नस्नानं चोच्यते, क्रियास्नानं चात्रभागे
 चोच्यते, कर्माङ्गस्नानं तत्कर्माङ्गस्नानं कृच्छ्राद्यङ्गत्रिवण-
 स्नानादीत्युक्तम् ।

मलापकर्षस्नानं मलक्षयहेतुत्वान्नादृष्टार्थं । नात्रेतिकर्तव्यता-
 पेक्षया, पुण्यस्नानादिकाम्यस्नानमपि दृष्टार्थत्वादेव नेति कर्तव्यता-
 पेक्षं, यत्तु तीर्थादिषु काम्यस्नानं तददृष्टार्थत्वादितिकर्तव्यतापेक्षं
 सत् प्रातःस्नानवद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशे-
 नैव मध्याह्नस्नानधर्मान् गृह्णाति ।

तथा ब्राह्मे,—

कृत्वाग्राहैदिकैर्मन्त्रैरभिषेकं च मार्जनमित्यादि समुद्रस्नाने-
 लिङ्गदर्शनं, यत्तु, ग्रहोपरागसंक्रान्त्यलभ्ययोगादौ नैमित्तिकं
 स्नानं तदप्यदृष्टत्वादेव तीर्थस्नानवत्सधर्मकं ।

तथाच,—

एवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणीयतर्पणविधिः सधर्मकत्वे लिङ्गं,
यत्तु चण्डालादिस्पर्शननिमित्तं स्नानं तत्र नेतिकर्तव्यता ।

तथाच,—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदितेऽशुद्धोद्गारादिनाभिव्यक्ते, एतच्चोत्तरकालस्नान-
प्राप्त्यर्थमजीर्णावस्थायां स्नाननिषेधात् स्नानमात्रमदृष्टार्थेति-
कर्तव्यतारहितं ।

आपस्तम्बः,—

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपितृविवर्जितं ॥ इति,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन विनिश्चितं ॥ इति,

ब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेतिकर्तव्यतामात्रवृत्तिं
बोधयति ।

तथाच योगी याज्ञवल्क्यः,

तुण्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

(१) दुःस्वप्ने दुर्बलस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ।

(२) शरीरशुद्धिकत्वात् ।

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणावाधाय स्नानं विधिवदाचरेदिति मध्याह्न-
स्नानानुवादः, तुष्णीमेवावगाहेतेत्येतावद्विधीयते, अनुवादप्रयोजन-
ञ्चाशुचेर्मन्वाद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य मध्याह्न-
स्नानेन सह तन्वानुष्ठानं नास्तीति ज्ञापकं, अतएव प्रातः-
स्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वान्माघवैशाखादि-
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्त्वेणानुष्ठेयं भवतीति केवलं
सन्ध्यातः पूर्वमेव पृथगनुष्ठेयं तद्विस्तरस्तु वैशाखमासकृत्ये काल-
सारे द्रष्टव्यः, तस्माच्चण्डालादिस्पर्शननिमित्तशुद्ध्यर्थस्नाने धर्मा-
पेक्षा, नात्र नद्यादिनियमः, उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्वाङ्गजलयोग-
रूपस्नानपदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव, एवंमलापकर्षणे काम्यपुष्पादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् ।

तथाच शङ्कः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । .

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदके ॥ इति,

एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्यभावलिङ्गेन
न स्नानेति कर्त्तव्यतानिर्देशः ।

ब्रह्माण्डे तु,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

असृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

अत्र व्याधिवृद्धाशङ्कया वृद्ध्यादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्ये

सर्वाङ्गसंयोगक्षमजलासम्भवे वा मन्त्रस्नानादयोऽनुकल्पाः, प्रातः-
स्नानं विधायान्ते च,

एष वो विहितः कृत्स्नः स्नानस्य परमो विधिः ।

गुणाश्च तस्याचरणे दोषास्तस्यानिषेवणे ॥

इत्युपसंहृत्य,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इति स्नानानुकल्पविधेः प्रातःस्नानवन्माध्याह्निकस्नानेऽप्यविशे-
षात् प्रवृत्तेः ।

सन्ध्याप्रकरणे च, उभे सन्धेयौ च स्नातव्यमित्युक्त्वा,

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनं ॥ इति

सन्ध्यासादगुण्ये स्नानफलेऽनुकल्पत्वेनोक्तं ।

अप्रायत्वे समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

इति चण्डालादिस्पर्शे स्नानमेव, तत्र निष्कर्षः, कर्मसादगुण्यं स्नानेन
मार्जनाद्यनुकल्पेन वा, अप्रायत्वनिवृत्तिस्तु स्नानादेव, लाला-
दिलेपाशुद्धौ स्नानेन क्षालादिना वा ।

योगियाज्ञवल्कीये,—

अभ्योऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्व्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यादित्यत्र शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपीति लक्ष्मी-
धरः, काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नानुकल्पप्रवृत्तिः, तत्राप्रायत्व-

निमित्तान्युच्यन्ते, गौतमः पतितचण्डालसूतिकोदक्याश्वसृष्ट-
स्पर्शने सचेलोदकोपस्पर्शनात् पूतो भवति ।

अत्र उपस्पर्शनं स्नानं सचेल इति लिङ्गात्, अत्र तु सृष्टिपरं
श्वसृष्टिपरमित्येके, अन्ये त्वेकपदोपात्तत्वादविशेषात् सर्वत्र
सम्बन्ध इत्याहुः, अत्र वर्त्तमानचण्डालसृष्टस्य स्पर्शने स्नानं ।
अतीतचण्डालादिस्पर्शस्याकृतस्नानस्य स्पर्शने तु—

शातातपः,—

अशुचिं संसृष्टेयसु एक एव स दुष्यति ।

तं सृष्ट्वान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

देवलः,—

उपसृष्ट्याशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्ती पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

चण्डालः प्रथमस्तत्स्पर्शी द्वितीयः, तत्सृष्टस्पर्शी तृतीयः, अतः-
अतीतचण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्पर्शे यदाचमनं तदाकामतः,
कामतसु तत्रापि स्नानमेव,

तत्सृष्टिनं सृष्टेयसु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्द्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति,

स्मृत्यन्तरादित्याहुः, श्वसृष्टस्पर्शे त्वकामतोऽपि स्नानं, दोषगुरुत्वा

(१) न तु पूर्वेषां सुत्तरेषां तु वारिणा ।

(२) दूष्यति ।

(३) दूष्येत ।

दित्यवधेयं, गुरुत्वं च वक्ष्यमाणच्यवनस्मृतौ पृथक् निर्देशात्,
श्वसृष्टशब्दस्य तत्वातीतश्वस्पर्शनद्रव्यपरत्वात् ।

वौधायनः, चण्डालेन सहाध्वगमने सचेलीस्नानम् ।

तेन सहैककार्येणाध्वगमनं,

यस्तु क्षायां स्वपाकस्य ब्राह्मणोऽप्यधितिष्ठति ।

सचेलो जलमाप्नुत्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

आपस्तम्बः,

एकशाखां समारूढश्चण्डालादिर्भवेद्यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रहणमेकावयवाद्युपलक्षणं, अनेकोद्धार्ये दारुशिले
भूमिसमे इति वचनादनेकपुरुषवाह्यावयविपरं,

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादर्वाक् सचेलो जलमाविशेदत्यन्तसान्निध्ये स्नानम् ।

तेन, युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधःक्रमादिति युगादिदेशपरि-
हारोक्तावपि तन्मध्यगमनं न स्नाननिमित्तं । षड्शीत्यङ्गुल्युगं ।

पराशरः,—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

चितिर्यूपयोः कर्मसमाप्ता स्पर्शनं स्नाननिमित्तं । वार्त्तिके तु,
कर्ममध्ये-वैधस्पर्शभिन्नस्पर्शं स्नानमित्युक्तम् । च्यवनः, स्नानं प्रेतधूम-
देवद्रव्योपजीविनं ।

ग्रामयाजिनं चितिकाष्ठं, मद्यं मद्यभाण्डम् ।

सस्त्रेहमनुयास्थिशवसृष्टं महापातकिनं शवं सृष्ट्वा सचेलमम्भोऽव-
गाह्य उत्तीर्याग्निमुपसृशेत् ।

गायत्र्यष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनःस्नात्वा द्विराचमेत् ।

इदं कामकृतेऽभ्यस्तेऽग्न्युपसर्शनादिकमधिकम् ।

देवद्रव्योपजीवो, देवतायै दत्तस्य हिरण्यादेरपहारेण जीवति यः ।

तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

सृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्नुतः शुचिः, इदं वैधनिर्माल्य-
ग्रहणव्यतिरिक्तपरम् ।

स्मृतिः,—

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा वैडालव्रतनास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

शैवपाशुपतपदं वामशैवपाशुपतपरं ।

योगी याज्ञवल्करः,—पाशुपतस्य प्रामाण्योक्तेः ।

कौर्म्ये,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोके संमोहनानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ॥

“वामं पाशुपतं शैवं दक्षिणे चैव भैरवं” इतिपमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येकया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलं सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

शुद्धात्यनुवृत्ती, विष्णुः, सर्वस्यैव हि प्रेतस्य वान्धवैः सहाशुपातं कृत्वा स्नाने, अकृतेऽस्थिसंचयने सचेलस्नानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखुखुकुटाः ।

पतिता विडचण्डालमृतहाराश्चधर्मवित् ॥

संसृश्य शुद्ध्यति स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥

अत्र मार्जारपदं स्थिरस्थित मार्जारपरम् । मार्जारचक्रमे शुचिरिति स्मृत्यन्तराचक्रमणे मार्जारस्पर्शे न स्नानम् ।

आखुपदं कुकुटपदसमभिव्याहाराद्गाम्याखुपरम् ।

एवं मार्जारमूषिकाशनशयम्बुविप्रुषो नित्यं मेध्या इति ।

मार्जारमूषिकस्पर्शे कर्म कुर्वन्नपः सृशेत् ।

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कर्क्रेण चैव हि ॥

आरण्यकुकुटवराहस्पर्शे स्नानं, स्मृत्यन्तरात् खरोद्वस्पर्शे स्नानं ।

अत्र विशेषमाह शातातपः—

रजकश्मकारश्च व्याधजालोपजीवकौ ।

चेलनिर्णैजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा वेश्या वनिता सर्ववर्णगा ।

चक्री ध्वजी वडगात्री ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥

एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ।

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करव्यतिरिक्तमानाभ्यूर्ध्वभागपरमित्युक्त-
मेव, अत्र श्वकुक्कुटवराहाणामत्यन्तामेध्यत्वादकामतोऽधमाङ्गस्पर्शं
आचमनं, कामतस्तु स्नानमेव ।

विष्णुपुराणे, उदक्यामृतिकाशान्त्यावसायिमृतहारस्पर्शं स्नात्वा
द्वादशवारमृद्ग्रहणं मेथुने वमने चेत्युक्तं ।

व्यासः,—

भासवानरमार्जारखरोट्टाणां शुनां तथा ।

शूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा स्नायात् सचेलकं ॥

लघुहारीतः,—

श्वविष्टां काकविष्टां च कंकटघ्नरस्य च ।

अधोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

नरविष्टा परकीया च, अधोच्छिष्टः, मूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गेणाशुद्धः ।

शंखः,—

रथ्याकर्हमतोयेन पावनाद् येन वाप्यथ ।

नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाण्डुलशुनस्पर्शे स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—वान्तो विरक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्

आचामेदेव भुक्त्वात्रं स्नानं मैथुनिनं स्मृतम् ॥

भुक्त्वात्रं वान्त इत्यर्थः, तेन सद्यो वान्ते आचमनमात्रं, मैथुनं ऋतौ ।

ब्राह्मे,—

मानुषास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा ।

स्नायाद्वा संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥

मानुषास्थिग्रहणमभक्ष्यपञ्चनखास्थिपरम् ।

श्रुत्यन्तरसम्वादात्, देवलः,—

मानुषास्थिवसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्नानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् ॥ क्षालनात् ।

विष्णुः,—

नाभेरधस्तात्पवाहुषु नायकैर्मलैः सुराभिर्मद्यै-

र्वीपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं प्रक्षाल्य तदेनसः^१ शुद्धिर्भवति ॥

अत्यन्तोपहतस्य तदङ्गं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन ।

चक्षुष्यपहते उपोथ्य स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति ।

दशनोपहतस्य, प्रवाहुर्हस्तः, अत्यन्तोपहतः ।

नाभ्यूर्ध्वकायः स्पृष्टः,

अङ्गिराः,—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पृश्य गतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

विशोधनं इन्द्रियसुखप्रक्षालनं स्नानं च कार्यम् ।

हारीतः,—स्नातः शुद्धो भवति अजीर्णवान्तश्मश्रुकर्मायोनिपशु-
दिवामैथुनगमने च ।

सुमुन्तुः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे, नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः
स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनम् ।

लघ्वापस्तम्बः,—

यद्विष्टितं काकवलाकिकाभ्याममेध्यलिप्तञ्च भवेच्छरीरम् ।

ओत्रे मुखेन प्रविशन्तु सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकिकाभ्यां यस्योपरि विष्टा कृता तत् शरीरममेध्य-
लिप्तं स्नानेन शुद्ध्यति ।

ओत्रमुखप्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं, अत्र पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्श-
सम्बत्सरपर्यन्तं नित्यकस्माकारिस्पर्शं स्नानं स्मृत्यन्तरात्, कृष्णा-
जिनदानग्राहिस्पर्शं स्नानं,

अस्पृशोऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमो हि सः ।

इति यूपसाम्येन निन्दनात्, ग्रामयाजकस्य स्पर्शं स्नानं स्मृत्य-

न्तरात्, चिताधूमस्पर्शं च, पुत्रजन्मस्नाननिमित्तं वन्धुमरणञ्च,
ग्रहणमुक्तयोरपि स्नाननिमित्तत्वं,

यत्तु चण्डालादिस्पर्शं पुनर्मन्त्रं जपेत्, महाव्याहृतिभिः समा-
ज्याहुतीर्जुहुयादिति तत्कामतोऽभ्यासे,

स्मृत्यन्तरेऽस्थिचयनात् पूर्वमावान्धवरोदने स्नात्वोपोथ्य शुद्धिः,
शूद्रे विराचेण,

पराशरः—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालपतितं स्त्रियं ।

सूतिकां सृशतथैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ॥

स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवोद्धृतजलेन च ।

दिवोद्धृताभावे तु,—

जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव सृष्ट्वा त्वाचम्य शुद्ध्यति ॥

अग्निस्वर्णकाशानां एकं सृष्ट्वा ब्राह्मणानुज्ञया जलमुद्धृत्य स्नाया-
दित्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह, “आचान्तमनुगर्त्तञ्च निशि स्नानं न विद्यते” ।

अनुगर्त्तं भूमिष्ठजले स्नानं, आचान्तमाचमनञ्च निशि न विद्यत-
इत्यर्थः ।

अत्रापवादः,—

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

मर्ज्जारमूषिकस्पर्शे आकृष्टे क्रोधसम्भवे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मं कुर्वन्नपः सृजेत् ।

शिष्टाः,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।

चण्डालपुक्रशान् वापि स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥

इदञ्चोक्तवादी बहुजनसङ्गुले,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

स्पृष्टमस्पृष्टमिति स्पृष्टास्पृष्टं,

आचारपल्लवे,—

कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संग्रामे संक्रमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ।

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

शुद्धमित्यर्थः, चिरातीतं उच्छिष्टभाण्डखर्परादिकं क्षुद्रं मार्गा-
दिस्थं न स्पर्शने स्नाननिमित्तम् ।

अनेकपरम्परया चण्डालादिस्पर्शनं न स्नाननिमित्तं, एकान्त-
रिते स्नानमित्युक्तमेव, लघु उच्छिष्टान्नवाष्पतत्स्पृष्टमारुतास्पृश्या-
ग्निधूमादिकं नाशुद्धम् ।

तथा,—

मल्लिकासन्ततिधारा, सन्ततिः सन्तन्यमानं तृणादि धारा,
जलक्षीरघृतादेः पात्रादधः पतति तलेऽमेध्यसंस्पृष्टाऽपि पात्रं नरं
वा न दूषयति ।

तथा,—

पादुके वापि गृह्णीयादसृश्यस्पर्शवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोपितां विष्टां वशिष्ठः प्राह मृत्तिकां ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गन्धाद्यभावे च बोध्यम् ॥

तथा,—

रथ्याकईमतोयानि नावः पय्यास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

तथा,—

पादौ शुची ब्राह्मणानां इति, पदा सृष्टञ्च कामत इत्युक्त्वा
शुद्धेरपवादः, इत्यादि वाक्यानां आचारोपष्टम्भान्महाजनपरि-
ग्रहाच्च प्रामाण्यं, इति नैमित्तिकस्नानादि ।

अथ जलशुद्धिः,

विष्णुः,—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं विलेप्या यत्र गौर्भवेत् ।

अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्ददाकाशसंस्थितम् ॥

याज्ञवल्करः,—

शुचि गोतृमिक्षुत्तोयं प्रकृतिस्यं महीगतं ।

प्रकृतिस्यं रूपरसान्तरमनापन्नं, महीगतं शुद्धभूमिगतम् । आका-
शस्यमपि गोतृमिक्षमच्चेत् शुद्धमाचमनार्हम् ।

दिवा सूर्यांशुभिस्तप्तं रात्रौ नक्षत्रमारुतैः ।

सन्ध्ययोरप्युभाभ्याञ्च पवित्रं सर्व्वदा जलम् ॥

इति यमवचनमनुपहतविषयम् ।

देवलः,—

उद्धृता अपि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिता आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥

पर्युषिते हारीतः,—

सुराधाने तु यो भुंक्ते अपः पर्युषिताः पिवेत् ।

शङ्खपुष्पाविपक्वेन त्राहं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

विष्णादिपादोदकं पर्युषितं अपि ग्राह्यं प्रसादत्वात् ।

पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ॥

प्रसाद इत्युक्तत्वात्,—

तस्य एकरात्रेत्यादि वाक्येन नाप्यशुद्धिः ।

किन्तु,—

अक्षीणैश्चैव गोपानादापः शुचिकराः स्मृताः ।

इति सामान्यतो यत्शुद्धिकरत्वं तत्रैव पर्युषितपर्युदासो न कार्या-
न्तरे, नापि यज्ञपात्रप्रोक्षणार्थजलवत् संस्कारविशेषाधानशुद्धि-
हेतुत्वेऽपि, एवं न नक्तोदकपुष्पाद्यैरर्चनस्नानमिष्यत इत्यनेनापि
देवार्चनस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्नाने ।

एतेन पर्युषितजलपानेऽपि दोषाभावो दर्शित इति प्राचीनाः,
नव्यास्तु विष्णुपादोदकं मूर्द्ध्नि कल्यमुत्थाय धारयेदिति वचनात्
पादोदकस्य कल्ये ग्रहणविधानात् पर्युषितस्यैव कल्ये सम्भवादेक-
रात्रोषिता इति निषेधस्याप्रवृत्तिः, यत्तु नक्तेत्यादिना देवपूजा-
देवस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्वस्य स्नानादाविति, तन्न,

देवस्यार्चनपदेनैव स्नाननिषेधस्य स्वस्नानपरत्वौचित्यादिति,
तत्र सम्यगिति प्रतीमः, एतद्वाक्यस्य केवलदेवविषयत्वात्, यदि
स्नानस्य विवक्षा स्यात्तर्हि उदकस्नानयोः पौर्वापर्यविपर्ययासौ न
संगच्छेत, आद्यपदोपादानमप्यसंगतं स्यात्, देवविषयत्वे तु
आद्यपदेन चन्दनादेः परिग्रहः । माघस्नानेऽपि रात्रिजलस्य वाच-
निकत्वाच्च । अस्मद्देशे बृहद्भाण्डस्थितपर्युषितजलेन स्नानपान-
व्यवहारदर्शनाच्चेति ।

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः, गङ्गाजले न पर्युषितत्वस्य दोषः ।

विष्णुपादोदकेऽपि न, विष्णुपादोदकं मूर्द्ध्नीति वाक्यात् ।

माघस्नाने तु,

नारदीयपुराणे,—

सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः ॥

इति पर्युषितत्वाभावः ।

स्मृत्यन्तरे,—

काले मेघोदकं ग्राह्यं वर्ज्यं त्रिदिनमेव च ।

अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

ब्राह्मे,—

नवखातजलं दशरात्रेण शुद्धयति,

अङ्गिराः,—

चाण्डालपरिगृहीतं च योऽज्ञानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

एतदन्यजस्वामिकतदुपभोगसंस्पृष्टाम्बु^१विषयम् ।

आपस्तम्बः,—

अन्यजैः खानिताः कूषा स्तङ्गागा वाप्य एव वा ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

स्नेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ऋदेऽपि वा ।

जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ।

जानुदघ्नादधस्तात् स्नेच्छजलाशयोऽशुद्धः । एतदप्यापदि, अन्य-
जकृतेऽपि तङ्गागादौ संपर्काभावे तदुत्सृष्टे वा आपदि जलान्तरासम्भवे वचनादिदोषः ।

तथाच शातातपः,—

अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,—

वापीकूपतङ्गागेषु दूषितेषु सरस्सु च ।

उद्धृत्य वै कुम्भाशतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

(१) संस्पृष्ट ।

(२) जलान्तरासम्भवे न वचनादि दोषः ।

आपस्तम्बः,—

उपानच्छेसविण्मूत्रे ऽस्थिरंते मयमेवच ।

एभिश्च दूषिते चैव कुम्भानां शतमुद्धरेत् ॥

इदमल्पोपहतिविषयम् ।

पराशरः,—

कूपेषु^१ पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालञ्च मर्कटम् ।

अस्थिचर्मादिपतनात् पीत्वानेध्या ह्यपो द्विजः ॥

नारं तु कुणपं काकं विड् वराहं खरोद्वयोः ।

गावयं सौप्रतीकञ्च वाग्गुदं त्वामुखं^२ तथा ॥

वैयाघ्रमार्चं सैहं वा कूपेषु यदि मज्जते ।

तडागस्यैव दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥

विप्रः शुद्धेक्षिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ।

एकाहेनापि वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥

अत्यन्तोपघातविषये तु विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतोदकम् ।

पीत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

पुनर्विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोषयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतीर्थं समुद्धरेत् ॥

जलाशयेषु सर्वेषु स्थावरेषु सरस्सु^१ च ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

अतएव न दुष्यतीत्यनुवृत्तौ नापो मूत्रपुरीषाभ्यामिति याज्ञवल्क्यीयं
महाजलाशयपरम् ।

पराशरः,—

नदी वेगेन शुध्येत यत्र लेपो न विद्यते ।

देवलः,—

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं शवादि, तथाच जलावतरणं शवाद्यशुचियोगादशुद्धं
चेत्तर्हि जलावतरणान्तराज्जलं ग्राह्यमित्यर्थः ।

कश्मलानि देवलेन परिभाषितानि ।

मानुषास्थिशिराविठारेतोमूत्रार्तवानि च ।

कुणपः पूयमित्येतत्कश्मलं समुदाहृतम् ॥

यमः,—

प्रपामरण्ये घटकं च कूपे द्रोण्यां जलं कोषगतास्तथापः ।

ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापन्नतो भूमिगताः पिबेत्तु ॥

प्रपां पानीयशालास्थजलम् ।

घटकोऽत्र कूपादौ सर्वसाधारणजलोद्धरणपात्रं कलशादि तज्जलं,
द्रोणी काष्ठाखुवाहिनी निपानमित्यर्थः तज्जलं, कोषश्चर्मपुटः ।

शूद्रादृतेऽपि द्विजस्वामिकमपि प्रपादिजलमित्यर्थः । आपन्नत-
इति मरुदेश्यानां शिष्टानामपि विपत्तौ तत्पानसमाचारः ।

शातातपः,—

मद्यभाण्डोदकपाने कृदिनं घृतप्राशन—

महोरात्रं च ।

शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः ।

शंखपुष्पाविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

स्त्राच्छिष्टजलपानेऽप्येवं हारीतः, पराशरेण 'भाण्डिस्थिताभोज्या-

न्नाम्बुपाने ब्रह्मकूर्चीपवास उक्तः, तद्वचनं वक्ष्यते,

तथाचास्मदीयशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः ।

निजेन रूपेण रसेन युक्तं गोतृप्तियोग्यं शुचि शुद्धभूस्थम् ।

व्योमस्थितं शुद्धमनैव देवं गोतर्पकं चाचमनीयमम्बु ।

अप्युद्धृतं वारि ॥दिदमुक्तं शुद्धेन पात्रेण समुद्धृते चेत् ॥

विशुद्धमप्यम्बु यं स्थानं त्रिपितं भवेच्चेन्न हि तद्विशुद्धम् ।

गोपानसंक्षोणसम् गात्रेऽन्यदप्येकरात्रोपितमम्बु पेयम् ॥

स्नानाय योग्यं तु ॥ स्थानं देवाभिषेकपूजादिषु नेति वृद्धाः ।

गंगाजले पर्युपितेऽपि शुद्धिं विष्ण्वादिपादोदक एवमाहुः ॥

असम्भवे पर्युपितञ्च माघे स्नानेऽम्बु वाताहतमाददीत ।

त्र्यहोत्तरं प्राहपि मेघतोयं शुद्धं दशाहोत्तरतोऽन्यकालम् ॥

दशस्वहःस्त्रेव गतेषु नोरं शुद्धं भवेन्नूतनखातजातम् ।

जान्वादिदघ्नाम्भसि पुष्करिण्यादौ सेतुकूपद्भवापिकादौ ॥

अन्यैः कृतेऽप्यापदि वान्यनीराभावेन दोषस्तदसङ्ग एव ।

सर्वेषु कृपादिजलाशयेषु दोषेऽल्पविष्ठादिकयोगरूपे ॥

शताम्बुकुम्भोद्धृतिपूर्वकञ्च गव्यप्रणिक्षेपणतो विशुद्धिः ।
 कूपे यदा पञ्चनखस्य मृत्युः प्रभूतमद्यास्त्रविद्धादियोगः ॥
 उद्धृत्य सर्वं जलमंशुकेन प्रोज्झ्य क्षिपेत्तत्र च पञ्चगव्यम् ।
 पक्वेष्टकासंघठिते विशेषः कूपेऽनलज्वालनमेव भूयः ॥
 चराचरेष्वम्बुषु शुद्धिरेवं महत्सु दोषो न जलाशयेषु ।
 शुध्यन्ति नद्यः खलु वेगवत्यो वेगेऽपि दुष्यन्ति मलोपलिप्ताः ॥
 जलावतारे यदि विट्शवादेः पातोऽन्यतीर्थाज्जलमाददीत ।
 जलाशयाभ्यासगसत्रपातान्निपानतश्चर्मपुटाव्रपायाः ॥
 दत्तं द्विजेनापि जलं न पेयं मरौ विपत्तौ क्षितिगन्तु पेयम् ।

इति जलशुद्धिः ॥

प्रातर्लिखितविधिना माध्याह्निकस्यतां कुर्यात्, अथवा
 अघमर्षणेन कुर्यात्, तदुपस्था, अघमर्षमूत्राण्यस्य, अघमर्षण ऋषिः,
 अनुष्टुप्छन्दः, भावहतं दैवतं, स्नापेलं समुद्योगः, ऋतं चेत्यादि-
 स्वरित्यन्तं वारत्रयमुक्त्वा तीर्थावाहं कृत्विमे जले गंगादि-
 शब्देनावहनम्, पुनरघमर्षणं त्रिवारमुच्चार्य जलावर्त्तनरूपं
 जलाभिमन्त्रणम्, पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलचलुकपानं द्विराचमनं,
 पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम्, जले मज्जनं त्रिवारमघमर्षणजपः,
 उद्धृतस्नान अन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिषेचनं यावत्पाठः, ततोऽ-
 घमर्षणं त्रिः पठित्वा मज्जनम् ।

विष्णुस्मरणं, उद्धृतस्नानमन्त्रः,—

शक्ती सत्यां कात्यायनीयविध्यादिना स्नायात् ।

मध्याह्ने तत्सुविस्तरमित्युक्तत्वात्, कात्यायनीय-याज्ञवल्कीय-

शाङ्खीय-बौधायनीय-वाशिष्ठानां पञ्चानां विधयोऽस्मत्कृते स्नान-
सारे द्रष्टव्यः, प्रातःस्नानोक्तानि स्नानाङ्गानि तद्वैगुण्ये विष्णुस्मरणं
प्रायश्चित्तं, पूर्वोक्तरीत्याचमनवस्त्रपरिधानतिलकमालाकुशादि-
ग्रहणं,

‘स्नातश्चवर्णं हृदयं नित्यं कुर्याद्विदिशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् नात्रमूर्त्तिकाग्रहणमिति केचित् ।

कर्काचार्यास्तु समाचाराङ्गङ्गामूर्त्तिकाग्रहणम्

इत्याहुः, ततः सन्ध्या प्रातःसन्ध्यावत्, तदनन्तरोपस्थाने

विशेषः, उदयं उदत्यं चित्रं तच्चक्षुः हंसः शुचिपदित्येतैरुपस्थानं

कृत्वा गायत्र्या ऋथादिस्मरणं, मन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य अङ्गन्यासः,

गायत्र्युपासनपूर्वमुपस्थानं, ध्येयः सदेति ध्यानम् । यथोक्तार्थज्ञाने

नियमे तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा

कार्यः । ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं पूर्ववत् गायत्रीविसर्जनं ।

ततः पुनरुत्थानं वा, योगी याज्ञवल्करः,—

विभ्राडित्यनुवाक्येन सूक्तेन पुरुषस्य च ।

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥

दिवाकीर्त्तेश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।

जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥

पवितैर्विधैश्चान्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं स एवाह,—

पवित्र

प्रदक्षिणं समारुह्य नमस्कृत्योपविश्य चाणि ।
 दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृता पञ्चलिः ॥
 स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचोव रेत् ।
 आकेशादानखायाच्च परमं तप्यते तपलाः ॥
 यः स्रग्वरपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं नृशक्तितोऽन्वहं ।
 आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वोपर्युपरिार्थं क्रमात् ॥
 यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्यायं पुटइति स्मृतः ।
 दर्भपाणिः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तोऽर्धत्रयहस्तः ।

आपस्तम्बः,—

तस्य विधिरक्तप्रातराश उदकान्तं^क गत्वा प्रातः शुची देशे
 अधीयीत ॥

तैत्तिरीयश्रुतो ब्रह्मयज्ञेन यच्च^गमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामाद्-
 गच्छति दर्शना उदीच्यां प्रागुदीच्यां^१ वोदित आदित्ये दक्षिणत-
 उपवील्युपविश्य हस्ताववनेनिज्य त्रि^१राचामेहिः परिमृज्य सकृदुप-
 स्पृश्य शिरश्चक्षुषो नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य त्रिराचामते न
 ऋक्प्राणोति यद्भिः परिमृजति ते^१ यजूंषि स यत् सकृदुप-
 स्पृशति तेन सामानि यत् सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषो-
 नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्यते तेनाथर्वाङ्गिरसौ ब्राह्मणानितिहास-
 पुराणानि कल्पान् गाथानारायणंसीः^२ प्रीणाति,

(१) उदीच्यां वोदित- ।

(२) नारायणंसीः प्रीणाति ।

दर्भाणां महदुपस्तोर्थोपस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्यायमधीयीत,
तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरी पाणिपादौ कृत्वा सपवित्रावाचा^१मति-
प्रतिपाद्येते तद्वै यजुत्रयीं विद्यां प्रत्येयी वाचो तत्परमक्षरं, यथा-
भू भुवःस्वरित्याह तद्वै वाचः सत्यं यदे वाचः सत्यं तत्रायुङ्क्ताऽय
सावित्रीं तिरण्याह पश्योर्द्धं चिशो नवानं सवित्रा श्रियः ।

प्रसविता श्रियमेवाप्नोत्यथो प्रज्ञातदैवप्रतिपदा कृन्दाऽसि
प्रतिपद्यते, प्रीये मनसी स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तं वेत ह स्माह
श्रीगङ्गेय तत्रारण्ये वल उत वाचोत्तिष्ठन्मुतत्र विन्मूत्रासीनः उत-
शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पूण्योभवति य एवं विद्वान्
स्वाध्यायमधीते, नमोब्रह्मणे नमोऽग्नये नमः, पृथिव्यै नमः,
ओषधीभ्यो नमोवाचे नमो वनस्पतये नमोविष्णवे बृहते करोमि
मध्यंदिने प्रवलमधीयीत, तथा नमोब्रह्मणे इति परिधानीयां
तिरन्वाह, उपस्पृश्य गृहानिति ततो यत्किञ्चिद्दासीति सा
दक्षिणा, अत्र ग्रामे मनसाध्यायीतेत्यत्रेति विशेषः, अरण्ये उच्चै-
रित्यनुवादः रात्रौ मनसा वाचा वेति विकल्पः, रात्रिरपि ब्रह्म-
यज्ञस्य एकः कालः, शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः ।

कालायनः,

स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावनान्यतोक्त^२निमित्तकादिति ॥

कालत्रयं,

रात्रावेकः कालः स्मृत्युक्तः ।

(१) सपवित्रमाचमति ।

(२) -न्येतोक्त- ।

यान्नवल्काः,—

वेदार्थवत्पुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।

जपयन्नार्थसिद्धार्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥

एवं वेदाध्ययनाशक्तौ ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं चिन्तयन्
हरिमिति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,

अनुष्टुप्त्रिष्टुप्गायत्री विज्ञेया स्याच्छताक्षरा ।

शताक्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

यान्नवल्काः,—

सीकरा चतुरावृत्ता विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शत-क्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

बौधायनः,—

प्रणवो व्याहृतयः, सावित्रीत्येते ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं
किल्बिषात्पावयन्ति ।

आपस्तम्बः,

भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धया जुहोमि इत्येतेनैवास्य तदहः

स्वाध्यायः समाप्तो भवति, आथर्वणीयतापनीयश्रुतौ, यः
प्रणवमधीते स सर्वमधीते ।

अथ तर्पणविचारः ।

श्रातातपः,—

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापीति लक्ष्मीधरः, एवं प्रधानतया तर्पणमुक्तम्
प्रत्यहमिति वचनान्नित्यं ।

कात्यायनः,—

क्रायां यथेच्छेच्छरदा उपात्तः पयः पिपासुः क्षुधितो यथान्नम् ।

बालो जनित्रीं जननी च बालं योषित्युमांसं पुरुषश्च योषितम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं कुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

स्नातश्चार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमभ्यस्य एव कुर्यात् । परिवर्त्ति-
तवासाद्येत्तीर्यतीरमुत्तीर्य,—

पाद्वे,—

देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः । यद्वा यवो-
दकैः, यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवानिति कात्यायनोक्तेः ।

उग्रना,—

न वेष्टितशिराः कृष्णकापायवासो वा देवर्षिपितृतर्पणं
कुर्यात् ।

शङ्खः,—

स्नातः कृतजपोऽन्तर्जानुरुदङ्मुखश्च ।

दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् ।

तथा,—

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन वा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

शङ्खेनेष्टकाचिते पितॄंस्तर्पयेत् ।

शङ्खः,—

सौवर्णपात्रेण राजतौदुम्बरेण वा शङ्खेनाऽप्युदकं, पितृतीर्थं
स्मृशन् दद्यादिति सौवर्णपात्रादीनां तदभावे तत्कीलकानां च
संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यत्वं कास्यत्वं च, तत्पात्रेणापि दाने
यथा पितृतीर्थे जलसंयोगो भवेत्तथा देयमित्यर्थः ।

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकमिति ॥

मधुक्षीरयोर्गुणफलार्थत्वं न नित्यत्वम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

स्नातस्तु तर्पणं कुर्यात् पितॄणां तु तिलाभसा ।

मरीचिः,—

मुक्तहस्तं न दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

अन्यत्र,

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

मुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्वै तिलान् संमिश्रयेज्जलम् ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

वामहस्ते तण्डुलाद्या अपि ग्राह्याः ।

कूपादुद्धृतजलपत्रे पात्रान्तरे जलं पूरयित्वा तत्र तिलान् प्रक्षिप्य तत्र एव तर्पणं पात्रेण कुर्यात् । पात्राभावे प्रथमं वामकरमध्ये तिलान् दत्त्वा पश्चाज्जलं गृहीत्वा तर्पयेदित्यर्थः ।

अङ्गस्थैः न तिलैः कुर्याद्देवतापितृतर्पणं, इति स्मृतेरुवादी^१ न स्थापयेत् ।

रोमकूपेष्ववस्थाप्य तिलान् यस्तर्पयेत् पितॄन् ॥

तर्पितास्तेन सर्व्वे न^२ रुधिरिण मलेन चेति पराशरवचनात् स्वरोमाङ्गेष्वपि न स्थापयेत् ।

तिलसंख्यानियमे मानाभावः, तथाचासम्भवे कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रिष्वेव चरितार्थत्वम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि इति विष्णुपुराणीयस्य श्राद्धप्रत्याम्नात-
तर्पणपरत्वान्न तस्येह प्रसङ्गः ।

मरोचिः,—

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 'तदभावे निषिञ्चेत्तु' दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 पितृश्राद्धे रवौ शुक्रे सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
 संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तत्रापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः !
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ पितृवासरे ॥
 रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।
 तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं ।

तथाच पितृश्राद्धे निषेधो युगाद्ययनविषुवमृताहप्रेतपक्षव्यति-
 रिक्तविषयः ।

रविशुक्रदिने निषेधः, सर्व्वापवादव्यतिरिक्तविषयः, सप्तमी-
 निषेधस्तीर्थव्यतिरिक्तः ।

तीर्थे तिथिविशेषे चेत्युक्तेः ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधेऽपवादाभावः ।

संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः । जन्म-
 दिवसनिषेधो गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषय इति विवेकः ।

तथाचाष्टकान्वष्टकामावास्याकाम्यश्राद्धेषु तिलतर्पणं न कार्य-

मिति फलितं केवलं निषिद्धदिनेष्वपि श्राद्धप्रतिनिधितिलतर्पणं
कार्यम् ।

तथा,—

दर्शे स्नात्वा पितृभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्द्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥

इति वचनात् सन्ततिवृद्धिकामोऽमावास्यायामपि समुदितानि
स्नानतिलतर्पणश्राद्धानि कुर्यात् ।

वौधायनः,—

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरेभिरेवासु देवतास्तर्पयति, प्रणवव्याहृतित्रय-
गायत्रयः पञ्च ब्रह्मयज्ञा तदुत्तरम् ।

पुनर्वौधायनः,—

नार्द्रवासा नैकवासो दैवानि कर्माण्युपसञ्चरेत् पितृकर्माणि-
चेत्येकेषाम् ।

शङ्खः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदीयते ॥

शङ्खः,—

उदकेनोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन, एवञ्च वाक्यविरोधे
वाधविकल्पव्यवस्थानां परे वल्लीयांस इति न्यायेन व्यवस्था
एवोचिता ।

तथाच,—

नद्यादितीरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे

क्रियमाणे जले जलप्रक्षेपः कर्त्तव्यः, गृहादावुद्धृतोदकेन तर्पणे स्थल एव, जलमध्ये तर्पणे जल एव ।

अतएव वृहस्पतिः,—

भूमौ यदापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥

तथा,—

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिमिति अविशेषादस्त्र-
निष्पीडनादितोयं जलस्थेन स्थलस्थेन वा स्थल एव देयम् ।

तथा,—

प्रादेशमावसुद्धृत्य सलिलं सलिले क्षिपेत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं योगी याज्ञवल्क्यः,—

ततः सन्तर्पयेद्देवान्-ऋषीन् पितृगणांस्तथा ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्छन्दासि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ।

'आचार्यांश्च पुराणांश्च गन्धर्वानितरांस्तथा ॥

सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ।

तथा देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ॥

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ॥

वनस्पतींश्चौषधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥

तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आषाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य्य च शुभान् कुशान् ॥
 प्रागग्रेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् ।
 सव्यं जानु तदाङ्गुच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तज्जिह्वैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्व्वान् पितृगणांस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्वै तिलान्वितम् ।
 यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्वै तिलान् सन्मिश्रयेज्जले ।
 ततोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विपश्चितैः ॥
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 कव्यबालं नलं सोमं यममर्यमणं तथा ।
 अग्निष्वात्तान् सोमपांश्च तथा वह्निषदः पितृन् ॥
 यदि स्याज्जीवत्पितृकः एतान् दिव्यपितृंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणान्श्च प्रमीतपितृको द्विजः ।
 वसून् रुद्रांस्तथादित्यान्मस्कारस्त्रधान्वितान् ॥
 एते सर्व्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्य्यांश्च पितृन् स्वांश्च पितृप्रभृति नामतः ॥

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् ।
 उदीरतामङ्गीरस आयन्तुनोजि'मित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति ^१त्यृचम् ।
 पितॄन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्वै जपन्मन्त्रान् यथाविधि ॥
 तृप्यध्वमिति च त्रिवै ततः प्राञ्जलिरानतः ।
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ।
 माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा ॥
 दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्विक्ञ्जातिवान्धवाः ।
 नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः ^२स्युरनुपूर्व्वशः ॥
 सवर्णेभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णे कथञ्चन ।
 पूर्व्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्यभावाद्यश्चैतान् न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥
 अत्र पितृभ्य इत्यत्र यजुस्तयमेको मन्त्रः ।

पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यादि पितरः शुन्दध्वमित्यन्तमिति
 बोध्यम् । स्मार्त्तकर्मणि परादिना पूर्व्वान्त इति श्रौतवन्मन्त्र-
 परिच्छेदहेत्वदर्शनात् कर्णिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थ-
 त्वात् ।

ततः सन्तर्पयेद्दोवानृषीन् पितृगणांस्तथेत्यत्र ऋषितर्पणं
 मनुष्यतर्पणं पद्मपुराणीयं सूचितं, तेन सनकादितर्पणवत्,

मरीचिमत्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

एतेन सनकादि मरीचादि तर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वाद्वैकल्पिक-
मिति निरस्तं इति केचित् ।

तन्मते सनकादितर्पणं मरीचादितर्पणञ्च नित्यं कार्यमिति ।

वस्तुतः कात्यायनेन ततो निवीति मनुष्यान् ।

सनकञ्च सनदञ्च तृतीयञ्च सनातनम् ।

कपिलञ्चासुरञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥

इति सनकादय एवोक्ताः,—

ततः सनकादीनामेव तर्पणं नित्यं, यदुक्तं सनकादीनां याज्ञ-
वल्क्यानुक्तमिति तत्र ।

ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथेति संक्षेपेणोक्ता
ब्रह्मादीनां तर्पणं वदता याज्ञवल्केयः पश्चात् ब्रह्मादीनुपवीती तु
देवतीर्थेन तर्पयेत् ।

निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान्, इति सनका-
दय एव गृहीताः, तथाचारोऽप्यव्याहतप्रसर एव, किञ्च पद्म-
पुराणविधिः शूद्रविषय इति कैश्चिदप्युक्तं, पुराणानि इत्याचार्य-
विशेषणं, पुराणाचार्यानि कात्यायनीयसम्वादात्, तथा गन्ध-
र्व्याचार्यानि, एवमितराचार्यानि, सावयवमिति सम्बत्सर
विशेषणम् ।

दिव्यान् मनुष्यानि कात्यायनीयसम्वादात् मनुष्ये दिव्य-
विशेषणं देयं, चतुर्विध इति भूतग्रामविशेषणं गृह्यसूत्रे उत्सर्ग-

कर्म्मणि पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्यान् इतराचार्यानि
तर्पणदेवतानिर्द्देशादेकत्र निर्णीतः ।

शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथेति न्यायाच्च तथैव निर्णयः ।

अन्वारब्धेनेति वामहस्तेन बाहुस्पर्शसमाचारः ॥

पलाशशाखया पशुमन्वारभते हुत्वा वा समन्वारभेरन्नित्यादौ
परम्परास्पर्शेऽन्वारम्भशब्ददर्शनात् ।

तृप्यतामिति तृपिधातोः परस्मैपदित्वेऽपि कर्त्तरि क्कान्द-
समात्मनेपदम्, अतएवाग्रे तृप्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुत्वापेक्षस्य
बहुवचनस्योक्तिः ।

तथा च सर्व्वथा भावेन प्रयोगः, ब्रह्मा तृप्यतामिति कल्प-
तरुकारोऽपि, तथा कर्काचार्योऽपि, एवं देवास्तृप्यन्तामित्यादिषु
बहुषु बहुवचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः ।

अत्र सनकादितर्पणे पितृतर्पणे च मन्त्रः, प्रत्यञ्जलि
अभ्यसनीयः, एकस्यैव सोमयागस्य ऐन्द्रवायवादित्यादिग्रहाधीना-
भ्यासवत्, अत्र त्यागो मनोमात्रव्यापारो न शब्दरूप इति बहवः,
शब्दरूप इति नव्याः ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्ज्जनात् ।

पितॄणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ इति

विष्णुपुराणे त्रित्वोक्तावपि,—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ च सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम् ॥ इति

वचनात् देवतर्पणे सकृत्समाचारः ।

तथा,—

न सकृत्प्रतिपद्येत मातृणां पितृवत्तथा ।

तथा मातामहानां च तत्पत्नीनां सकृत्सकृत् ॥

आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायामुक्तत्वात् आह-
प्रकरणोक्ता मन्त्राः ।

ततो^१ विशेषः । आह्वे ब्राह्मणदेवपित्रावाहनम् ।

इह दैवे प्रागग्रास्तृतकुशत्रये देवावाहनम् ।

देवतर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयमुत्तरायं कृत्वा सनकाद्या-
वाहनम् । पित्रे तु सनकादितर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयं दक्षिणायं
कृत्वावाहनम् । नखन्यत्कुशत्रयम् । जले तर्पणे तु यदि प्रवाहा-
दिनास्तरणासम्भवस्तदा गुणलोपे तु मुख्यं स्यादिति नीत्या
यथाकथञ्चित् कुशान् यत्र कापि कृत्वा तत्रावाह्य जले जलप्रक्षेपः ।

आहवदत्त अनुज्ञातभावान्न सर्व्वथावाहनप्रश्नः ।

निवीती च भवेत्तत्र इति देवोत्तरं मनुष्यतर्पणार्थम् ।

न ^२नीवीतित्वम्,—

मरीच्यादि तर्पणेऽपि नीवीतित्वम्^३ ।

पाप्मे,—

नीवीती तु भवेत्तत्र इत्युपक्रम्य सनकादीनां मरीच्यादीनां च
तर्पणमुक्त्वा अपसव्यं ततः कृत्वेति पितृतर्पणेऽपसव्यतोक्तेः ।

तैत्तिरीयश्रुतियज्ञोपवीतप्रकरणे,—

अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावीतं मानुषमिति ।

अत्र विपरीतमिति दक्षिणतोऽंशेऽवधत्ते सव्यमुद्धरते एवमप-
सव्यं भवतीत्युक्तं, संवीतं कण्ठपार्श्वद्वयलग्नं तच्च मानुषमित्यर्थः ।

यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तत्र संधार्यते यस्मादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

इति वचनात् उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वमपि कार्यम् ।

अतएव आहप्रकरणे अपसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तम् ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति वचनाज्जलाञ्जलिपूरणं दक्षिण-
हस्तपितृतीर्थद्वरा पात्रे पाणावपि ग्रहणे तेनैव, मन्त्रैर्दर्भेणेति ।

ऋजुदर्भेऽथ देवं स्यात् कार्यं मानुष्यकं तथा ।

मूलाग्रश्लिष्टदर्भेऽस्तु पितॄणां तर्पणं स्मृतमित्युक्ते देवमानुषयोः
ऋजवः कुशाः पित्रे द्विगुणीकृता मोटक रूपाः ।

अग्रेऽस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄंश्च कुशमूलाग्रैरिति व्यवस्था मन्तव्या ॥

अग्निष्वात्तानित्यादिषु त्रिषु पितृनिति सम्बध्यते ।

कात्यायनोक्तं यमतर्पणं सामवेदिनां तच्च जीवत्पितृकस्यापि ।

यदि स्याज्जीवत्पितृक इति यमतर्पणानन्तरं कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु जीवत्पितृकस्य मातृमरणे मातृतर्पणसमाचारः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इत्युक्तपितामहादितर्पणपक्षाश्रयणेनेति केचित् ।

वस्तुतस्तु पितृसंस्कारकत्वात् पितामहादितर्पणमकृत्वाऽपि पुच्छेण मातुः तर्पणं क्रियते । पितामहादीनां पित्रा कृतेन तर्पणेन तत्सिद्धेः ।

अत्र, न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेदिति नात्र तिलतर्पणम् ।

तथा,—

जीवत्पितृकस्य ताम्रपात्रमपि निषिद्धम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

गयायामं^१ कुङ्कुमाङ्गं तिलैस्ताम्रैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वंसु पितृहा भवेत् ॥ इति नमस्कारस्वधान्वितानिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयम् । न कव्य-
बालनलादिविषयम् । व्यवयैर्न भिन्नवाक्यत्वात् । तृप्यतामिति सेक्तव्यमिति विशेषोपादानात् ।

आचार्याश्चेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारस्वधान्वितत्वमिति दिश्यते । तद्वत् पितृनित्यत्वापि स्वानिति पितृविशेषणम् । पितृ-
प्रभृतिनामत इति पितृप्रभृतीनि पदानि नाम चेतीति द्वन्द्वः ।

ततस्तृतीयार्थे तसिल्प्रत्ययः । तथाचास्मत्पिताऽमुकशर्मेति-
प्रयोगः । नामगोत्रस्वधाकारैरिति योगियाज्ञवल्क्यवचनाद् गोत्र-
वाचकपदोच्चारणम् ।

नामगोत्रस्वधाकारैरिति पश्चाद्युक्तमपि^२ गोत्रपदं विशेषणत्वा-

(१) आङ्गं ।

(२) पश्चादुक्तमपि ।

दादौ प्रयुज्यते, 'नामगृहीतविशेषणात् विशेष्ये 'बुद्धिरिति न्यायात् विशेषणस्य पूर्वपाठसिद्धेः । पितृप्रभृतिपदस्य नामा-समासात् पूर्वं निर्देशः, अत्र सन्ततिर्गोत्रजननकुलानीति पर्यायपाठात् पुत्रपौत्रपरम्परा गोत्रशब्दार्थः ।

पुत्रपौत्रपरम्परामात्रं चाविशिष्टमिति विशेषलाभाय तदादि-भूतेन कुशिकादिना ऋषिणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि-संस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौशिकस्य ये पित्रादयः पूर्वे ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाच्चः सर्वे कौशिकेन गोत्रा-न्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुत्रगोत्रपरम्परामात्रत्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः ।

एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परारूपधर्मवाचित्वात्तद्वर्त्मविशिष्ट-व्यक्तिलाभाय सगोत्र इति तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्प-राक इति विशेषणविशेष्यभावात् कौशिकसगोत्र इति निर्देशः । अतएव, सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि, असगोत्रा च या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः ।

यत्तु,—

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्वधा नम इति ब्राह्मणवचनं तद्वर्त्मवाचिगोत्रपदस्य व्यक्ती लक्षण्या सिध्यति, स्वायत्ते प्रयोगे तु लक्षणाया अयुक्तत्वान्न सकारं विहाय प्रयोग इत्यस्मद्देशीयाः ।

देशान्तरीयास्तु, मध्यपदलोपिसमासं कृत्वा सकाररहित-प्रयोगमपि समादधते ।

यमः,—

शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा राजा च भूभृतः ।

गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथाच,—

ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वेति-
विकल्पः, एवं क्षत्रिये राजा वर्मा वैश्ये गुप्तो दत्त इति ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति वाक्यान्तरात्, इति केचित्,

बभूवुस्तु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं स्त्रीनाम्नो-
देवाता^१न्तत्वम् ।

तथाच,—

अमुकशर्मा अमुकदेवीतिप्रयोगः, एवं अमुकवर्मा अमुका
राज्ञी इति क्षत्रियस्य, अमुकगुप्त अमुका दत्तीति^२वैश्यस्य, अमुक
दासो अमुका दासीत्येव शूद्रस्य इति व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासशर्मा इति प्रयुज्यते तत्र दास इति दान-
पावत्वसूचिका लौकिकी संज्ञा न शास्त्रीया ।

दासो भृत्ये दानपात्रे इति विश्वप्रकाशादिकोपात्, एवं कर-
धररथादिसंज्ञाः कुलविधिष्वपि ज्ञेयाः, एवञ्च सति यैर्देवशर्मेति

(१) देव्यन्तत्वं ।

(२) अमुका दत्तेति ।

प्रयुज्यते तेषां देवशब्दस्य लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः,
पितृन् ध्यायन्निति पूर्वदृष्टरूपेण ।

अदृष्टेष्वपि पुत्रादिसारूप्येण ।

तृप्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुवचनप्रयोगात् पितृपितामह-
प्रपितामहास्तृप्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इति अञ्जलि-
त्रयं दातव्यमिति च शब्दाच्च पूर्व्वनवाञ्जलिभिः समुच्चयः ।

नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीनिति नमो व-
इत्यादि स्वधायै वः पितरो नम इत्यन्तस्य जप एव ।

न पङ्कजलिकरणं,—

तथाच,—

नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति आङ्गसूत्रे कर्काचार्यैरुक्तं
नमस्काररूपत्वात् पुटाञ्जलिमिति ।

आङ्गप्रकरणे,—

षट्कृत्वो नमस्करोतीति श्रुतिरपि, तत्र जपानन्तरं माता-
महादितर्पणं ततो मातामहानिति वचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात्पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुस्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥

इति मातामहानन्तरत्वोक्तेश्चेति मातामहतर्पणानन्तरं काम्यं
मात्रादितर्पणं कार्यमिति केचित्, न किञ्चिदेतत् ।

शहः,

पित्रोः पितामहाभ्याञ्च मात्रे दद्यात्ततो जलम् ।

पितामह्योस्ततो दद्यात्-मातामहकुले ततः ॥

मरीचिः,—

पितॄणां तर्पणं पूर्वं मातॄणां तदनन्तरम् ।

पित्रादित्रयपत्नीनां मुख्यं देयं ततो जलम् ॥

ततो मातामहानाञ्च क्रम एष तु तर्पणे ।

गोभिलः,—

तृतीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः, एवं याज्ञवल्क्योयकात्यायनीययो-
रनुक्तावपि अविरोधान्मातृतर्पणम् ।

पितृतर्पणानन्तरं नित्यमेव कार्यं, अतएव मातृवर्गतर्पणं
नित्यं स्मृत्यन्तरादिति कल्पतरुकारेणाप्युक्तम् ।

मातामहानन्तरं मात्रादितर्पणं कल्पतरुकारेण लिखितमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तदपि न किञ्चित् ।

तेन याज्ञवल्क्योयानुक्तत्वेऽपि नित्यं मातृतर्पणं कर्त्तव्यमिति
पञ्चादिचारितं न तु मातामहाद्यनन्तरं कार्यमिति लिखितम् ।

विष्णुपुराणवचने मात्रे इति यदुक्तं तद्विमातृपरं प्रमात्र इति
मातामह्यै मातामहाय तत्पित्रे च समाहित इति प्रमातामह-
वृद्धप्रमातामहयोः सन्निहितत्वेन युद्धिस्थत्वात्तन्मात्रे इत्यत्र
प्रमातामहोवृद्धप्रमातामह्योः परामर्शः ।

एकवचनं क्लान्दमं जाड्याभिप्रायेण वा, नैर्यथा व्याख्यातं

प्रमातामहभार्या । तन्मातापितामहस्य बुद्धिस्थत्वात्पितामह-
माता इति^१ तत्त्वप्रमादपदेन पितामह्याः परामर्शे विहस्य
व्यक्तनिगमनाविरहात् तन्मात्रे इत्यत्र मातामहादिना व्यवहित-
त्वात्पितामहस्य परामर्शभावात् सर्वथाप्यसङ्गतमिति सारविद्भि-
र्विभाव्यम्, एतेन तैरन्यद्यदुक्तिजालं कृतं तत् पूतिकुष्माण्डायित-
मिति मन्तव्यम् ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनुवचनाच्च परम्पराप्राप्तो मातृतर्पणानन्तरं मातामह-
तर्पणसमाचारः सर्वथा न त्याज्यः, विष्णुपुराणवचनस्य स्मृत्य-
पेक्षया दुर्बलत्वमित्यपि केचित्, अत्र पितामहादिजीवने खान्
पितृनिति देवतात्वेनाभिधानात्

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति वचना-
द्वृद्धप्रपितामहादियोगेन त्रीनवतर्पयेत् । मातृजीवनेन पिता-
मह्यादितर्पणम् ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति निषेधे जीवन्तमिति पुंस्त्वस्योद्देश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्, पितामहीजीवने मातृमातृतर्पणं,
पिता यस्य तु वृत्तः स्यादिति प्रतिप्रसवाभावेन न जीवन्तमति
दद्यादिति निषेधप्रवृत्तेः । मातामहे जीवति प्रमातामहादिपुरुष-

(१) -पितामहमाता इति तन्मातृपदेन पितामह्याः परामर्शे निगमना-
विरहान् ।

त्रयतर्पणं, यदि स्याज्जीवत्पितृक एतानिवेतिवत् तर्पणनिषेधा-
भावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति नियमवचनात्,
ब्रह्मणां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये मातामहाश्च सततमिति माता-
महपदोपस्थापितमाहपितादिवर्गस्य बहुत्वप्राप्तेः ॥

सर्वत्र नमशब्दादियोगः, नमस्कारस्वधान्वितानिति वचनात् ।
तत्र क्रमः,—

पितृमातृमातामहवर्गतर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यज्येष्ठ-
भ्रात्रादिस्ववंशानां पत्नीनां पुत्राणां च एकैकाञ्जलितर्पणं तत्-
पुत्राभावेन कार्यम् ।

विष्णुस्मृतौ आदौ स्ववंशानां इति सामान्याकारणीक्ते,
ज्येष्ठादिक्रमेण कार्यं, मातामहादीनां सख्यादीनां च तर्पणं
वैकल्पिकत्वात् क्रियेत चेत् ।

यथायद्दं यथाप्रकाशमिति शङ्खोक्तेः ।

अद्यायां सत्यां नामस्मरणमनतिक्रम्य कार्यम् ।

तत्र यत् क्रमवाक्यानि पठन्ति तानि परस्परविरोधान्नादर-
णीयानि । सर्वतर्पणानन्तरं विष्णुपुराणे, इदं चापि जपेदम्बु
दद्याद्वा स्वेच्छया नृप, देवाः सुरास्तथा यक्षा इत्यादि कथनात् ।
अन्ते तत्तर्पणं पितृधर्मेण, तद्वाक्यानि पठतीति लेख्यानि । जपे-
दम्बु दद्यादिति मन्त्रेण जलं दद्यादित्यर्थः । इदं सर्वं स्नानाङ्ग-
तर्पणेऽपि ।

तथाच विष्णुः,—

ततः सम्बन्धिबान्धवाः ततः सुहृदां, एवं नित्यस्नायी
भवतीति स्मृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां तर्पणं स्नानाङ्गमित्युक्तं भवति ।

यान्नवल्करः,—

वस्त्रनिष्पीडितं तीयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

अन्नप्रकरणात्तस्य अपसव्येन पीडनम् ।

तथा,—असंस्कृतप्रसीतानां इत्यादि ।

स्नानशाव्यां प्रदातव्या मृदस्तिस्त्रो विशुद्धये ॥

इति वचनात्तय'शोधनपूर्व्वकं निष्पीडनम् ।

अत्र मन्त्रपद्धतौ लेख्यः । एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि स्विष्टकृद्-
यागवत् त्यागांशेनादृष्टार्थञ्च ।

तेन भ्रान्त्या स्नानवस्त्रस्य पूर्व्वं निष्पीडने नाशे वाऽकृत-
स्नानस्य वा तर्पणे जलान्तरेणासंस्कृतानुद्दिश्य जलं देयम् ।
स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं बाधित्वाऽस्य स्नानाङ्गत्वम् । तेन
तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नानेऽपीदं प्रवर्त्तत इति केचित्तन्न, स्नान-
पदस्य प्रकृतमाध्याह्निकस्नानपरत्वात् ।

अथ जपयज्ञविचारः, सावित्रीं प्रकृत्य ब्रह्माण्डे,—

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तिः ॥

सा सावित्री, अतएवास्य नित्यत्वम् ।

यान्नवल्काः,—

पीडयित्वा ततः पञ्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

अजपी पूयशोणितमिति यो नित्यजप उक्तस्तस्यायं काल-
विधिः ।

यान्नवल्काः तर्पणात् पूर्वमादावारभ्येत्यादिना ब्रह्मयज्ञ-
मुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानान्नास्य जपयज्ञस्य
ब्रह्मयज्ञत्वं, किं च मनुना स्नातकप्रकरणे ऋषियज्ञपदेन ब्रह्म-
यज्ञमुक्त्वा सन्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितम् ।

शङ्खः,—

नाघमर्पणात्परमन्तर्जलजपो न व्याहृतिभ्यः परं होमो न
सावितृयाः परं जाप्ये इति जपसामान्यमुद्दिश्य गायत्रीजपं
विहितवान् ।

तस्मात् पुरुषार्थस्य जपस्यायं कालः

न चास्य जपयज्ञस्य स्नानाङ्गत्वं शङ्कनीयम् ।

तर्पणस्य स्नानवस्त्रजलप्रतिपच्यन्तत्वात्, अतएव ब्रह्मा-
विष्णादिपूजनं न स्नानाङ्गं न वा तर्पणाङ्गं, तीर्थविसर्जनं तु
स्नानाङ्गं, तदादायैव स्नानविधिरेव इति कात्यायनस्यान्ते
उपसंहारात् ।

मरसिंहपुराणे,—

ततोऽर्घं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्नि^१पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥

हंसः शुचिषदिति भानवेऽर्घं दद्यादिति सम्बन्धः ।

प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यन्तर्हितत्वात् ।

पात्रे,—

आचम्य विधिवत् रुम्यगालिखेत्पद्मग्रतः ।

अक्षताभिः सुपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥

अर्घ्यं दद्यात् प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।

नमस्ते विष्णुरूपाय प्रभाकर नमोऽस्तुते । इत्यन्तो नम-

स्कारमन्त्रः पद्धतौ लेख्यः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।

द्विजं गां काञ्चनं सृष्ट्वा^२ ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

अक्षताभिरर्घ्यं दद्यादिति पूर्व्वेणान्वयः ।

सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्येति परेणान्वयः । तेनार्घ्यदानानन्तरं

नमस्ते विष्णुरूपायेत्यादिना सूर्यनमस्कारः ।

प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गम् ।

याज्ञवल्करः,—

निष्पद्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥

प्राङ्मण्डवैष्णवरौद्रेस्तु सावित्रैर्मैत्रवारुणैः ।
 तस्मिन्नेस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्त्तुं यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः ।
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ॥
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वचराचरम् ।
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ॥
 तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्त्रे जनार्दनात् ।
 सावित्र्या दद्याद्भूपादि यथाशक्ति समाहितः ॥
 एवं सम्पूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यूचा ॥
 स याति ब्रह्मणः सद्य स्नात्वेक्षेता नया तु यः ।
 अदृश्यमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 सम्यर्च्येति पाणिभ्यां तोयेन विमृजेन्मुखम् ।
 स्वयम्भुरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आवृत्य तु नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै 'ओषधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ।
 एतेभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ॥

दत्त्वा नमस्येत्क्रमशस्त्वन्ते वै सर्वकर्मणाम् ।
 नमोऽङ्गोऽपां पतये वारुणाय नमो नमः ॥
 इत्युक्त्वा ऽपो नमस्कृत्यावनौ देवांश्च नामवत् ।
 इदमापः प्रवहत धान्नो धान्नस्तथैव च ॥
 विमोचनञ्च तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ।
 देवगा तु विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ॥
 प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एवैकेन तल्लिङ्गमन्त्रेण पूज्याः । सविता-
 मित्रो वरुणश्चात्रिरेव च ।

उपादेयबहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तल्लिङ्गैर्ब्रह्मादिदेवताप्रकाशन-
 सम्बन्धैः, ब्रह्मादीनां मूर्तिध्यानं कृत्वा तल्लिङ्गमन्त्रमुच्चार्य प्रणवेन
 नामान्युक्त्वा ॐ ब्रह्मणे नम इत्येवं पृथक् पृथक् पुष्पं वित्यसेत्,
 जले क्षिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमात्रेणेत्यर्थः ।

विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावाहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन
 पुष्पदानं, समस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं विष्णुस्मृतिगतं
 प्रत्येकस्य पुष्पदानसाधनत्वमत्र न ग्राह्यं, उदकदानं पुष्पाभावे,
 गायत्र्या धूपाद्युद्वासनान्तं कर्म, निरञ्जनं निष्प्रपञ्चब्रह्म,
 अत्र नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषे नारायणेनाभिष्टौ इति श्रुत्या
 मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात् मन्त्रलिङ्गस्यापि
 नारायणपरत्वात् विरुद्धस्मृतिगतपुरुषोत्तमनरसिंहविष्णुचक्रपाणि-
 पदानां पूजावाक्याश्रुतनामप्यनादरः ।

नरसिंहपुराणे,—

ध्येयः सदेति नारायणध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददानीति प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं, समाचारी-
ऽप्येवं, दिशः प्राच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्याः, दिग्भ्यो नमः,
दिग्देवताभ्यो नम इति बहवः ।

अवनौ भूमौ देवनमस्कारः, नामवत्, ऋग्वेदाय नम इत्येवं
क्रमेण, आप्यायस्व इति देवा गातुविद इति निवेदनम् । अनेन
जपेन परमात्मा मे प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ सध्याङ्गसन्ध्यापद्धतिः,—

तत्र प्रमाणं प्रातःसन्ध्यायां लिखितम् ।

तत्र विशेषः,—

गायत्र्या जलाञ्जलिप्रक्षेप एक एव ।

तत्र पुष्पमित्रयणनियमः,—

जलाञ्जलिप्रक्षेपकाले सावित्रीध्यानम् ।

तदुच्यते,—

सावित्री वैष्णवी चतुर्भुजा शङ्खचक्रगदापद्मधारिणी युवतिः
शुक्लवर्णा शुक्लवस्त्रद्वयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्य-
मण्डले प्रविष्टेति ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनम् ।

अमन्त्रं प्रदक्षिणं कृत्वा उदयं उदित्यं चित्रं तच्चक्षुः हंसः
शुचिपदित्येतैरूपस्थानं कृत्वा गायत्र्या ऋष्यादिस्मरणम् ।

कराङ्गन्यासौ,—

सावित्र्यादिपूर्ववद्भग्नं ध्येयः सदेति वा ध्यानं यथोक्तार्थ-
ध्याननियमेन तिर्यक्पाणिना शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा गायत्री-

जपः कार्यः, ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं पूर्ववद्गायत्री-
विसर्जनम् ।

अथोपस्थानादितर्पणपद्धतिः, ऊर्ध्वबाहोः सूर्याभिमुखस्य
उपस्थानं, असंसक्तपार्श्वरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य,
स्वयम्भु ऋषिः, विभ्राड्बृहती छन्दः, उदुत्यं पावक, दैव्या
अध्वर्यू, गायत्र्यास्तिस्त्रः, तं प्रत्यथा । जगती च्छन्दः, अयं वेनश्चित्रं
देवानां, आन इलाभिस्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः, तरणिर्विश्वः पदद्विकञ्च
हे गायत्रैः^१ तत् सूर्यस्य तन्मित्रस्य हे त्रिष्टुभौ,^२ वरुणहान्,
वर्यश्रवसा आयन्त इवेति ब्रह्मत्यः ।

अद्या देवा आकृणोति हे त्रिष्टुभौ, अत्र तं प्रत्यथा ।

अयं वेनश्चित्रं देवानामिति ऋक्तयं, प्रतीकोक्तम् पूर्वान्मातं
स्मारितम् ।

लोकं शृणुता अस्येन्द्रं विश्वा इतिवत्, एवं सप्तदशर्चो भवति,
प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः, विभ्राड्बृहत्पिवतु सोमं मध्यायुर्दध-
द्यङ्कपत्ना अविहृतं, वातयुतो यो अभिरक्षन्तु त्वना प्रजाः गुपो
अपुरुषा विराजति ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं,
येनापावकचक्षुषा भुरग्यन्तं जना अनु ।

त्वं वरुणं पश्यसि ।

दैव्या अध्वर्यू अगतर्घ्येन सूर्यत्वचा, मध्यायकं समं जाये, तं
प्रत्यथा पूर्वथा विश्वथेमया ज्येष्ठतात्रिं वर्हिषदस् स्वर्विदं, प्रती-

(१) यदद्विकञ्चदेनायत्यै ।

(२) तत्सूर्यस्य तज्जनितस्य हे त्रिष्टुभौ ।

चीनं वृजिनं दोहसे धुनि माशुं जयन्त मनुया सुवर्द्धसे, अयं वेन-
चोदयत् पृष्णिगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने, इममगां सङ्गमे
सूर्यस्य णिशुं न विश्रामतिभीरियन्ति ।

चित्रं देवाना मुदकादनीकं चक्षुर्मित्तस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रात्यावा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥

आन इलाभिर्विदधे सुशस्तिविश्वानरः सविता देव एतु ।

अपियथा युवानो मत्सथानो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ।

यदयकच्च वृत्रहं नुदगा अभिसूर्यः, सर्वं तदिन्द्र ते वशे,
तरणिर्विश्वं दर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य, विश्व मा भ्रामि रोचनं,
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्वा कर्त्तोर्विततं सञ्जभार,
यदेतयुक्तहरितं सधस्यादादात्रीवासस्तनुतेऽसि मस्मै । तन्मित्रस्य
वरुणस्याभिचक्षे सूर्योरूपं कृणुदतद्गौरुपस्ये ।

अनन्त मन्ददृषदस्यपाजः^१ कृष्णमन्दहरितः सम्भरन्ति ।
वग्महां असि सूर्यबलादित्य मर्हासि, महस्तेसतो महिमागनिस्य-
तेऽर्द्धा देवमहांसि । वटुर्यसहसा महां असि सत्त्वा देवमहां
असि, महादेवानामसूर्यः पुरोहितो विभुर्ज्योतिरदाभः ।

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षतः, वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रतिभागं न दीधिम । अद्या देवा उदिता सूर्यस्य
निरहसः पिष्टतानि रजद्यात्, तन्नोमितो वरुणो मामहन्ता

(१) पाणिः ।

(२) महानाम-

(३) ज्योपां ।

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तरीः । आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो
निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ।

ॐ पुरुष सूक्तमन्त्रस्य, नारायणऋषिः, पञ्चदशाक्षीऽनुष्टुप्-
छन्दः । षोडशर्चात्रिष्टुप्छन्दः । जगद्बीजं पुरुषो देवता, पुरुष-
मेधे विनियोगः, पुरुषोऽहं नारायणो कामयतेत्यादि ब्राह्मणं ।

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः स्पृष्ट्वात्यतिष्ठद्यशाङ्गुलम् ॥

पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्येशानो यदन्ने-
नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो जायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ॥

ततो विश्वङ्क्रव्यक्तामत्साशनानशने अभि, ततो विराल जायत,
विराजोऽधिपूरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चात् भूमिमथोपुरः ।

तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुतः सन्भृतं पृषदाज्यं पुशूँस्ताँश्चक्रे वायव्या
नारण्याग्राम्याश्चये, तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुत रुचः सामानि जज्ञिरे,
छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । तन्मे मनः शिव-
सङ्कल्पमसु, येनेदं भूतं भवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतं सर्व्वं,
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु, यस्मिन्नुचः
सामयजुँषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्तं
सर्व्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु । सुसारथिरस्या

निवचन्मनुष्यान्नेनीयते भिषुभिर्वाजिन इव, हृत्प्रतिष्ठं यदजरं
जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

मण्डलब्राह्मणं,—

विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यं करणान्मन्त्रलाभेन ऋथादिस्मरणं,
प्रजापति ऋषिः, यजुः सूर्योदेवता सूर्यो पस्थाने विनियोगः, यदेत-
न्मण्डलं तपति तन्महदुक्तं अरुचः सरुचं लोकोथ यदेतदतिदीप्यते
तन्महाव्रतं तानि सामानि सप्तान्नां लोकोथ य एष एतदस्मिन्
मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा
त्रय्येव लोकविद्या तपतीति वाग्वै ते पश्यन्ती वदति । य एष-
एव मृत्युर्यः एष तस्मिन् मण्डले पुरुषैवममृतं यददर्चिर्दीप्यते
तस्मान् मृत्युर्निम्नियते मृते ह्यस्तस्मादून दृश्यते विवस्ते सर्व्वतो-
हिनेन परिवृत्तो मृत्यो पुसा विवस्वतीत्येतस्मिन्विमण्डल एतस्य
पुरुषात्मेति तदेष श्लोको भवति, तयोर्वा एतयोरुभयो रेतस्य
चाशिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्तं
परस्मै नगं सन्नेदेतां प्रतिष्ठां चिन्नदा इत्येतां हस प्रतिष्ठां
जज्ञेयो मह्यदुक्तं परस्मै नगं सति तस्मादुक्तं गसं भूयिष्ठं परि-
चक्षते प्रतिष्ठा च्छिन्नो हि भवतौत्यधीदेवतम् ।

अथा यज्ञ यदेतन्मण्डलं यदेतन्मण्डलं यतस्मादग्ना अजायन्त
एके चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं वर्हिषि प्रीक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥

तेन देवा अजायन्त साध्या ऋपयश्च ये ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, सुखं किमस्यासि किं बाह्व
किमूरु पादा उच्येते । ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाह्व राजन्यः
कृतः, उरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

ओत्राद्वायुश्च प्राणश्च^१ सुखादग्निरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः ओत्रात्तथालोकान् अकल्पयन्, यत्पुरुषेण
हविषा देवा यज्ञ मतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधकृता ॥

देवाय यज्ञं तन्वाना अवधन् पुरुषं पशुम् ।

यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेहनाकं
महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ।

यज्जाग्रत इत्यस्य षट्कस्य, प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
मनोदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः, ॐ यज्जाग्रतो दूरमुदैति
दैवं तदुसुप्तस्य तथैवेति, दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमस्तु ।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्त वितथेषु धीराः ।

यत्पूर्वं यत्तमन्तः प्रजानां तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु ।

यत्प्रज्ञानं मूढचेतो धृतिश्च ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्नृते किञ्चन कर्म कुरुते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।

न पत्ययः सक्तोय यदेत इदं तत्पुष्करपर्णमापोह्येतामापः
पुष्करपर्णमथ 'स एष तस्मिन् मण्डले पुरुषोऽयमेव 'सत्योऽयः
हिरण्मयः पुरुषः, तदेवैतत्तयः सः 'स्मृत्येहोपे भेतदयज्ञ-
स्यैवानुसः 'स्यामूर्द्धमुपक्रामति तदेतमस्येति तस्मादग्निनाद्रियेत
परिहृतममृतह्येषु 'तदा भवति त्वु एवाधि यज्ञं, अथाध्यात्मं
यदेतन्मण्डलं तपति यथैषरुक्म इदं तत्शुक्लमं क्षणन्नथ यदेत-
दक्षिदीप्यते यच्चैतत् पुष्करपर्णमिदं तत्क्षणमक्षणन्नथ यएष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यथैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं
दक्षिणेयत्पुरुषः । य एष एव लोकं 'पृणितामिष 'सर्वोऽग्निरभि-
संपद्यते, तस्यैतन्मिथुनं योऽयः सय्येयन्पुरुषोर्द्धमूलत्वे तदात्मनो
यन्मिथुनं यदा वै सहमिथुने नाथसर्वोऽस्तत्स्त्रतायैतद्वत्ते द्वे भवतो-
द्वन्द्वः हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्देवच्यरोकं गृणे उपधीयते
तस्मादुद्याभ्यां चितिं प्रणयन्ति, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेयन्
पुरुषोयोऽयमन्वाणी ताभ्यां देवा एतां विद्युतिमकविन्नासिकां
तस्माज्जायाया अन्तेनास्त्रियादीर्यवान् वास्माज्जायते वीर्यवन्त-
मुहसा जनयन्ति यस्या अन्तेनाश्नाति ।

तदेत देवव्रतः राजन्य 'ववी मनुष्याणा मनुत्तमां गोपयन्ति
तस्मादुर्तेषु वीर्यवान् जायते मृतवाकावयसाः सान्निप्रस्येनं न

(१) यएष एतस्मिन् ।

(२) मयोऽयः-

(३) स्मृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैव-

(४) ह्येदो भवति- ।

(५) गद-

(६) सुर्वोऽ-

(७) द्वे द्वे लोकं-

(८) यन्म वी-

जनयति तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा
 मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत् पुरुषः स्वपिति तदर्था है वेद्यं
 मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा समिति भव इति देवः ह्येतन्मिथुनं
 तस्मोह्येष आनन्द तस्मादेवं वित्स्वपां लोकाः है ते एव तदेव
 ते मिथुने प्रियेण धाम्ना सखर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धूरेण वन-
 बोधयेन्नेतदेते देवते मिथुनीभवन्त्यो हिनसानीति तस्मादुहैतत्
 सुष्टगुणश्लेष्माणमिव सुखं भवत्येते एव तदेव ते रेतः सिञ्चन्तः
 तस्माद्रेतः स इदः सर्व एव सम्भवति यदिदं किं च, स एष एव
 मृत्युर्य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणेयन्पुरुषः तस्य
 ह्येतस्य हृदये पादावतिष्ठ तौ तौ हैतदाच्छिन्नो क्रामति यन्ननो
 क्रामत्यथ हैतत् पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतत्प्रेतमाहुराच्छैदितस्येते
 षड् एव प्राण एषहीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः
 स्वासयदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपि यन्ति तस्मात्
 स्वापीयस्वाप्यगोहः सर्वतः स्वप्ननुत्या चक्षते परोपरोक्षका
 माहिदेवाः ।

स एतैः सुप्तो न कस्यानवेदमनसा सङ्कल्पयति न वाचान्नस्य
 रसं विजानाति न घ्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यन्ति न
 श्रोत्रेण शृणोत्येवः ह्येते तदापिता भवन्ति स एष एकः सन्धजा-
 सु बहुधा व्याविष्टः तस्मादेकासति लोकं पृणाति सर्वमग्निमनु-
 विभत्यथ यदेक एव तस्मादेका, तदाहुरेको मृत्युविभना इत्येकश्च
 वहवश्चेति अब्रूयादद्येहामावमूत्र तेनैकोय यदिह प्रजासु बहुधा
 व्यादिष्टस्तेनो रहवः, तदा दुरन्तिके मृत्युदुरात्यन्तिकः दूरे चेति

ह्यब्रूयाद्यदहाय मिहाध्वासं तेनान्तिकेय यदस्य ^१वमुत्र तेनोदूरे,
तदेष श्लोको भवति अन्ये भात्ययश्चितो रसानां साक्षरेभ्य इति
यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथना एष एतन्मण्डले गुरु असोभासं
एतस्मिन्ननेपश्चितो भातीत्यधिदेवत, अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्न-
मथयो यां दक्षिणे यन्पुरुषस्येता स एतस्मिन्ननेपश्चितो भाति,
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरित्येषहीह्यं सर्वं युनक्ति
सामेति छन्दोगा एतस्मिन्वीदं सर्वं समानमुक्तमिति ब्रह्मप-
एषहीदं सर्वमुत्थापयति यान्तरिति यन्तविद एतेन हीदं, सर्वं
क्षतं विषमिति सर्पा सर्पा इति सर्पविद उर्जति ^२देवायिरिति
^३मनुष्यमायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनपदोरूप-
मिति गन्धर्वागन्धं इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तद्देवो ^४भवति
^५तद्वैत्यत्वावतितस्मादेनमेनं एवंवित्सवेरेवैतेरूपासीत सर्वं हैत-
द्भवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वावति ।

स एष तैष्टकोऽग्निरुचो वाययुरेकास्यस्यैकातव्यं कांशगर्गेपद-
धातिरुक्म एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या
आयतनमथयां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तैष्टकः
ते एवैते उभे एष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे
ह्यन्ना ^६सेनावरपीत एवत स्मृकेष्टकं स एष एव मृत्युर्य एष

(१) वमुत्र ।

(२) देवारयिति ।

(३) मनुष्या- ।

(४) तत्तद्देवभवति ।

(५) तद्वैसाभूत्वावति ।

(६) तस्मादेनमेवं वित्- ।

(७) ह्यक्रामेयजरपीत ।

तस्मिन्मण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणे यन्पुरुषः स एष एवं विदि
 आत्मा भवति स यदैवं विदस्मात्कीका रौत्ययैतमे अत्मानमभि-
 संसवन्ति सोऽमृतो भवति मृत्युर्हिस्यात्मा भवति इतिमण्डल-
 ब्राह्मणं, दिवाकीर्णः, शतरुद्रीयः शतैरिति लक्ष्मीधरः, नमस्त-
 इति तिसृणां प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः,
 रुद्री देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः,
 या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनी, तथा नस्तन्वशन्त मया
 गिरिगन्ताभिचाकसिही, यामिषुं गिरिशन्तहस्ते विभर्ष्यऽस्तवे,
 शिवां गिरिततां कुरु मां हिंसीः पुरुषं जगत् ।

सौराः,—

परमेष्ठिप्रजापति ऋषिः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दतीयस्य विराट्
 आदित्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, कदाचनस्तरोरसि-
 नेन्द्रसश्च सिदाशुषे, उपीषेन्नु मघवन् भूयइन्नुतेदानं देवस्य पृच्छते
 आदित्येभ्यस्त्वा ।

कदाचन प्रयच्छस्युमे निभासि जन्मनी, हरीयादित्यसवनन्व-
 १ इन्द्रियमात्रस्याममृतं दिव्या आदित्येभ्यस्त्वा ।

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुक्तामादित्यभवता मृगयन्तः, आवो-
 र्वाचि सुमतीवहत्या द० होश्चिद्रावरिवोविभरासदादित्येभ्यस्त्वा,
 अघमर्षणसूक्तेनोपस्थानम् ।

गृह्योपनिषत्,—

पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ खं ब्रह्मण्यं पुराणं वायुरमितिहस्माह कौरव्यायणीपुत्रो
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्देदितव्यम् ।

असम्भवे मण्डलब्राह्मणान्तं, असक्तो विभ्राडित्यनुवाक-
मात्रेण वीपस्थानं, 'तत्र प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं आसन-
स्थेषु प्राग्येषु दर्भेषु, प्राङ्मुखत्वेन सव्यतथोपवीत परामर्शः, हस्त-
योस्तोयेन घर्षणं, तिराचमनं अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्मार्जनं, ओष्ठ-
योरेवाङ्गुल्यग्रेः सक्तदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिना प्रोक्षणं, पाद-
योश्च प्रोक्षणं, शिरश्चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्चोत्रद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं,
पवित्रलक्षणोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदश-
मात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपग्रह-
व्यतिरिक्तपवित्रलक्षणोपेतकुशत्रययुक्ताञ्जलिधारणं, प्रणवमुच्चार्य-
व्याहृतित्रयोच्चारणम् ।

गायत्र्याः पादानां व्यस्तानां उच्चारणं, पुनः गायत्र्याः पाद-
द्वयरूपमङ्गेर्चमुच्चार्य तृतीयपादोच्चारणम् ।

ततः आद्यावारभ्य मन्त्रसंहितायाः प्रथमम् ।

अध्यायाध्यायक्रमेण । अनुवाकानुवाकक्रमेण वा । प्रति-

दिनं यावत्समाप्ति पाठः । मन्त्रसमाप्ती ब्राह्मणसंहितायाः
अध्यायाध्यायक्रमेण ब्राह्मणक्रमौ यावत्समाप्ति पाठः ।

अशक्तौ कर्णिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्या-
नेकवेदाध्ययनं तस्यापरस्य वेदस्यैवमेव क्रमेण समापनम् ।
पश्चादाथर्वपुराणेतिहासाङ्गानां यथाक्रमेण समापनम् । एवं
यावद्भिर्दिनैरेतेषां समाप्तिः पुनरादावारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण
यावज्जीवमभ्यासः । अशक्तौ गायत्रीमात्रं, प्रणवमात्रं वा, फल-
विशेषार्थिनः पुरुषसूक्तस्य जपनियमः । भूः, भुवः, स्वः, सत्यं,
तपः, अद्वायां, जुहोमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः,
संस्कारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, त्र्यम्बकजातवेदा गायत्रीरूपशता-
क्षरा जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते प्लुतप्रणवोच्चारणं,
ॐ नमो ब्रह्मणे, नमस्त्वग्नये, नमः पृथिव्यै, नमो ओषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे बृहते करोमीति
त्रिजपः, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः । अस्य
प्रत्यक्षश्रुतिगतप्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

अथ तर्पणविधिः ।

प्रागग्रकुशत्रयास्तरणं, विश्वेदेवा स इत्यस्य मन्त्रस्य, 'पृच्छ-
मह ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवताः, ब्रह्मादीनामावाहने
विनियोगः । विश्वेदेवा स आगत शृणुताम इमं हवं, एवं
वर्हिर्निषोदत, इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छते—
त्यावाहनं, अक्षतानि वीकीर्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं इत्यस्य मन्त्रस्य
सुहोत्र ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, विश्वेदेवा देवताः, जपे विनियोगः,
विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरीक्षे च उपद्यविष्ट, येऽग्नि-
जिह्वा उतवायजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषिमादयध्वं इति जपः ।

दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं, ऋजुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन
तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा तृप्यतां,
इति अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थेन अक्षतयुक्तजलेर्यवाभिर्वा प्रादेश-
मात्रमुद्धृत्य जले जलप्रक्षेपेण सकृद्ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मणे मनसा
त्यागं कुर्यात्, एवं सर्वत्र, एवं ॐ विष्णुस्तृप्यतां, इत्यङ्गुल्यग्र-
रूपेण देवतीर्थेन सकृत्तर्पयेत् ।

रुद्रस्तृप्यतां इति पूर्ववत्, ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां इति
कनिष्ठामूलरूपेण प्रजापतितीर्थेन सकृत् ।

इतः प्रभृति देवतर्पणं देवतीर्थेन सकृत् कार्यं, देवास्तृप्यन्तां
कृदांसि तृप्यन्तां, वेदास्तृप्यन्तां, ऋषयस्तृप्यन्तां, सनातनास्तृप्यन्तां,
पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, गन्धर्वाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्या-

स्तृप्यन्तां, सम्बत्सरः सावयवस्तृप्यतां, देव्य स्तृप्यन्तां, अप्सरस-
स्तृप्यन्तां, देवानुगास्तृप्यन्तां, नागास्तृप्यन्तां, ॐ सागरास्तृप्यन्तां,
ॐ पर्वतास्तृप्यन्तां, ॐ मनुष्यास्तृप्यन्तां, यक्षास्तृप्यन्तां, रक्षांसि-
हृप्यन्तां, ॐ सुपर्णास्तृप्यन्तां, भूतानि हृप्यन्तां, पशवस्तृप्यन्तां,
वनस्पतयस्तृप्यन्तां, ॐ ओषधयस्तृप्यन्तां, ॐ भूतग्रामचतुर्विध-
स्तृप्यतां,

स्थलस्य समीपे चेज्जले जलप्रक्षेपः, स्थले चेदुद्धृतोदकेन
चावाहनस्थानकुशेषु तान्नादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

ततो यज्ञसूक्तोत्तरीये कण्ठावसक्ते कृत्वा देवावाहनं कुशत्रय-
मुत्तरायं कृत्वा दक्षहस्तेन कुशत्रयमध्यस्य तोयाभिमुखं धृत्वा
उदङ्मुखः सनकाद्याः सप्त मनुष्या अत्रागच्छत इति आवाह्य
सव्यान्वारब्धे दक्षहस्तेन प्राजापत्यतीर्थेन सनकादीनां प्रत्येकं
वारद्वयं तर्पणं, ॐ सनकस्तृप्यतां, ॐ सनन्दस्तृप्यतां, ॐ
सनातनस्तृप्यतां, ॐ कपिलस्तृप्यतां, ॐ आसुरिस्तृप्यतां, ॐ
वोढुस्तृप्यतां, ॐ पञ्चशिखस्तृप्यताम् ।

अत्र सर्वत्रापि मानस स्थागः, ततो यज्ञोपवीतोत्तरीये
अपसथे कृत्वा दक्षिणाभिमुखः सव्यं जानु भूमौ निपात्य तत्र
देवावाहनं कुशत्रयं दक्षिणाग्रं कृत्वा तिलपुष्पमादद्यात् ।

ॐ उगन्त इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋपिः, त्रिष्टुप् छन्दः, पितरो
देवता, आवाहने विनियोगः । ॐ उगन्तस्त्वा निधीमह्युगन्तः-

(१) स्थलस्य स्थ तीरसमीपे चेज्जले जलप्रक्षेपः स्थले सम्भवे चावाहन-
स्थानकुशेषु तान्नादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

समिधोमहि । उग्रद्रुगत आवह पितृन् हविषेऽत्तवे इति
पठित्वा कथ्यवालनज्ञादयो दिव्यपितरोऽत्रागच्छत ।

वसवो रुद्रा आदित्या आचार्या अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा-
अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माण अत्रा-
गच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुका-
मुकामुका देव्यः अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातामह-
प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा अमुकामुकामुकशर्माणः अत्रागच्छत
इति आवाहयेत्, असामर्थ्यं सामान्यतः पितरो अत्रागच्छत-
इति आवाहयेत्, जीवत्पितृको वस्वादिवृद्धप्रमातामहान्तानामा-
वाहनं न कुर्यात्, केवलं मातरि मृतायां मातृपितामहीप्रपिता-
मह्य अत्रागच्छत इति वर्हिपदः पितर इत्यनन्तरं आवाहयेत्
तिलविकिरणं, आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्-
कृन्दः, पितरो देवता जपे विनियोगः ।

आयन्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निश्चान्तापयिभिर्देवयानैः
अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेवन्त्वस्मान् ।

इति जपः, रजतादिताम्रादिपात्राभावे रजतादिकीलकयुते-
नाञ्जलिना वा, केवलाञ्जलिना वा तर्पणं, तर्पणसाधनदक्षहस्त-
स्थितकुशत्रयस्य द्विगुणीकृत्य कुशद्विदलेन मोटककरणम् ।

कुशमूलाग्रयोजले प्रवेशाय सव्यहस्ते कुशमध्यधारणम् ।

पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं, दक्षिणहस्तेन अङ्गुष्ठतर्जनीरूप-
मुद्रां परिहृत्य पात्रस्थलेषु तिलप्रक्षेपः ।

शुद्धाञ्जलिना ग्रहणे पूर्वमेव दक्षिणहस्तेन तिलानादाय वामहस्ते कृत्वा जलपूरणं, उद्धृतीदकेन पक्षे भूमिष्ठजलपूर्णपात्रे तिलान् प्रक्षिप्य तत्पात्रात्पात्रेण सतिलजलग्रहणं जीवत्पितृकस्य तिलतर्पणाभावः, कथञ्चालनलादीनां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ कथञ्चालनलस्तृप्यतां, इति गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य पितृतीर्थेन जलं क्षिपेत् । त्यागो मानसः ।

ॐ सोमस्तृप्यतां, ॐ यमस्तृप्यतां, ॐ अर्यमा तृप्यतां, ॐ अग्निश्चात्ताः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ वह्निर्वदः पितरस्तृप्यन्तां, एतावज्जीवत्पितृकः कुर्यात् ।

पितरि जीवति मातरि मृतायां मातृपितामहीनां तर्पणमत्रैव, प्रपितामही ततः प्रमीतपितृकस्याधिकं, ॐ वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इति पितृतीर्थेन गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य वारत्रयम् ।

इतः प्रभृति सर्वेषां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ रुद्रास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आदित्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः ।

अत्र मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं, नामविशेषणगोत्रादौ च ।

अथ पित्रादितर्पणं, उदीरतामित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवताः, पितृतर्पणे विनियोगः, ॐ उदीरतामवर उत्परा स उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

अमुं य ईयुरवृकारुतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु इति पठित्वा

अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा त्वयतामिदं जलं तस्मै
स्वधा नमः, इति प्रथमाञ्जलिं दद्यात् ।

अङ्गिरस इत्यस्य मन्त्रस्य, अङ्गिरा ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
पितरो देवताः, पितृतर्पणे विनियोगः, अङ्गिरसीनः पितरो-
ऽनवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतोयज्ञियाना-
मपि भद्रे सोमनसे स्यामः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा
त्वयतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इति द्वितीयाञ्जलिं दद्यात् ।
आयन्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः पितरो
देवताः पितृतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुवाता ऋतायते मधुचरन्तु
साधवः, माध्वीर्नः सन्तोषधीः ।

आयान्तुन इति अस्मानित्यन्तं पठित्वा अमुकसगोत्रोऽस्मत्
पिता अमुकदेवशर्मा त्वयतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
तृतीयाञ्जलिं दद्यात्, प्रत्यञ्जलि मानसस्थ्यागः ।

जर्जमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुःपितरोदेवताः,
पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ जर्जबहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं
परिस्रुतं, स्वधास्यतर्पयतमे पितृन्, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता-
महोऽमुकदेवशर्मा त्वयतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इतिप्रथमा-
ञ्जलिदानं, त्यागः सर्वत्र मानसः ।

ॐ पितृभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः पितरो-
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा-
नमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, प्रपितामहेभ्यः
स्वाधायिभ्यः स्वधानमः, अन्नं पितरोऽमीमदन्त पितरोऽति-

तृप्यन्तु पितरोपितरः शुन्यध्वं, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो-
ऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति द्वितीया-
ञ्जलिदानम् ।

येचेह इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, पितरो
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ येचेह पितरो येचनेह
यांश्च विद्मयाँ । उच न प्रविद्म, त्वं वेत्य यति ते जातवेदः
स्वधाभिः यज्ञं सुकृतं जुषस्व, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो
ऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीया-
ञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुवाता इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुवाता ऋताय ते मधु क्षरन्ति 'साधवः, माध्वीर्नः
'सन्तोषधीः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रथमाञ्जलि-दानम् ।

मधुनक्तमित्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः, विश्वे-
देवा देवताः प्रपितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुनक्तमुतोषसो-
मधुमत्पार्थिवं रजः, मधुयौरस्तुनः पिता, अमुकसगोत्रोऽस्मत्-
प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
द्वितीयाञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुमां न इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः,
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः, माध्वीर्गावो भवन्तु नः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रपितामही अमुकदेवश्मां तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीयाञ्जलिदानम् ।

अमुकसगोत्रास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुक-
देवश्मां तृप्यतामिदं जलं युष्मभ्यं स्वधानमः, इति मन्त्रं
प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयदानं, पितामहे जीवति प्रपिता-
महे पितामहसम्बन्धिमन्त्राः ।

एवमन्यदूह्यं,—

ॐ नमोव इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, पितरो-
देवताः जपे विनियोगः, ॐ नमोवः पितरो 'शुष्मायनमो वः
पितरस्तपसे नमोवः पितरो यज्जीवं तस्मै नमोवः पितरो रसाय,
नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः, इति
क्वताञ्जलिर्जपेत्, पुनः षट्कृत्वो नमस्कुर्यात् ।

अथ मातृतर्पणं,—

अमुकसगोत्राऽस्मन्माताऽमुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, एवं
अमुकसगोत्राऽस्मत्पितामही तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः
इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, अमुकसगोत्राऽस्म-
त्प्रपितामही तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः इति प्रत्यञ्जलि
पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अथ मातामहादितर्पणम् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्,
अमुकसगोत्रोऽस्मद्दृढप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

ततो ज्येष्ठमात्रादीनां तत्पुत्राभावे तर्पणम् ।

यथा,—

अमुकसगोत्राऽस्मद्ज्येष्ठमाताऽमुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधानम्, इत्येकवारं तर्पणं, एवं कनिष्ठमात्रादीनामूह्यम् ।

देवा सुरास्तथायक्षा नागागन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

तृप्तिमेते प्रयान्त्याशु महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

इति पितृतीर्थेन जलाञ्जलिदानम् ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्वा तर्पणम् ।

तथा,—

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्याययायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

इत्येकाञ्जलिः,—

तथा,—

ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकाञ्छिणः ॥

इत्येकाञ्जलिदानं—

ततः स्नानवस्त्रे मूर्त्तिकां त्रिवारं दत्त्वा वस्त्रक्षालनं समा-
चारादास्तरणकुशत्रयं तर्पणकुशत्रयं च एकीकृत्य भूमौ संस्थाप्य
तत्र स्नानवस्त्रनिष्पीडनम् ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम् ॥

इति मन्त्रेण,—

स्नानाभावेऽपि एतज्जलाञ्जलिदानमत्रैव ॥

निष्पीडनकाले चासंस्कृतप्रमीतानां वुड्डी करणं ततो यज्ञो-
पवीतो भूत्वा पूर्व्वमुखः सकृदाचमेत् ।

अथ जपयज्ञः—

गायत्र्या ऋष्यादिकं स्मृत्वा यथा शक्तिगायत्रीजपः, अस्य शक्ती
सत्यामघमर्धणादीनां जपः ।

जपविधिस्तद्वर्माशोक्ताः ।

अथ सूर्यार्घ्यः—

अग्रतस्ताम्रादिपात्रेऽष्टदलपद्मं लिखित्वा तिलतण्डुलरक्त-
चन्दनयुक्तजलपात्रं अमश्वे केवलजलपूरितपात्रं गृहीत्वा
ऋष्यादिस्मरणपूर्व्वकं हंसः शुचिपदित्युचा मूर्द्धपर्यन्तं पात्रमुत्थाप्य
सूर्याय अर्घ्यो नमः, इति लिखितपद्मेऽर्घ्याम्बुप्रक्षेपः, शिरस्यञ्जलिं

निधाय, नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे,
त्रयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नमः,
इति नमस्कुर्यात्, त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणोत्तरकर्म,—

तत्र ब्रह्मपूजा,—

ब्रह्माणं चतुर्वक्त्रं रक्तवर्णकमण्डलुस्रक्सूतहस्तं ध्यात्वा
हिरण्यगर्भं इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
हिरण्यगर्भो देवता, ब्रह्मपूजायां विनियोगः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां तस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

इतिजले पुष्पप्रक्षेपः, नात्रावाहनादि, पुष्पदानरूपैव पूजा ।

विष्णुपूजायां विशेषः—

यथा,—

प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, देवो गायत्रीछन्दः परमात्मा
देवता, विष्णुपूजाकर्मणि विनियोगः, प्रणवेनार्घ्यसंस्कारः, जले
नारायणमावाहयामि नारायण अत्रागच्छेति जलेन ध्येयः सदेति
ध्यात्वा आवाहनं, नारायणाय नमः, नारायणाय गन्धो नमः,
इति जलेन गन्धदानं, पुरुषसूक्तस्य ऋष्यादिस्मरणम् ।

पूजाया विनियोग इति विशेषः ।

ॐ सहस्र शीर्षेत्यादि साध्याः सन्तु देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य

नारायणाय पुष्पं ददामीति पुष्पदानं, असम्भवे तदर्थमपि जल-
दानं, गायत्रीया ऋष्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपः
स्वाहेति धूपदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणायेति दीपः स्वाहेति
दीपदानम् ।

गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नैवेद्यं स्वाहेति नैवेद्यदानं, आच-
मनं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः इति पुष्पाञ्जलित्रयदानं,
गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले
गत इति चिन्तनं, इदं सर्वं जलेनैव निर्वाहयेत्, सम्भवे पुष्पेण,
शक्तौ सत्यां सर्वोपचारान् साक्षाद्दद्यात्, तदन्ते निरञ्जनव्रह्मत्वेन
ध्यानं इति विष्णुपूजा ।

अथ रुद्रपूजा ।

नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य, अघोर ऋषिः, गायत्रीछन्दः रुद्रो-
देवता, रुद्रपूजायां विनियोगः ।

रुद्रं वृषं रुद्रं शूलहस्तं शक्तं शक्तवाससं ध्यात्वा नमस्ते रुद्र
मन्यव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः इत्युच्चार्य रुद्राय
नम इति जले पुष्पं दद्यात्, अभावे जलदानं, इयमेव रुद्रपूजा ।

अथ सूर्यपूजा ।

देव सवितरित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण ऋषिः, यजुः सविता
देवता, सूर्यपूजायां विनियोगः ।

देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपः^१ केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता,
पूजायां विनियोगः ।

ततो गायत्रीं पठेत्, विश्वानित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण-
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता, पूजायां विनियोगः,
विश्वानि देव सवित दुरितानि परासुव, नाभिद्रं तन्न आसुव, इति
मन्त्रत्रयं पठित्वा सूर्यं रक्तं द्विभुजं पद्महस्तं ध्यात्वा सवित्ते नमः,
इति जले पुष्पं जलं वा दद्यात्, इति सूर्यपूजा ।

अथ मित्रपूजा ।

दण्डहस्तं महिषवाहनं कृष्णवर्णं मित्रं ध्यात्वा, मित्रस्येत्यस्य
मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, मित्रो देवता, मित्र-
पूजायां विनियोगः ।

मित्रस्य ऋषिणीधृतो गोदेवस्य मानसे, युम्नं वितं स्तवस्तमं,
मित्र इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता,
मित्रपूजायां विनियोगः ।

मित्रो ऋन एहि सुमित्रधा इन्द्रस्य रुमाविशदक्षिणं
उशन्नुशतं स्यो नः स्योनम् ।

धृत इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता
मित्रपूजायां विनियोगः ।

धृते द्रुहमामित्यस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षणं,
मित्रस्याहं न चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, इति मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य मित्राय नमः, इति जले पुष्पं जलं क्षिपेत् । इति
मित्रपूजा ।

अथ वरुणपूजा ।

शुक्लवर्णं पाशहस्तं मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा इमं मे वरुण तत्वा-
यामि उरुं इति मन्त्रः तस्य यस्य ऋष्यादिस्मरणं कृत्वा मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य वरुणाय नम इति जले पुष्पं जलं वा क्षिपेत् । इति
वरुणपूजा ।

हंसः, शुचिषदिति सूर्यावलोकनम् ।

अदृश्यमस्येति मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अदृश्यमस्य केतवो विरस्मयो जनां अनु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ।

इति सूर्याभिमुखस्य ऊर्ध्ववाहोरवस्थानं, संवर्चसेत्यस्य मन्त्रस्य,
प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, त्वष्टा देवता, मुखविमार्जने
विनियोगः, संवर्चसा पयसी संतनूभिरगन्महिमनसामंशिवेन,
त्वष्टसुदन्तो विदधातु रायोनुमार्ष्टितन्वोयद्विष्टम् । अनेन तोयेन

पाणिभ्यां सुखविमार्जनम् । स्वयम्भूरित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति-
ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता, उपस्थाने विनियोगः ।

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठोरश्मिर्वर्चोदा असिवर्चो मे देहि ।

सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते, अनेन सूर्योपस्थानम् ।

सूर्यस्येत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता,
प्रदक्षिणे विनियोगः । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते, अनेन प्रदक्षिणम् ।
उपविश्य दिग्भ्यो नम इति दिङ्मन्त्राः । दिग्देवताभ्यो नम-
इति दिग्देवतानमन्त्राः, नमो ब्रह्मणे इति नमस्कृत्य जला-
ञ्जलिदानम् ।

एवमग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीभ्यो नमः, वाचे नमः,
वाचस्पतये नमः, विष्णवे नमः, महते नमः, एतेभ्यो नमस्कृत्य
प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं, तीर्थे च तीर्थदेशक्षालनं, नमो ऽद्विभ्यो
अपाम्पतये वरुणाय नमो नमः, इति जलनमस्कारः ।

अत्र भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः, ऋग्वेदाय नमः,
यजुर्वेदाय नमः सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः ।

इदमाप इत्यस्य मन्त्रस्य, परमेष्ठो ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः,
वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्चिद्दुरितं मयि, यद्वाहमभिदुद्रोह
यद्वाशेष उतानृतम् ।

धाम्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, धाम्नो धाम्न इति

यजुः यदाहुरघ्न इति गायत्रीकृन्दः, वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

धाम्नो धाम्नोराजस्त्वतो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरघ्नो वरुणेति श्रपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तीर्थविसर्जनं, एवमावाहितस्य तीर्था-
न्तरस्यापि विसर्जनं, आप्यायस्वेत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः
गायत्रीकृन्दः, सोमो देवता, जपे विनियोगः, आप्यायस्व समे तु
ते विश्वतः सोमवृष्णां,^१ भवावाजस्य सङ्गत्वे, इति दश जपेत्,
देवागातुर्विद इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, गातुविदो
देवता, जपसमर्पणे विनियोगः ।

देवागातु मिदो गातु मित्वा गातु मित, मनसम्पतइमं^२
देवयज्ञं खाहा वातेधाः, अनेन जपेन परमात्मा विष्णुः
प्रीयतामिति जपनिवेदनं, एवं स्नात्वा गृहागमनं, माध्याह्निक-
कर्मानन्तरम् ।

यान्नवल्काः,—

प्रक्षाल्य तीर्थदेवीं^३ तु गत्वा स्नं धर्ममाचरेत् ।

तथा,—

श्वन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।

आचान्तः सोदकुम्भस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥

(१) विष्णुं ।

(२) देशं तु ।

(३) दानसम्पतत ।

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि,—

पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

शातातपः,—

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

अत्र प्रोक्षणलक्षणं, पूजापञ्चयज्ञभोजनार्थमीदृशमेव जलमित्यव-
गन्तव्यं,

विष्णुपुराणे, तर्पणानन्तरं ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्ट-
सुपूजनम् ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ।

पद्मपुराणे,—

द्विजङ्गां काञ्चनं सृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

आश्रयेषु ततः पूज्यः प्रतिमां वापि पूजयेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवमाचान्तपूर्व्वं विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने
पूजा आवश्यकी नित्यवद्विधानात् ।

तथाच शिष्टाः,—

प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पञ्चरात्रविधानतः ।

मध्याह्ने पूजयेद्विद्वान् विष्णुपुरुषसूक्तकैः ॥

पुरुषसूक्तयान्नवल्कीयकल्पे ।

चतुरस्रपुरं कृत्वा चतुर्द्वारि विभूषितम् ।

तन्मध्ये विलिखेत् पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् ॥

प्रणवेन फटन्तेन करौ संगोधयेत्ततः ।

दिग्वन्धनं ततः कुर्याद्विधिवद्भूतगोधनम् ॥

प्रणवं स्मृतमुच्चार्य वीजं सञ्चित्य निर्दहेत् ।

तन्मध्ये तूर्ध्वरन्ध्रेण मरुता शोषयेत्ततः ॥

निर्दहेद्दग्निवीजेन प्लावयेद्धारुणेन च ।

एकार्णवमपर्यन्तं^१ भावयेत्सचराचरम् ।

ततोऽण्डं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चनसप्रभम् ॥

वारुणेन तु सञ्चिन्त्य तन्मध्ये पूजयेद्भरिम् ॥

फुल्लारविन्दवदनं पीतनिर्मलवाससम् ।

पङ्कजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बूनदप्रभम् ॥

केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितम् ।

मण्डलचक्रं सुस्मेरं मुकुटाद्युपशोभितम् ।

सञ्चिन्त्य जीवमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥

सोऽहमस्मीत्यर्भदेन चिन्तयित्वात्म^१पूजनम् ।
 कृत्वा मुद्रात्रयं धृत्वा कुर्यात्त्रासविधानतः ॥
 आद्यामृतं न्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं^१ दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजानी तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये न्यसेत् ।
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीम् ।
 अक्षोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पात्रस्य शोधनम् ।
 अस्त्रेण क्षालयेद्विष्णोर्गायत्रा जलपूरणम् ॥
 गन्धादि दत्त्वा दशधा वीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।
 मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेत् मण्डलान्तिकम् ॥
 अवगुण्ठा ततोऽस्त्रेण शङ्खमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानसैर्यजेत् ॥
 पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तितः ।
 आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं क्षितिमण्डलम् ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः ।
 पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥

संपूज्याऽष्टदलं पद्ममर्कसोमाग्निमण्डलम् ।

उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥

ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्त्ती, नारायणः सरसिजामन-
सन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मय-
वपुर्धृतगङ्गचक्रः ।

आद्ययावाहयेद्देवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।

एतावन्तो प्रिया विष्णोर्वन्दनीयास्तु भो द्विजाः ॥

एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ।

द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृतीयया ॥

स्वदेहे विन्यसेद्देवं सूक्तेन पुरुषस्य तु ।

चतुर्थांघ्रिं ततो दद्यात्पञ्चम्याचमनीयकम् ॥

पठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्यां पीतवाससी ।

यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां गन्धमेव च ॥

पुष्पं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकम् ।

द्वादश्यां दीपदानं स्यात्त्रयोदश्यां निवेदनम् ॥

पूर्ववत् स्नाननैवेद्यवस्त्रेणाचमनं भवेत् ।

गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ॥

सर्व्वतः पूजयेद्विद्वान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ।

इन्द्रमग्निं यमं चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ॥

वायुं कुबेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनम् ।

स्नासु दिक्षु ततोऽस्त्राणि नामभिः प्रणवादिभिः ॥

सर्व्वतः पूजयेद्दिद्वान् तत्सर्व्वं प्रणवे स्थितम् ।
 देवं प्रणवबीजेन संपूज्याञ्जलिभिस्त्रिभिः ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं तन्नमोऽन्तं ततो द्विजाः ।
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥
 सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादादधोक्षज ।
 एवं निवेद्य विधिवज्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 षड्वचं पुरतो जप्त्वा ऊर्ध्वमन्यत्ततो जपेत् ।
 विश्वक्सेनं तथैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिः कृष्णं दंष्ट्रिणं घोरदर्शिनम् ।
 चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्गण्डवत् क्षितौ ।
 ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकलं निष्कलं हृदि ॥
 अच्छिद्रमवधार्यान्ते क्षमस्वेति ततो वदेत् ।
 संहृत्य मण्डलाद्देवं षोडश्या प्रणवं पठेत् ॥
 नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुम् ।
 आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥
 भक्तिसिन्धुधेन मनसा ध्यायेत् पापहरं हरिम् ।
 योगमूर्त्तिं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 यो वा ध्यायेद्विभूत्यर्थमाप्नोति वसुमिष्टितम् ।

अत्र वीजं सच्चिन्त्य निर्दहेदिति वीजं वायुवीजं यं सच्चिन्त्य
 मरुता शोषयेत् इति सम्बन्धः, निर्दहेदिति वक्ष्यमाणवह्निदाहस्य
 शोषणसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुपात्तं निर्दग्धं शोषयेदित्यर्थः ।

मध्यादूर्ध्वरन्ध्रेणेति जीवमात्मानं हृदिस्थं विचिन्तयेदिति वक्ष्य-
माणत्वान्मध्यात्हृन्मध्यात् सुषुम्णामार्गेण ऊर्ध्वब्रह्मरन्ध्रेण जीवं
द्वादशान्तं नयेदिति सम्बन्धः ।

निर्दहेदित्यत्र निर्णयेदिति पाठे सुटमेव जीवनयनचिन्तनम् ।
रमिति अग्निबीजं, वं वारुणबीजं सोऽहमस्मीति विष्णुरहमस्मी-
त्यर्थः, आत्मपूजनं मन्त्राभावे भेदचिन्तनमेव मानसपूजाया-
वक्ष्यमाणत्वात्, मुद्रात्रयस्य विष्णोरसाधारणं श्रीवत्सकौस्तुभवेन-
तैयमुद्रारूपम् ।

एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं तत्त्वसागरसंहितोक्तं सर्वदेवसाधारणं अञ्जलिवन्दिनी
नामकमुद्रात्रयं नातोपादेयम् ।

कुर्याद्यासं विधानं तु इति मातृकान्यासकेशवादिन्यास-
भावनाचतुष्टयरूपन्यासाः तन्त्रान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

आद्यामृतं न्यसेदाम इत्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्री-
छन्दस्यो वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरितिग्राह्यगन्धादित्यादिशब्देन
गन्धपुष्पाक्षतयवकुगायतिलखेतसर्पपटूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततो
कृत्वेति उक्तस्य दग्धा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री
वा मन्त्रः ।

पूजाङ्गपुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति, अर्घ-
भस्कारस्यात्र कृतस्य दृष्टार्थत्वादर्थक्रमेण पाठक्रमवाधाप्रोक्षये-
न्मण्डलान्तिकमिति शङ्खमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तत्र मण्डलं

लिखितपद्मं तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमर्घं संस्कृत्य प्रोक्षयेदिति
सम्बन्धः, पूजयेदासनं तत्रेति तत्र मानसपूजायां, आधारादि-
क्रमेणासनपूजा कार्या ।

अर्थाद्वाह्यपूजायामप्यनेनैव विधिना आसनपूजेति गम्यते ।
आसनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात् ।

आवाहयेदिति हृदये विष्णुं ध्यात्वा नासाद्वारेणावाहनम् ।

नासाग्रदेशेनोदासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आसनपाददानानन्तरं
स्वदेहवदाद्यासृतं न्यसेद्वाम इत्यादिक्रमेण न्यासः ।

लोकेशपद्मयोरिति कर्णिकायां लोकेशो विष्णुः तद्वाह्ये
दलानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः, तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि
तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्राणि वज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति
सम्बन्धः ।

सङ्घं जप्त्वा ऊर्ध्वमन्त्रजपेदिति स्तोत्रानन्तरं सहस्रनामादि
जपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

वन्द्यं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरविन्दाभमिन्दीवराक्षम् ।

गोगोपीवृन्दवोजं जितरिपुनिवहं कुन्दमन्दारभासम् ॥

नीलग्रीवाग्रपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तम् ।

देवं पीताम्बरं तं यजतु च दिनशो मध्यमेऽङ्गो रमायै ॥

ततो गृहपतिः कुर्यादभीष्टसुरपूजनं, इत्युक्तत्वादस्मिन् काले-
ऽभीष्टगृहदेवतानां पक्वान्नेन पूजा विशेषविधिना कार्या असम्भवे
पञ्चोपचारपूजादिनाऽपि पाकस्य सर्वार्थत्वाद्देवदेवापूर्वमपि-

नैवेद्यविनियोगे दोषाभावात्, वैश्वदेवात्पूर्वमपि 'यदि भोजने
दोषाभावात्, यत्तु पञ्चमभागे वैश्वदेवार्थं भूतवाचनमुक्तं तद्वैश्व-
देवाङ्गमिति न कश्चिद्विरोधः, पूजानन्तरं वैश्वदेवसमाचारश्च
सिद्ध एव इति चतुर्थभागकृत्यम् ।

अथ पञ्चमभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥

यथार्हतो यथायोग्यं, मनुः,—

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेपिण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यन्ते यासु वाहयन् ॥

आसां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यथं महर्षिभिः ।

पञ्चकृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमो देवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥

याः सूना वाहयन् अतिक्रामन् विप्र इति शेषः ॥

वध्यते युज्यते पापेनेति शेषः ।

ऋन्दोगपरिशिष्टे,—

आङं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृगो वलिरथापिवा ।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥

अध्यापनस्य ब्रह्मयज्ञत्वं,—

वैकल्पिकं, अत्र सम्भवे समुच्चयः, असम्भवे विकल्पः ।

तर्पणश्राद्धवलीनां त्रयाणां सति सम्भवे पितृयज्ञत्वम् ॥

वलिदाननित्यश्राद्धाशक्तस्य तर्पणमात्रेण पितृयज्ञसिद्धिः ।

यदेव तर्पयेत्त्वद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

इति मनुवचनात्,—

नित्यश्राद्धाशक्तस्य वलिदानमात्रे पितृयज्ञसिद्धिः ॥

पितृगोवलिरथापि वेत्युक्तेः, अत्यन्ताशक्तस्य तु गोतमः, देवपितृ-
मनुष्यभूतर्षिपूजकः, नित्यः स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं
यथोक्ताहमन्यत् इति, ब्रह्मयज्ञतर्पणाभ्याञ्च यज्ञसिद्धिमाह, अत्र
ऋषिपूजेति ब्रह्मयज्ञः,—

भूतपूजा वलिपूजा मनुष्यपूजा अतिथिपूजा एतेषां नित्यत्वा-
दुपात्तदुरितक्षयफलं, तद्युरितं चात्र सूनाजन्यं, तदभावे दुरिता-
न्तरक्षय इत्येव ।

वैश्वदेवविचारः, शातातपः,—

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षिप्तौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

हुतोच्छिष्ट इति अग्निहोत्राद्यनन्तरं अपवृक्तकर्मालौकिक-
द्रव्युक्तरूपाहवनोयादौ, जले क्षितौ चाग्निस्थापनाङ्गपरिसमूहना-
द्यभावः ।

अत्र शिष्टाः,—

पचनाग्निं न गृह्णीयात्परवेश्मनि जातुचित् ।
तत्पक्वेन तु यः कुर्यादग्निदस्य तु तत्फलम् ॥
तस्माच्चुल्लीगतं वज्रं न कुर्यात्तु विनाशिनम् ।
तद्विनाशे मथित्वा तु श्रोत्रियागारतोऽपि वा ॥

श्रीतस्मात्ताग्निरहितस्य तु मनुः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहकर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पंक्तिगाम्वाहिकीं गृही ॥

अत्र अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र यवागुपाकस्या-
दृष्टकल्पनाभयेनाग्निहोत्रार्थत्ववत् गृह्याग्न्याधारान्वाहिकपावक-
स्यापि पञ्चयज्ञार्थत्वं, साग्नेः प्रवासे पाकेऽपि न दोषः ।

तथाङ्गिराः,—

शालाग्नौ निर्वपेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।
यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्यः, समारोपेऽपि न दोषः ।

पचनं यदि कुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् द्विजः ।
समारोपे कृते चाग्नौ वैश्वदेवं तु लौकिके ॥

कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकम्भं च ।
अनश्रतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

एवं—

प्रातर्होमं ततः कृत्वा समुद्धृत्य हुताशनात् ।
शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥

तत्र विशेषः,—

आहृतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपशामयेत् ।
असंसृष्टं जागरयेदेष धर्मः सनातनः ॥

चुक्षीतः स्मार्त्ताग्नौ अग्न्यन्तरं संसर्गे तत्त्यागः कार्य इत्यर्थः ।

कात्यायनः,—

भूतं प्रवाचयेत्पत्नीं यद्यसन्निहिता भवेत् ।
महानसेऽन्नं च यावत्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ॥
प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ।
स्वामी सिद्धमन्नं भो इत्यादिरूपेण पत्नीं वाचयेत् ॥

पत्न्यभावेऽन्यां पाककत्रीं, पत्नी अन्या वा यदि भूतमिति वक्तुं न
शक्नोति तदा ॐमिति सम्मतिं सूचयेदित्यर्थः ।

शिष्टाः—

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमबलिं तथा ।

वैश्वदेवाधिकारे विष्णुः, सर्व्वतः पाकात् समुद्धृत्य जुहुयात्,
तत्र देवयज्ञः ।

विष्णुपुराणे,—

अपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात्प्राक्ब्रह्मणे ततः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गुह्याभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।

अपूर्वं जलेन आदौ पर्युक्षणं कृत्वेत्यर्थः, अग्निहोत्रपदेनात्र ब्रह्मादिहोमो गृह्यते अग्नी ह्यमानत्वात्, अनेन पर्युक्षणमात्र-विधानेन होमसामान्येति कर्त्तव्यता निर्वर्त्यते ।

पारस्करः,—

अथातः पञ्चमहायज्ञा वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्व^१ स्वाहाकारैर्जुहुयात्, ब्रह्मणे प्रजापतये गुह्याभ्यः कश्यपायानुमतये, वैश्वदेवादन्नादिति, वैश्वदेवसम्बन्धित्वेन क्षुमादन्नादित्यर्थः, तेन वैश्वदेवार्थः पाकः, अतएव बलिहरणादिकमपि, वैश्वदेवपदञ्च होमकर्म्मणो नाम-धेयम् ।

अथ भूतयज्ञः ।

वैश्वदेवहोमानन्तरं विष्णुः । ततोऽन्नशेषेण बलिमुपाहरेत् । तेन होमशेषद्रव्येणैव बलिर्न पृथग्द्रव्येण, स्विष्टकृद्वत्परप्रयुक्तद्रव्यो-पजीवित्वात्, नचैवं तन्नाशे वा जिनयागवत्क्षोपप्रसङ्गः, नित्येनादृष्ट-सिद्धयर्थं द्रव्यान्तराक्षेपात् । पदपांशुनाशे पांश्वन्तरेण यूपाञ्जनवत् । कात्यायनः,—पिण्डवत्पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

तथा,—

अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।
 वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥
 स्वाहाकारनमस्कारवषट्कारा दिवौकसाम् ।
 स्वाहाकारः पितॄणां तु हन्तकारो नृणां ततः ॥
 स्वधाकारेण निर्वपेत्पित्रां वलिमतः सदा ।
 तदप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गोतमः ॥

नचापराद्धा वलयो भवन्ति महामार्जारश्ववर्णप्रमाणात् ।
 एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति इतरितरसंसक्ताश्च, पिण्डवदिति पिण्डानां
 यथा पश्चिमा प्रतिपत्तिरग्निक्षेपादिका एवं वलीनामपि ।

विडालकर्णप्रमाणान्यूना वलयो न भवन्ति इति केचित् ।

आचारस्तु आर्द्रामलकमानेनेति वचनादार्द्रामलकप्रमाणा
 एव वलय इति ।

आपस्तम्भः,—

वलीनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारः ।
 'हस्तेन परिमृज्यावोध्य न्युष्य परिषेचनम् ॥
 तस्य तस्येति वीष्मावलान्तन्त्रेण न स्थानसंस्कारः ।
 न्युष्य निवापं कृत्वा परिषेचनम् ॥

गोभिलः,—

सक्तदपो निनीय वलिं निदध्यात्सक्तदन्ततः ।

परिषिञ्चेदेकैकम्वा, एवं च सर्व्ववत्तीनां आदावन्ते च सकृदेव
परिपेचनं, प्रत्येकं वादावन्ते च इति विकल्पः ।

परिमार्जनादि तु प्रत्येकमेव न तन्त्रेण ।

तथाचापस्तम्बः, सकृदन्ते परिपेचनम् ॥

ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।

स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना तूद्दिश्य देवताम् ॥

एतच्च नामकीर्त्तनं परिपेचनाङ्गम् ॥

पारस्करः,—

परिहरणं भूतगुह्येभ्यो मणिके त्रीन् ।

पर्जन्यायाभ्यः' पृथिव्यै, धात्रे विधात्रे च द्वार्य्ययोः ॥

प्रतिदिशं वायवे, दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे अन्तरीक्षाय
सूर्याय, विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो उत्तरतः ।

उपसे भूतानाञ्चपतये परं उत्तरतः, पितृभ्यः स्वधानम इति
दक्षिणतः पात्रं निर्णेज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् । यक्षै तत्त
इति गृहान्तरेऽपि, दक्षिणे चोटकं दद्यात् यक्षैतत्त इति वदन्

उडृत्यायं ब्राह्मणाय प्रयच्छेदन्त इति ।

ययार्हं भिक्षुकानतिथींश्चैव संविभजेरन् ॥

वालज्येष्ठा गृह्या ययार्हमग्नीयुः, पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च
पूर्व्वो वा गृहपतिः, पूर्व्वमतिथिभ्योऽग्नीयादिति श्रुतेरिति ।

ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ॥

अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमा इति विष्णुपुराणीयं
अग्रहन्तकारयोर्लक्षणम् ।

बालज्येष्ठा इत्यादि सूतार्थः क्रियते, गृह्या गृहभवाः पुत्रादयः
बालज्येष्ठो येषां ते तथा, बालानन्तरमश्रीयुरित्यर्थः अतिथि-
भोजनानन्तरं गृहस्थः पत्नी च यद्गुञ्जीयातामिति एकः पक्षः,
पत्न्याः पूर्वं वा गृहपतिरित्यपरः, सूत्रोक्तश्रुतौ अतिथिभ्य इत्य-
वानन्तरमपि शेषः, स्वादु इष्टमन्नमश्रीयादिति कर्काचार्याः,
स्वाहन्नादिष्टमिति हरिहरभाष्यम् ।

तथाच पाठद्वयं,

विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तु समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशव इत्यादि मन्त्रा लिखिताः ।

तत्र स्वेच्छयेति काश्यप्योक्तेर्न नित्यकरणसमाचारः ॥

तत्र,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

अन्यदन्नमिति वलिहरणोपयुक्तव्यतिरिक्तम् ॥

स्मृत्यन्तरे च,—

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ।

तथाच एतानुद्दिष्टान्नत्यागमात्रं न चाण्डालादिस्त्रीकरण-
पर्यन्तं तेन तद्योग्यस्थाने प्रक्षेपमात्रम् ।

वशिष्ठः,—

श्रोत्रियायाग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारितश्चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् इदं
च बलिकर्मान्तर्गतम् । एतदनन्तरमेव अतिथींश्च सम्भावयेदिति
पारस्करवचनात् ।

मनुः,—

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

तथा,—

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणां अविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाहत्तानि दातृभिः ॥
विद्यातपःसमृद्धेषु द्रुतं विप्रमुखादिषु ।
निस्तारयति दुर्गा तं महतश्चैव किल्बिषात् ।

यमः,—

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।
गोप्रादनसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः ॥

इति भूतयज्ञः, शंखलिखितौ, गोदोहमात्रं कालमन्वाकांक्षेद-
तिथिः, श्रोत्रियो वेदव्रतौ यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽभ्या-
गच्छेत्तस्मिन् काले इति ।

तस्मिन्काले^१ बलिदानकाले श्रोत्रियः, एकशाखाध्यायी,
यतिधर्मा यतिः, नैष्ठिको नैष्ठिकब्रह्मचारी, समानवृत्तिसुल्य-
जीवनोपायः ।

(१) तस्मिन्काले बलिदानानन्तरकाले ।

अथ पितृयज्ञनित्यश्राद्धम् ।

मनुशातातपौ,—

शङ्खश्च प्रथमे,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञं पाकयज्ञियम् ।

न चैवात्राशयेत्कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥

मात्स्ये,—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अद्वैतं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अद्वैतं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहो द्विजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारेण कारयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ।

बहुषु काव्येषु^(१) एकेनैव सिद्धेन वर्गद्वयार्थं ब्राह्मणद्वयापेक्षा,
मनुष्येभ्य इति सनकादिभ्यः, मनुष्येभ्योनिर्वृत्या^(२) हन्तेत्युत्सृजे-
दिति स्मृत्यन्तरात्, इदञ्च नित्यश्राद्धाङ्गं तत्प्रकरणात्, नित्य-

आइमदैवं स्यान्ननुयैः सह गीयत इति स्मृत्यन्तराच्च, अप्युद्धृत्ते-
त्युक्तेर्नात्र ब्राह्मणापेक्षा, समाचारश्चैवमेव, हन्तकारं षोडश्यास-
परिमितमन्नम् ।

श्रिष्टाः,—

आप्तिलैः पाणिनैवार्षो देयोत्सर्गोऽक्षयस्तथा ।

स्वधावाचनमित्येतन्नित्यश्राद्धे चतुष्टयम् ॥

अतो नात्र श्राद्धेतिकर्त्तव्यतान्तरातिदेशः, तेन निमन्दणायभावः ।

आह्वीयद्रव्यनियमस्याप्यभावः, प्रमाणाभावात् ।

आपस्तम्बः,—

यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते, न तद्भोक्तव्यं
यस्येतिभोज्यस्य ।

विष्णुः,—

यत्र दद्यात्तन्नाग्रीयात्, भोज्यमात्रस्य नित्यश्राद्धदेयत्वेनोक्ते-
र्महिषीक्षीरादेरप्यत्र परिग्रहः, उपदेशातिदेशाभावेन अत्र तद्वर्ज-
नाप्रसक्तेश्च, अतएव मांसभोज्यमपि देयं,

देवान्पितृन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् इति मनुना
नित्यश्राद्धाभिप्रायेण भोज्यताभ्यनुज्ञानात् ।

विशेषतः स्मृतिश्च,—

मांसमन्नं तथा ग्राह्यं गृहे यच्चोपसाधितमिति ।

यत्तु,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलं फलैर्वापि मांसवर्जमदैवतमिति, तदुदाहृतमांस-
दानपरवचनविरोधाद्दानप्रस्थविषयम् ।

काम्यमांसवर्जनं सङ्कल्पकर्तृविषयं वा, न तु सर्वविषयम् ।
तथाच पार्व्वणधर्मानतिदेशेऽपि ।

तच्च षट्पुरुषं ज्ञेयं पिण्डपात्रविवर्जितम् ।

यत्र पूज्यास्तु पितरस्तत्र मातामहा अपि इति वचनान्तरात्,
पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेदिति ऋथशृङ्गोक्ताना-
रभ्यवादाच्च ।

तथा,—

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थं कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादुत्सर्गे षष्ठां प्रत्येकं देवतात्वम् ।

तेन त्यागकाले इदं पित्रे इत्यादि प्रयोक्तव्यं,

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारेण चार्चयेत् इति कात्यायन-
वचनं, अर्घ्यस्वधावाचनविषयं, एवं च षट्पुरुषात्मकं मांसादिसहितं
एकमेव पत्रं केचित् कुर्वन्ति, केचित्तु पित्रादित्रिपुरुषात्मक-
मेकं मातामहादित्रिपुरुषात्मकं चान्यत्पत्रमितिपत्रद्वयं कुर्वन्ति,
भिन्नयोः पत्रद्वयकरणेऽपि,

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि इति वचनस्य न विरोध इति समादधते च, वहवस्तु मांसरहितं पृथक् पृथक् पत्रद्वयं कृत्वा मांसयुक्तं षट्पुरुषात्मकं च पत्रमेकं कुर्वन्ति ।

मांसवर्जमदैवतमिति वचनानुरोधेन पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, मांसमन्नं तथा ग्राह्यमित्यादिवचनानुरोधेन षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रमिति व्यवस्थाया युक्तत्वात्, इति तत्र कुलाचारव्यवस्थैव ग्राह्या वलिदानेऽपि न हविष्याननियमः ।

श्रुतिस्मृतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृप्तं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥

इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

यदन्नाः पुरुषा राजन् तदन्नाः पितृदेवताः ।

इति वचनाच्च प्रोक्षितमिति यथाविहितभोजनानुवादेन अधिक-प्रोक्षणविधिपरः, तस्मात् शुचिः परिमिताहारः स्यादाहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति आपस्तम्बवचनात् हविष्यभोजनं सत्वशुद्धार्थं काम्यं, एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

तत्र कर्तृविचारः । विष्णुपुराणे—

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः सर्वाः प्रोच्यन्ते तानृपोत्तराः ॥

(१) इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमापमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

तथा पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति तत्रैवानुक्रान्तानां पुत्रपौत्रभ्रातृ-
सन्ततिदीहिततदन्वयानां कर्तृत्वस्योक्तत्वात् प्रेतसंस्कारप्रायपाठात्
प्रेतसंस्कारत्वेऽपि पितृव्यादीनामपुत्राणां भ्रातृसन्तत्यादयः सर्व-
एव नित्यश्राद्धं कुर्वीरन् ।

एवं पितरि मृते पितामहे च जीवति, पितामहस्य तु,
वृत्तः स्याज्जिवेद्वापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति
विष्णुपुराणवचनाद्वृद्धप्रपितामहप्रवेशेन श्राद्धं, त्रिपुरुषनियमस्य
प्रमाणत्वात् ।

तथाच कात्यायनः,—

त्नीन् त्रीन् पिण्डान् विभज्य दद्यात् इति । एवं पितरि
पितामहे च मृते प्रपितामहे जीवति वृद्धप्रपितामहप्रवेशेन
श्राद्धम् ।

एतद्वचनस्यैव मानत्वात्, एवं मातामहे जीवति प्रमाता-
महादित्रयमुद्दिश्य श्राद्धम् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति त्रिपुरुषनियम-
स्यैव मानत्वात्, एवं मातामहप्रमातामहयोर्मृतयोर्वृद्धप्रमातामहे
जीवति अतिवृद्धप्रमातामहप्रवेशेन श्राद्धम् । एवं मातामहे
मृते प्रमातामहे जीवति अतिवृद्धप्रमातामहप्रवेशपुरुषत्रय-
श्राद्धम् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण इति विष्णुस्मृति-
वचनात् पित्रादित्रयश्राद्धप्रकरणाधीतानारब्धविहितसर्वाङ्गानाम-

तिदेशसिद्धौ, तयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते इत्यस्यैव प्रमाणत्वात् । एतद्वैश्वदेवकर्म जीवत्पितृकेणापि नित्यश्राद्धवर्जं कार्यं, पित्रावल्लिखु कार्यः ।

श्राद्धस्यैव निषिद्धत्वात्, न जीवन्तमतिदद्यात् इति प्रत्यक्ष-
स्मृत्या निषेधात्, तत्र केचित् । यत्तु विष्णुवचनम् । जीवति
पितरि येभ्यः स दद्यात्तेभ्यः । पितरि पितामहे च जीवति येभ्यः
पितामहो दद्यात् । पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादिति ।

तथा—

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदिति तत्सर्वं
साग्निकविषयम् ।

न जीवत्पितृकः श्राद्धं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ॥ इति
सुमन्तुवचनात् ।

तस्यापि वैकल्पिकं इति तन्न ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ।

तथा—

स पितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुश्रुतिविरोधाच्च । सपितृकस्य तु सान्नेरपि न सर्वथा
नित्यश्राद्धसमाचारः । प्रमीतपितृकस्यापि मातामहादित्रय-
जीवनेन नित्यश्राद्धकरणं, पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादित्य-
स्यातिदेशात् । एतद्वैश्वदेवादिकं पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्ताना-

मेकेन करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ इति वचनात् ॥

मानवे विभागप्रकरणे—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथग् हि वर्द्धते धर्मस्तस्माद्वर्मा पृथक् क्रियाः ॥

इति, तथाच विभागाभावे वैश्वदेवादीनां तत्र करणं सिद्धं, पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति गौतमोक्तेर्मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वात् अविभक्तसपत्नभ्रातृणामेकेन षाट्पुरुषिके श्राद्धे कृते अपरेण स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पञ्चान्तरं कार्यम् । एवं दर्शादिष्वपि बोध्यम् ।

यत्कैश्चिदुक्तम्, वैश्वदेवस्यापि एकपाके निवसतामिति वचन-
वलाद्यदि एकत्वमङ्गीकर्तव्यं, तदा अविभक्तानां देवार्चनादीनामपि
न कार्यत्वं स्यादविशेषादिति ।

न किञ्चिदेतत् । एकपाकस्थितानां पाके एकपूजाया एव
समाचारात् । प्रवासे गृहान्तरावस्थाने वाऽप्यविभक्ताः ।

पृथक् पाके सति पृथग्वैश्वदेवं कुर्वन्ति, तन्न न्याय्यम् । पाकस्य
वैश्वदेवे निमित्तत्वापादकवचनाभावात् ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वेश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्ती पञ्चसूनादोषस्यैव तन्निमित्तत्वमिति एक-
पाके इत्यादि वचनादेकपाकेन तत्करणे दोषनिवृत्तेर्न पृथकरणम् ।
गृहस्थधर्मीक्तानां पूजादीनां पृथकरणं तु यथा कथञ्चिन्निर्वा-
हयति, न पक्वद्रव्येणैव कुर्वन्त्यविभक्ताः । अथ यदि गृहस्वामी
अनुपनीतः स्यात्तदा पञ्चयज्ञान् कुर्यात् ।

तथाच षष्ठे जैमिनिः अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन^१
प्रवर्त्तेरन्निति ।

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्ते-
रन्नित्यर्थः । तथाच जैमिनिना स्मार्त्तकर्ममात्रे उपनीताधिकार-
प्रतिपादनात् । अत्र केचित्, सम्बर्त्तेन तु ततः पञ्चमहायज्ञा-
निति उद्वाहानन्तरं पञ्चयज्ञा उक्ताः,

अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।

यदसौ कृतचूडः स्याद्यदि न स्यात्त्रिवत्सरः ॥

इति सुमन्तुवचनम् । नाभिव्याहरयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते इति
मनुवचनाच्च सपिण्डीकरणान्तप्रेतसंस्कारपरम् ।

मनुना तु, एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वस्विति यदुक्तं
तदपि दर्शादियाज्ञानन्तरपरं, पार्वण्याज्ञानन्तरं तद्वचनस्योक्त-
त्वात् । इति,

वस्तुतस्तु पारस्कारः । समावर्त्तनमुक्त्वा ।

अथातः पञ्चमहायज्ञाः ।

अथ समावर्त्तनानन्तरं पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः ततो हेतोः,
पञ्चसंख्यका महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषा इत्यादि, तथा च
समावर्त्तनानन्तरं उद्वाहेऽनुद्वाहेऽपि पञ्चयज्ञकरणमुचितम् ।

गृह्यसूत्रात् स्मृतेर्दुर्वलत्वात् सम्बर्त्तवचनमनादेयम् ।

यद्वा, समावर्त्तनानन्तरितविवाहपक्षश्रयणपरं वा तत् ।
अनुपनीतस्य तु सर्वथा न पञ्चयज्ञाधिकारः । नित्यश्राद्धे तु
उपदेशातिदेशयोरभावादकरणं, एतद्वैश्वदेवकर्म स्त्रिया क्लीवेन च
कार्यम् । स्त्रिया क्लीवेन न हते भुञ्जीत ब्राह्मणः कचिदिति
मनूक्तेः । अत्र यद्यपि पारस्करसूत्रादिषु सनकाद्यनन्तरं अतिथि-
भोजनदानमुक्तं हरिहरभाष्ये च यक्ष्मवल्ग्यनन्तरं श्वादिवलय उक्ताः,
तथापि, नित्यश्राद्धानन्तरं, ततोऽतिथीन् भोजयेत् श्रेयांसं श्रेयांस-
मानुपूर्वेणेति वशिष्ठोक्तेरेव नित्यश्राद्धानन्तरं अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
दानसमाचारः ।

तथा,—

ततोऽन्यदन्नमादायेति विष्णुपुराणवचनमन्यदन्नमिति बलि-
हरणोपयुक्तान्नादन्यान्नेन श्वस्वपचवायसवलीनां करणप्रसक्तौ
तद्वलिपात्रादन्यपात्रे श्वादिवल्यर्थमन्नं स्थापयित्वाऽतिथिब्राह्मणा-
नन्तरं श्वादिवलिदानसमाचारः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दयात्ततो नरः ।

इत्युक्त्वा एतेषां मन्त्रा नोक्ताः । तस्मात्, श्वभ्यो नमः, स्वपचेभ्यो नमः, वायसेभ्यो नमः, इति स्वनामचतुर्थ्यन्ता एव मन्त्राः आहृताः ।

यस्तु वायुपुराणे ऐन्द्रवारुणवायव्या इति मन्त्रः । यश्च श्वानौ द्वौ श्यामश्वलादिमन्त्रश्च तयोर्गयाश्राद्ध उक्तत्वान्न ताभ्यां दान-समाचारः ।

युक्तं चैतत्, वायुपुराणीयमन्त्राणां गयाश्राद्ध एवोपयुक्तत्वात् । श्वभ्यो नमः इत्यादि बहुवचनप्रयोगस्तु विष्णुपुराणे बहुवचन-स्योक्तत्वात् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् इति स्मृतेश्च ।

श्वानां च पतितानां च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निवपेद् भुवि ॥

इति बहुवचनस्य मनुनोक्तत्वाच्च । बहुस्मृतिषु स्वपचवायसानां उक्तत्वात् पतितादीनां न वल्यकरणसमाचारः ।

अथ गोघ्रासदानम् ।

तच्च काम्यं भविष्यपुराणे,—

तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्भवाङ्गिकम् ।

कपिलादानस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

इदं च स्वगोपरगोसाधारणम् ।

महाभारते, 'परगोसंप्रदानकं पृथक् दानान्तरम् ।

यथा—

घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

एवं गोघ्रासदानस्य काम्यत्वान्न सर्वेषां तत्करणसमाचारः ।

अतिथिभ्यो दानविचारः ।

विष्णुपुराणे,—

ततो गोदोहमात्रं वै कालं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ।

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ॥

तथासनप्रदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छतश्चानुपातेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

अन्नातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् एकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धिमन्यदेशादुपागतम् ।

असम्पूज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामो ब्रजत्यधः ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टधा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भवुद्धा तं मन्ये अभ्यागतं गृही ॥

(१) परगोघ्रासदानकं पृथक् पृथक् दानान्तरम् ।

(२) तिष्ठेद्गृहाङ्गणे ।

तथा,—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहाद्यात्यन्यतो मुखः ।
 स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥
 धाता प्रजापतिः शक्रो वज्रिर्वसुगणोऽर्यमा ।
 प्रविश्यातिथिमेवैते भुञ्जते वै नराधिप ॥
 तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ।
 स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना ॥

मनुः,—

संप्राप्तायाप्यतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नं चैव यथाशक्ति प्रदद्याद्-विधिपूर्वकम् ॥
 अग्निं हुत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमश्नुते ।
 तेन तुल्यं विगिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

तथा,—

दृष्टानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्रुता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

तथा,—

विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

गङ्गुलिखितौ । यथा प्रणीतश्चाप्रणीतश्चाग्निदेवतं, एवं विद्वांश्चा-
 विद्वांश्च ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषां, यत्र हि ब्राह्मणो न भुङ्क्ते-
 तदुतमग्नावहुतमेवेत्यादि ।

तथा,—

वयोवित्तविद्यातपःसंपन्नाय पाद्यमर्घ्याचमनीयमन्नविशेषांश्च
तस्मै दद्यात्, सहासीत, प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत, पूर्वं प्रतिबुध्येत,
प्रस्थितमनुब्रजेत्, विद्योद्यानारामवापीतडागदेवगृहमहाङ्गद-
स्थाननदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात्, वाचमुत्सृज्य पुन-
र्दर्शयेति, विद्यादीनामन्यतरस्मिन् स्थाने पुनर्दर्शयेति, वाचमुत्-
सृज्य प्रदक्षिणीकुर्यादित्यर्थः ।

हारीतः,—

अतिथिश्चेदागच्छेद्यतिवैखानसः समानवृत्तिः स्नातको वा
तस्य स्वागतमर्घ्यं पाद्यमाचमनीयं च प्रदाय याश्चोषधयः सन्ति
ताश्चोपहरेत्, त्वं प्रयान्तमनु विष्णुक्रमान् क्रामति, मोदन्ते
पितरः प्रपितामहाः ।

तेनानुज्ञातो निवर्त्तेत, वसेच्चेद्दिविधिवत्परिचरणं, अकृत-
विवाहोऽत्र स्नातकः, गृहस्थः समानवृत्तिः, विष्णुक्रमादि वि-
विष्णुर्व्यक्रस्त इत्यादि मन्त्रकरणकपादन्यासा यज्ञाङ्गरूपाः,
एते च काम्याः ।

आपस्तम्बः,—

यानवन्तमायानात्, यावन्नानुजानीयादितरं, अप्रतिभायां
सीम्नो निवर्त्तेत, इतरं यानरहितमित्यर्थः ।

दक्षः,—

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ।

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्वितः ॥

उपासनमनुव्रज्या कार्याख्येतानि यत्नतः ।

तथा,--

पादग्रीचं तथाऽभ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ।

मृज्जलं चार्थिने देयं एतान्यपि सदा गृहे ॥

गुरौ विशेषमाहापस्तम्बः, वेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्, तमभिसुखो-
ऽभ्यागम्य उपसंगृह्य न वीभत्समानमुदकमुपस्पृशेत्, पुरस्कृत्यो-
पस्थाप्य यथोपदेष्टं पूजयेदासने शयने भक्ष्यभोज्ये वाससि संनिहिते
हीनतरप्रवृत्तिः, तिष्ठन् सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेदन्यम्
वासमुदेतं स्नानासनचक्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षेत्, संनिहिते मूत्र-
पुरीषे वा वान्तकर्मोच्चैर्भाषाहासनिष्ठोवनदन्तनिष्ठोवनसिंहन-
भूक्षेपणताडननिष्ठादीनि ।

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनं भाषा विश्वम्भपूर्व्याः परिवर्जयेत्,
वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेत्, श्रेयसां च, उपसंगृह्य
पादावितिशेषः, न वीभत्समानमिति आचार्यं पादस्पर्शे घृणाम-
कुर्वन् पादौ प्रक्षालयेत्, पुरस्कृत्य सत्कृत्य मान्येनोपस्थाप्य मदीयम्
सर्व्वमिति निवेद्य यथोपदेष्टं यथाशास्त्रं, संनिहिते गुरौ तिष्ठन्ना-
चार्यमाचामयेन्नोपविष्टः सव्येन पाणिनानुगृह्य दक्षजलपात्रं
वामपाणौ कृत्वा आचामयेत्, अनुचिकीर्षेत्, 'आचार्यस्य स्नानादि
कुर्यात्, संनिहिते गुरौ मूत्रादि वर्जयेत्, दारे प्रजायां चोप-

स्पर्शनं, अङ्गपरिष्वङ्गः, श्रेयसां च विद्यातपःसमृद्धानां गुरु-
वदातिथ्यमित्यर्थः ।

यतौ विशेषः ।

दत्तः,—

जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु संचितम् ।
निर्मार्जयति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
आश्रमे तु यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकम् ।
किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

मनुः,—

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरौ ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा च भिक्षवे ॥

पाद्मे,—

यः पात्रपूरणं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दत्त्वा पुनर्जलम् ।
तद्भक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥
यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।

नारसिंहे,—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥
वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहति ।
न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

मनुः,—

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमागते ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥
न वै स्वयं तदश्रीयान्नातिथिं यन्न भोजयेत् ।

तथा,—

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमान् कुर्याद्बीने हीनं समे समम् ॥

तथा,—

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्याशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तान् नृशंसं संप्रयोजयन् ॥

आपस्तम्बः,—

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ।

अथास्मै दद्यात्, दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवत् शूद्रं
पूजयेयुः । इति, एतेन कर्मकरणं विना शूद्राय स्वयं न
दद्यादित्यर्थः ।

शातातपः,—

अन्योऽन्यं गुरवो विप्रा अन्योऽन्यातिथयः स्मृताः ।

तथा,—

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥

ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुर्वधाः ॥

मनुः—

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

पाषण्डिनो वेदवान्नशास्त्ररताः, विकर्मस्थाः स्वाश्रमधर्महीनाः,
वैडालव्रतिकाः, धर्मध्वजी सदा लुब्ध इत्यादिरूपेण तदुक्ताः, शठाः
व्याजेन धर्मकारिणः, हैतुका वेदविरुद्धतर्कनिष्ठाः, वकवृत्तयः,
अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्पर इत्येवं मनूक्ताः ।

ब्राह्मे—

देवैर्जिता दैत्या एव पाषण्डिन इत्युपक्रम्य ।

नित्यं सत्पुरुषं कुर्यादेतिष्वभ्यधिकां दयाम् ॥

दुःखाकुलं जगदेतद्विचार्य नमोऽस्तु धर्मायेति ब्रुवंश्च ।

दद्याच्चान्नं सर्वगतं च विष्णुं प्रणम्य वै द्वादशवर्णमात्रम् ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाक्षरमन्त्रमुच्चार्य सर्वगतं
विष्णुम् प्रणम्य नमोऽस्तु धर्मायेति वदन् पाषण्डिभ्योऽप्यन्नं
दद्यादित्यर्थः ।

यमः—

तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

व्रतौ यतिर्नैकरात्रं निवसन्नच्यतेऽतिथिः ।

पर्वाण्यमावास्यादीनि, उत्सवा विवाहाद्याः, एतेन मृष्टान्ना-
लोलुपा इत्यर्थः ।

मनुर्विष्णुः शातातपश्च—

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

नैकाग्रमिणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥

परिहासादिभिः सर्वैः सङ्गतः साङ्गतिकः, एतौ काले प्राप्तावपि
नातिथी, द्वितीयदिनाद्यवस्थितातिथीनां सत्कारः

काम्यः

आपस्तम्बीयादौ द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बः,—

न गृहे भुञ्जीतानवगमिष्यातिथिभ्यः ।

पराशरः,—

अचिन्तितमनाहृतं देशकाल उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥

क्षुधार्त्तस्तृषितः श्रान्तो दूराध्वानमुपागतम् ।

तं पूजयेत्प्रयत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्यादिभिः सहितः, कालो वैश्वदेवान्तः ।

शातातपः,—

प्रियो वा यदि वा द्विष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

इदञ्च यथोक्तातिथ्यलाभेऽनुकल्परूपेण ।

वशिष्टः,—

चण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निक्षिपेत् ॥

यमः,—

येषामनश्नन्नतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।

ते वै खरत्वमुद्ध्रत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥

तथा,—

अतिथि र्यत्र वै ग्रामे भिक्षमाणा यतस्ततः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

इत्यादयो वहवो गुणा दोषाश्चैतेषु तेषु प्रोक्ता द्रष्टव्याः, विस्तर-
भयाद्विरम्यते ।

स्वभोजनान्तरमतिथ्यागमने विशेषमाह—

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे सर्वार्थान्नपाके निर्वृत्ते कृतप्रयोजने ।

यथाशक्तीति पक्त्वा शक्त्यनुरूपेणेत्यर्थः ॥

बलिहरणं देवयज्ञपितृयज्ञयोरप्युपलक्षणम् ।

पुरुषार्थस्य बलिहरणस्य कृतत्वात्पाकनिमित्तकत्वाभावाच्च ।

अनेनैव लिङ्गेन अहरहः क्रियमाणस्यापि वैश्वदेवस्य संयोग-
पृथक्त्वेन पाकनिमित्तकत्वमप्यस्तु, तथाच बहुपूदाहृतवाक्येषु वैश्व-
देवसम्बन्धश्रवणमिति प्रतिभाति ।

तत्र,—

पाकस्याङ्गत्वेन तत्सम्बन्धोक्तेर्लिङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् ।

अथ देवयज्ञादिपद्धतिः ।

तत्र प्रथमप्रयोगे यज्ञं चतुष्टयार्थकं मातृपूजापूर्वकमेकमेव
आभ्युदयिकश्राद्धं कार्यम् ।

गणेश क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः, सिद्धेऽन्ने पत्नी भूतमिति स्वामिने ब्रूयात् ।
तदभावेऽन्याऽपि पाककर्त्री तत्सुभूतमन्नं विराट् तन्माख्याहीति
प्रतिवदेत्स्वामी ।

साग्निकः स्वामी आवसथ्यसमीपे प्राङ्मुख उपविशेत् ।

मणिकस्योत्तरत आवसथ्याग्नेः पश्चिमप्रदेशे एकं मण्डलं
चूर्णेन कृत्वा ब्रह्मादियक्ष्मान्तानां वल्यर्थमेकपात्रे अन्नं स्थाप-

येत् । तदुत्तरतः सनकाद्यर्थमेकपात्रेऽन्नादिकं ब्रह्मादिवलिपात्रा-
दक्षिणतः पित्रादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकम् । तत्पूर्वस्मिन्
मातामहादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकं, एतयोर्मध्यदेशे षट्पुरुषार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकं, सनकादिपात्रात्पूर्वस्मिन् अतिथिब्राह्मणार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकम् ।

एतयोर्मध्ये श्वादिबल्यर्थमेकपात्रेऽन्नं स्थापयेत् । अनग्निकसु
यत्र कुत्राप्येकमेव पात्रं स्थापयेत् । अनग्निकासु तत्रोपविश्य,
कुशत्रयं, गोमयं, उदकपात्रं, पुनः कुशत्रयं, इति पात्राण्यासाद्य
प्रथमकुशत्रयेण भूमेः त्रिः परिसमूह्य गोमयोदकेन त्रिरुपलिप्य
द्वितीयकुशत्रयेण त्रिरुलिख्य तां मृदं त्रिः प्राक्संस्थमुद्धृत्य
तेनोदकेन त्रिरभ्युक्ष्य इति पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा । पाकसाधन-
लौकिकाग्निमानीय स्थापयेत् । दक्षिणजानुं भूमौ निपात्य-
मणिकोदकेन लौकिकोदकेन वाऽग्नेः पर्युक्षणम् । दक्षिणहस्तेन
ब्रह्मादिपात्रादन्नमादाय, ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इत्यग्नी जुहुयात्,
इदं ब्रह्मणे इति त्यागः । एवं ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
पतये, ॐ गुह्याभ्यः स्वाहा इदं गुह्याभ्यः, ॐ कश्यपाय स्वाहा
इदं कश्यपाय, ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये अग्न्यसम्भवे
ताम्रपात्रे जलं स्थापयित्वा तत्र ब्रह्मादिपञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
इति देवयज्ञः ।

अथ भूतयज्ञः ।

वक्ष्यमाणबलिदेशे सर्वत्र प्रत्येकं मार्जनमुपलेपनं च वैकल्पिकम् । बलिदानात् पूर्वं सर्वत्र बलिदेशे जलदानम् ।

सर्वत्र बलीनां समाप्तौ वा प्रतिबलि वा पूर्वापरजलदानम् ।

हुतशेषेणान्नेन बलयः । मणिकस्य समीपे दक्षिणतः किञ्चिद्देशं त्यक्त्वा भूमौ प्राक्संस्थम् । ॐ पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय ।

ॐ अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः । ॐ पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै । इति दक्षिणदिशि मध्ये स्थानं स्थापयित्वा दक्षिणदिग्द्वारशाखा-समीपयोः प्राक्संस्थम् ।

ॐ धात्रे नमः, इदं धात्रे, ॐ विधात्रे नमः, इदं विधात्रे । एवं बलिद्वयं ततः प्राच्यादिक्रमेण प्राग्दक्षिणेन चतुर्दिक्षु वायुबलिचतुष्टयम् ।

तद्यथा,—

ॐ वायवे नमः, इदं वायवे इति प्राच्यां दिशि, ततः ॐ वायवे नमः इति दक्षिणदिशि, एवं पश्चिमोत्तरयोः इदं वायवे इति सर्वत्र त्यागः । ततो वायुबलीनामुत्तरदेशेषु ॐ प्राच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे, ॐ दक्षिणायै दिशे नमः, इदं दक्षिणायै दिशि, ॐ प्रतीच्यै दिशे नमः, इदं प्रतीच्यै दिशि, ॐ उदीच्यै दिशि नमः इदमुदीच्यै दिशि, ततः पर्जन्यादिसमीपोत्तरतः प्राक्संस्थं बलित्रयं, ॐ ब्रह्मणे नमः, इदं ब्रह्मणे, ॐ अन्तरीक्षाय

नमः, इदमन्तरीक्षाया, ॐ सूर्याय नमः, इदं सूर्याय, तद्वलि-
तयस्योत्तरतः प्राक्-संस्थं बलिद्वयं, ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः,
इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः, इति त्यागं च कुर्यात् ।

पुनर्यज्ञोपवीती बलिपातप्रक्षालनजलं गृहीत्वा यक्ष्मै तत्ते
निर्णेजलं नमः । इति ब्रह्मबलिदानात्कोणे बलिं दद्यात् । इदं
यक्ष्मै इति त्यागं च कुर्यात् ।

अथ पितृयज्ञः ।

ततः कण्ठलग्नयज्ञोपवीत उदङ्मुखः कुशाक्षतजलान्यादाय
ॐ सनकाद्याः सप्त मनुष्या इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं हन्त
इति सृजेत् ।

इदं सनकादिसप्तमनुष्येभ्य इति त्यागं कुर्यात् । ततो
दक्षिणामुखोऽपसव्यो भूत्वा वामजानुं भूमौ निपात्य द्विगुणी-
कृतकुशतिलजलान्यादाय अमुकसगोत्राः अस्मत्पितृपितामह-
प्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माणः इदमन्नादिकं यथाविभागं
युष्मभ्यं स्वधा नमः । इति सृजेत् ।

(१) ॐ विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः, एतयोरुत्तरतः प्राक्-
संस्थं बलिद्वयम् । ॐ उषसे नमः इदमुषसे, ॐ भूतानां च पतये नमः इदं
भूतानाञ्च पतये, ततो ब्रह्मबलिदक्षिणतोऽपसव्यो भूत्वा दक्षिणमुखः सन्,
ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इति बलिं दद्यात्, इदं पितृभ्यः इति बलित्यागः ।

(२) यक्ष्मणे-

इदमस्मत्पितृ अमुकदेवशर्मणे, इदमस्मत्पितामहाय अमुक-
देवशर्मणे इदमस्मत्प्रपितामहाय अमुकदेवशर्मणे इति त्यागं
कुर्यात् ।

'इदमस्मन्मातामहाय अमुकशर्मणे, इदमस्मत्प्रमातामहाय
अमुकशर्मणे, इदमस्मद्द्विप्रमातामहाय अमुकशर्मणे, इति त्यागं
कुर्यात्, इदं षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रम् ।

तद्यथा,—

अमुकसगोत्र अस्मज्येष्ठपितृव्य अमुकशर्मन् इदमन्नादिकं
तुभ्यं स्वधानम्, इति पितृधर्मेणोत्सृजेत्, त्यागं च कुर्यात् ।

अथ मनुष्ययज्ञः ।

ततो यज्ञोपवीती कुशाक्षतजलान्यादाय अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
नमः, इत्युत्सृजेत्, इदमतिथिब्राह्मणेभ्य इति त्यागं कुर्यात्,
इति मनुष्ययज्ञः, ततः श्वादियोग्यस्थाने जलं पातयित्वा
श्वादिवलिपात्रादन्नमादाय इदं श्वभ्यो नम इति बलिं दद्यात्,

(१) तथैव अमुकसगोत्राऽस्मन्मातामहप्रमातामहद्विप्रमातामहाः अमुकासुक-
शर्मणः इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं स्वधानम् इत्युत्सृजेत्, इति पत्रद्वयं,
अथ अमुकसगोत्राऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकासुकशर्मणः अमुकसगोत्रा-
ऽस्मन्मातामहप्रमातामहद्विप्रमातामहाः अमुकासुकशर्मणः इदमन्नादिकं यथा-
विभागं युष्मभ्यं स्वधानम् इति पूर्ववत् सृजेत्, इदमस्मत्पितृ अमुकशर्मणे
इदमस्मत्पितामहाय अमुकशर्मणे इदमस्मत्प्रपितामहाय अमुकशर्मणे ।

इदं श्वभ्यः इति त्यागं कुर्यात्, एवं स्वपचेभ्यो नमः इदं स्वपचेभ्यः,
एवं वायसेभ्यो नमः इदं वायसेभ्यः इति यज्ञचतुष्टयम् ।

ततः काम्यगोघ्रासदानं, यथाशक्ति अतिथिभोजनं

इति पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरणम् ।

अथ भोजनविधिः ।

पञ्चमे चेत्याद्यनन्तरम् ।

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

मनुः,—

भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥

देवानृषीनित्यादि च,—

तथा,—

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

तथा,—

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यञ्चामृतभोजनः ।

विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमयामृतम् ॥

सूतकादौ पञ्चयज्ञाकरणेऽपि, असृताशी भवेन्नित्यं विघसा-
शीति वा पुनरिति यमवचनात्, भृत्यशेषभोजनेनापि प्रत्यवाय-
परिहारः ।

यात्रवल्काः,—

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

तथा,—

भोजयेच्चागतान् काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ।

स्ववासिनी विवाहिता पितृगृहस्थिता कन्या ॥

मनुविष्णू च,—

स्ववासिनीं कुमारांश्च रोगिणीं गर्भिणीं तथा ।

अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

तथाचातिथिभ्यः प्राक् बालादिभोजनं एतेषां भोजनं स्वभोजन-
समानम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः स्वसमं भोजने सति ।

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे बालादिभोजनात् प्राक् अतिथिभोजनमुक्तं
तदतिथिभोजनमुत्तर्यम् ।

आत्मानन्तर्पयेत्पश्चान्नियतोऽथाग्रतः शुचिः ।

स्त्रीशूद्रं भोजयेत्पश्चादेव धर्मः सनातनः ॥

इति वचनात् गर्भिणीव्यतिरिक्तस्त्रीणां स्वपत्नीप्रमुखानां पश्चा-
द्भोजनं पूर्वं वा गृहपतिरिति पारस्करसूत्रं व्याख्यातमनु-
सन्धेयम् ।

तत्तु श्रुत्यन्तरेऽतिथिभोजनात् प्राक् स्वभोजनमुक्तं तद्वैश्वा-
नरोपासकानां इति सिद्धं, स्वभोजनात्प्राक् यदन्नमुक्तम्
तत्काम्यमिति न नित्यमध्ये लिखितम् ।

मनुः,—

सायं प्रातर्द्विजातीनामभशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अत्र प्रातःशब्देन दिनपञ्चमभागः 'पञ्चमे च तथा भागे ।

सायं शब्देन रात्रेः सार्द्धप्रहरः ।

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां सन्नवासिनाम् ।

नित्यमङ्गि तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामतः, इतिकाल्यायनीक्तेः ।

विष्णुः,—

न तृतीयमथाश्रीयान्नापथ्यञ्च कथञ्चन ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

अतिप्रगेऽतिप्रातः, नातिप्रगे नातिसायमिति गौणत्वेन प्राप्तयो-
र्निषेधः, आशितः सर्वतोभावेन तृप्ति न रात्रौ भुञ्जीतित्यर्थः ।

तथाच पुनर्विष्णुः—

नाश्रीयाच्चाजीर्णे नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ।

मनुः,—

नाश्रीयात्सन्धिवेलायां,

(१) पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

तथा,— संविभागं ततः कृत्वा गृहस्य शेषभुक् भवेत् ॥ इति दक्षोक्तेः ।

विष्णुः,

प्रवसितश्चाग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्येत, यद्वा हुतं
मन्येत वैश्वदेवमपि, निरग्निरपि वैश्वदेवमित्यर्थः ।

वौधायनः,—

अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाश्रं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोममन्त्रांस्तु द्रव्याभावे यथा जपेत् ।

स एवमाचरन् संस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

केवलं एकादश्युपवासादिषु प्राणाहुतेरपि भोजनात्मकत्वादेव
निषेधः, भोजनासम्भवे प्राणाहुतिप्रकरणे वौधायनेन स एव-
महरहः सायं प्रातर्जुहुयादद्भिर्वा सायमिति रात्रौ भोजनाभावे
जलेनापि तत्करणस्योक्तत्वात् तस्य भोजनात्मकत्वसिद्धेः, नास्ति-
कादितृतीयभोजनेऽपि आपोशानादि कार्यं,

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्च विजानता ।

अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मनेति, याज्ञवल्क्यीयापो-
शानक्रियायां भोज्यस्य कर्मत्वात् संस्काररूपत्वेन तद्वद्वृत्तेः,

वशिष्ठः,—

अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।

अग्नन्त एव सिध्यन्ति नास्ति सिद्धिरनग्नताम् ॥

अत्र लक्ष्मीधरः, यत्राहिताग्न्यद्देशेन उपवासः प्रायश्चित्तं

विधीयते तदेतस्य कार्यमिति ।

वस्तुतोऽयं निषेधः काम्योपवासविषयः ॥

एकादशीजन्माष्टम्यादिष्वपि नित्येषु साग्नेरप्युपवासः, शिष्टैः-
क्रियत इति न नित्यविषयः ।

अतएव,

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्रंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तत्वात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति
वैधायनवचनेऽपि गृहस्थपदं त्रेताग्न्याहिताग्निगृहस्थपरम् ।

अथ नैवेद्यभक्षणविचारः ।

शिष्टाः,—

अनुच्छिष्टान्नमृष्टान्नं ग्रासं ग्रासार्द्धमेव वा ।

विष्णोर्निवेदितान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक् ॥

षड्भिर्मांसोपवासैश्च यत्फलं परिकीर्त्तितम् ।

विष्णोर्निवेदितान्नेन तुल्यं तद्भुञ्जतां कलौ ॥

इति विष्णुनैवेद्यमवश्यं भक्ष्यं पञ्चप्राणाहुत्यनन्तरमेव ।

तथा,—

अलाभे तु विशुद्धान्नं भुञ्जीयात्प्रोक्ष्य मन्त्रवित् ।

विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा वैष्णवस्तु विशेषतः ॥

अलाभे परकीयपूजनैवेद्यालाभे ।

विष्णुभुक्तचिन्तनस्य नैवेद्यभक्षणकार्यापत्तिः ।

अत्र उच्छिष्टगृहीतान्नलोभगृहीतमृष्टान्नयोः पर्युदासनञ्-
समाप्तः, तेन देवात्तथा भक्षणे न दोषो न फलं, भोजन-
मध्येऽकस्मादानीते भक्ष्ये विष्णुभुक्तचिन्तनम् ।

अनिवेद्य हरेः किञ्चित् समश्नीयान्न पावनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तं तन्मनसाऽपि समर्चयेत् ॥

इति वचनात्,—

प्रायशो न' महाविष्णो वैश्वदेवं करोति यः ।

प्राणाग्निहवनं चैव तेन लोका जितास्त्रयः ॥

इति वचनादापोशानात्प्राक् विष्णुभुक्तत्वचिन्तनम् ।

प्राणानां जुहुयादन्नमनिवेदितमन्वहम् ॥

दृश्यन्ति हि महाप्राणा अनिवेदितभोजना इति वचनात्-

निवेदितान्नेन कुर्वन्ति शिष्टाः,—

ब्राह्मे, देवाभ्यङ्गष्टताधिकारे,—

ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते ॥

रुद्राङ्गलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥

शिष्टेभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवव्यतिरिक्तेभ्यो देवेभ्यो यदुद्धृत-

मङ्गलग्नमित्यर्थः ।

तत्रैव नैवेद्याधिकारे,—

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।

वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम् ॥

सौरं मगेभ्यः^१ शाक्येभ्यस्तायिने यन्निवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्चापि तु तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ॥

शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ।

सात्वतो विष्णुस्तस्येमे सात्वता वैष्णवाः ॥

न तु उपनयनसंस्काररहितवैश्यजन्यसंस्कारजातिः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्त्तयः ।

संविभाज्याश्च दायादा ब्राह्म्याः सात्वतजातयः ॥

ब्राह्म्याः कृतैकादशीव्रताः,—

ब्राह्मणा विष्णोराद्यमूर्त्तिरूपाः, सात्वता विष्णोर्दायादरूपाः,

उभये पूज्या उक्ताः,

देवीपुराणे विष्णुपूजायां, विष्णुभागवतैः सदेति भागवतानां
नियुक्तत्वात् भागवता एव सात्वतपदेनाभिधीयन्ते । तथाच
यस्य यत्पूजायां विनियोगस्तन्नैवेद्यस्य प्रतिपत्तिः, पाशुपतसिद्धान्ते
शिवस्य, पाश्चात्यप्रसिद्धेषु मागधब्राह्मणेषु सूर्यस्य, शाक्येषु
तायिपरनामकेषु बुद्धस्य, प्रतिपत्तेः संस्काररूपत्वात्तस्य च भक्ष्यार्थो
वा द्रव्ये समत्वादित्यधिकरणे भक्ष्यद्रव्यस्य पुरुषे समर्पणे भक्षणमेव
प्रतिपत्तिरिति निर्णीतम् ।

तथाच देवनिवेदितद्रव्यस्वीकारे न प्रतिग्रहदोषः । नैवेद्य-
प्रतिपत्तेरपि पूजाङ्गत्वेन स्विष्टकृद्वत्तस्य स्वीकारपूर्वकदानत्वेऽपि
पूजाप्राधान्यात्तत्स्वीकारो यजनान्तर्गत एवेति ज्ञेयम् ।

पाञ्चरात्रिकपूजाया देवतायै प्रकल्पनमात्रे सिद्धत्वाद्देवदत्त-
त्वाभावेऽपि स्मार्त्तपूजायामिव विप्रेभ्यस्त्वय तद्देयमिति विधेर-
वैरूप्याय भक्षणस्य प्रतिपत्तिरिति बोध्यम् ।

यत्तु, मनुविष्णुयमस्मृतिषु देवान्नानि हवींषि च, देवार्थं
हविरिति याज्ञवल्कावचनम् ।

स्थालीपाकानूद्देश्यानि वर्जयेदित्यापस्तम्बीयवचनं च अभक्ष्य-
प्रकरणे उक्तं, तत्र देवान्नपदेन देवतार्थपदेन च अनूद्देश्यपदेन
च नैवेद्यार्थमुपकल्पितस्य द्रव्यस्य नैवेद्यदानात् प्राक्भक्षणे दोषा-
भिधानपरमिति सर्वैर्व्याख्यातं, यथा हविषो होमात्प्राक्, अतएव
हारीतयमौ,

वलयश्चोपहाराश्च हवींषि चरवस्तथा,

निर्विशङ्केन भोक्तव्या व्रतमस्य न लुप्यत इति ।

व्रतप्रकरणे भक्ष्यत्वमूचतुः, उपहारशब्दस्य नैवेद्यवचनत्वात्,

एवं, चरवश्चोपहाराश्च भैक्ष्यमुक्तमयाचितम् ।

एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणीति बोध्यम् ॥

तेनान्यदत्तनैवेद्यस्य भक्षणे न दोषः, उक्तं विशिष्टं फलं स्यादेव,
स्वपूजादत्तनैवेद्यस्य भक्षणं स्वपूजावैगुण्यापादकत्वान्न कर्त्तव्यं,
अतएव परदत्तनैवेद्यालाभे स्वभोग्यस्य विशूपभोगचिन्तनं नैवेद्य-
फलार्थमिच्छुक्तं, इत्येवं पूजाधिकारिदत्तनैवेद्यस्य भक्ष्यत्वोक्तावपि

अन्यदत्तभक्षणे पूजावैगुण्यरूपाधर्मस्याल्पत्वेन नैवेद्यभक्षणे फल-
बाहुल्यात् भक्षणे फलमेवेति स्वपूजानैवेद्यभक्षणसमाचारोऽपि
संगच्छते ।

यत्तु, न चैतत् स्वयमग्नीयाद्यद्विष्णोर्न निवेदितम् ।

तथाऽपराधमध्ये वराहपुराणे, अनिवेदितभक्षणमिति गणितं च,
तदुभयं यज्जातीयं 'तज्जातीयं न भोज्यमित्येवं परं,

गृहीतवैष्णवदीक्षस्य तु विष्णोर्निवेद्यं संशुद्धं मुनिभिर्भोज्य-
मुच्यते,

अन्यदेवनिवेद्यं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

मगधाधिकारे भविष्यपुराणे,—

पूजयित्वा तु ते देवान् नैवेद्यं प्राश्य वा विभो ।

यान्ति ते परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥

तथाच मागधानां सूर्य्यनैवेद्यं भक्ष्यं, ब्राह्मणानामेव ब्रह्मनैवेद्यं भक्ष्यं,

न भुञ्जीत निवेद्यान्नं गणानां च शिवस्य च ।

दुर्गाया वासुदेवस्य नोच्छिष्टस्तु कचिद्भवेत् ॥

इति वचनाद्गणनैवेद्यं शिवनैवेद्यं च सर्वेषां 'भक्ष्यम् ।

यत्तु 'योगशब्दीये,—

पतं पुष्यं फलं तोयं अन्नं पानं महौषधम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं यद्वाचानुपकल्पितम् ॥

(१) न दत्तं-

(२) तद्देवान् ।

(३) न भक्ष्यम् ।

(४) योगशिवीये,—

इति तच्छिवभक्तस्यैव, श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे श्रीजगन्नाथनैवेद्ये न
स्पर्शपर्युषितत्वदूरगमनादिदोषा नापि लोभप्रयुक्तसृष्टान्नभक्षण-
दोषाश्च ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं महापातकनाशनम् ।

भक्षणात् फलमाप्नोति कपिलाकोटिदानजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनिवेदितमन्नं तु क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।

मोहादश्नाति यो मर्त्यः स नरः स्वपचाधमः ॥

विष्णुयामले,—

यत्किञ्चिद्भक्षणादेव मुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ।

पतितादिभिश्च संस्पृष्टं नास्ति दोषोऽत्र भक्षणे ॥

तत्त्वयामले,—

तस्योपभुक्तदानेन नरः पापात्प्रमुच्यते ।

नास्ति तत्रैव राजेन्द्र सृष्टास्पृष्टविवेचनम् ॥

यस्य संस्पृष्टमात्रेण यान्त्यमेध्याः पवित्रताम् ।

बृहद्ब्रह्मपुराणे,—

नैवेद्यं जगदीशस्य अन्नपानादिकं च यत् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारस्तु नास्ति तद्भक्षणे द्विज ॥

ब्रह्मवन्निर्विकारं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ।

विकारं ये प्रकुर्वन्ति भक्षणेऽत्र द्विजातयः ॥

कुष्ठव्याधिसमायुक्ताः पुत्रदारविवर्जिताः ।

निरयं यान्ति ते विप्रा यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

कुकुरस्य मुखाद्भूयं मदन्नं यदि जायते ।

इन्द्रादौनां तु तद्भक्ष्यं भाग्यतो यदि लभ्यते ॥

भविष्यपुराणे,—

अन्त्यवर्णेर्हीनवर्णैः सङ्करप्रभवैरपि ।

सृष्टं जगत्पतेरन्नं भुक्तं सर्वाघनाशनम् ॥

गारुडपुराणे,—

न कालनियमो विप्रा व्रते चान्द्रायणे तथा ।

प्राप्तमात्रेण भुञ्जीत यदीच्छेन्मोक्षमात्मनः ॥

भगवद्वाक्यं,—

ये नाश्रन्ति ममान्नं तु सृष्टासृष्टविवेकतः ।

तान् भ्रंशयामि संपद्गो दण्डं तेभ्यो ददाम्यहम् ॥

स्कान्दे,—

नाभिमानं प्रकुर्वीत विष्णोर्निर्माल्यभक्षणे ।

भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंगमनेऽपि वा ॥

आकण्ठं भक्षितं तद्धि पुनाति सकलांघसः ।

शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः ॥

तत्र,—

यथा तथोपभुक्तं तत्सर्वपापापनोदनम् ।

न विक्रयः क्रयो वापि प्रशस्तस्तस्य भो द्विजाः ॥

निर्मात्य' जगदीशस्य नाशित्वाऽश्रामि किञ्चन ।

इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणो नरः ।

स शुद्धं वैष्णवं स्थानं क्रमाद्याति न संशयः ॥

यः आङ्काले हरिभुक्तशेषं दद्यात् सुभक्त्या पितृदेवतानाम् ।

तेनैव पिण्डांश्च तिलैर्विमिश्रानाकोटिकल्पं पितरः सुदृष्टाः ॥

भविष्यपुराणे,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं भक्त्या च पितृदेवताः ।

संतर्प्य यः स्वयं भुङ्क्ते सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ इत्यादि,

अन्यानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते,—

श्रीभुवनेश्वरक्षेत्रे तु, तन्नैवेद्यं यत्नतः चोपभुञ्च, इति शिव-
पुराणादिवचनास्मिन्नराजनैवेद्यं भक्ष्यमेव,

तथा न लिङ्गं भुवनेश्वर इत्यादि, विस्तरस्तु अस्मत्कृते
शुद्धिसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भोज्यक्रमः ।

देवलः,—

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्वगन्धालंकृतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावगिष्टं तु यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥

इति स्वगन्धमाल्यधारणं नित्यं, तद्बृह्योक्तविधिनेति केचित्,

दन्तधावनादीनि नित्यमपीति पारस्करवचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

तथा,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पञ्चार्द्रो वाग्यतः शुचिः ॥

प्रशस्तरत्नानि गारुडादीनि, पञ्चार्द्रः करचरणवदनार्द्रः

आपस्तम्बः,—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचमेत्,

द्विः परिमृजेत्, पंक्तावाचमने दोषमभिधाय ।

ब्राह्मे,—

तस्माद्वहिरुपसृश्य स्वाचान्तः प्रविशेद्गृहे ।

उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते ॥

वीधायनः,—

संस्कृते शुचौ देशे, संस्कृते वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः ॥

पवित्रप्रकरणे पराशरः,—

भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमिति वटुकधारणं प्राह ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत इति, तृतीययज्ञोपवीतेनापि उत्तरीयधारणं
भवतीति पृथक् न उत्तरीयधारणसमाचारः,

देवलः,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठाधिष्ठितः ।

एतेन वस्त्रचर्माद्यासनान्तरनिवृत्तिः ॥

स्मृतिः,—

पादाभ्यां धरणीं गत्वा पादेनैकेन वा पुनः ।

ब्राह्मे,—

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं चाङ्गचन्द्रकम् ॥

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।

मण्डलद्रव्ये समाचाराच्छुक्लचूर्णम् ।

थाङ्गप्रकरणे ब्राह्मे,—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरमूर्त्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

पुनर्ब्राह्मे,—

पात्रेष्वर्थानुरूपेषु, अर्थानुरूपेषु विभवानुरूपेण

स्वर्णरजतपित्तलादिरूपेषु,

विष्णुपुराणे,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य ॐकारेण च संस्पृशेत् ।

मनुः,—

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैनमकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृद्येत्प्रसीदेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजनं नमस्कारः, अकुत्सनमनिन्दा, हर्षः कायिकः, प्रसादो

मानसः, अभिनन्दनं वचसा,

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् । -

अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ।

वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भूमिसंस्थितम् ।

तेजोऽसीति जपंस्वनं प्रणनेदमृतं च यत् ॥

अत्र यद्यपि वामपाणिनापि पात्रधारणमुक्तम् ।

तथापि, आपस्तम्बो विकल्पमाह, नापजीहीत सव्येन पाणिना मुञ्चेत्, अपजीहीत मुञ्चेद्वा, तत्र कपर्दिभाष्यं, प्रथमं पात्रधारण-
मुपक्रान्तं चेन्न त्यागः, अष्टत्वेव भोजनारम्भे न धार्यमिति ।

तथाच तत्र, वामपाणिना धारणपक्षस्य न समाचारः ।

तदभावात्तेजोऽसीति मन्त्रपठनस्याप्यभावः ॥

अन्नोपरि घृतेनाभिधारणम् ।

शिष्टाः,—

धर्मराजचित्रगुप्ताभ्यां दद्यात्पिण्डद्वयं भुवि ।

धर्मराजाय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ॥

वलिकर्मत्वान्नमःशब्दप्रयोगः ।

ब्राह्मे,—

आपोशानं च गृहीयात्सर्व्वतीर्थमयं च यत् ॥

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ।

हस्तेन लंघयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन ॥

स्वाहान्तोऽयं मन्त्रः, द्वितीयापोशानवाक्ये स्वाहान्तप्रयोगदर्शनात्,
एतदपोशानोदके विष्णुपादोदकादि पातयित्वा पिबन्ति शिष्टाः ।

नैवेद्यप्राशनादौ तु दिव्यपादोदकाहुतिः ।

होतव्या जठराग्नौ तु स्वेन पाणिमुवेण तु ॥

इति वचनं च पठन्ति, तथा,—

पादोदकसमायुक्तं तुलशीदलमिश्रितम् ।

भुक्त्वा भुक्त्वा हरेर्भुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

भुक्तं हरेरुच्छिष्टान्नमित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

प्राणो व्यानस्तथापानः समानोदान एव च ।

ॐकारपूर्वैः स्वाहान्तैः पञ्च दद्यात्तथाहुतीः ॥ इति वाक्यं

प्रणवस्वाहान्तमन्त्रकथनार्थं, नतु क्रमार्थम् ।

तत्र क्रमः, लैङ्गे,—

प्राणयेति ततस्तस्य प्रथमाह्वाहुतिस्ततः ।

अपानाय द्वितीया च व्यानायेति च तत्परा ॥

उदानाय चतुर्थी स्यात्समानायेति पञ्चमी । अयमेव क्रमो-
गृह्यते, तथा हारीतस्मृती, सर्वान् प्राणान् प्रीणेत्यत्र प्राणापानो-
दानसमानानां ग्रहणमिति क्रमो लक्ष्मीधरेण दर्शितः, वौधायनी-
येऽप्ययमेव क्रमः ।

तत्र,—

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमवलिं तथा ।

प्राणाहुतिविधानं च मृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति दर्शनादुक्तपरिमाणान्नं ग्राह्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकामप्रदा नित्यं तिलकेऽनामिका स्मृता ।

प्राणाहुतिविधौ सैव विज्ञेयाङ्गुष्ठयोगतः ॥

इति वचनादनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां ग्रहणं, अनेन स्तोकता च निर्दिश्यते, अनामिकाङ्गुष्ठयोगेन यावद्गृह्यत इति जयसामि-
व्याख्यानात् ।

विष्णुपुराणे,—

पञ्चग्रासान्महामौनी प्राणायाम्ययनाय तत् ।

ध्वनिवर्णीभयशब्दनिवृत्तिः, निगिरेदिति हारीतोक्तेर्दन्तसंलग्नं
न कार्यम् ।

पञ्चाहुतीसु जुहुयात्प्रलयाग्निनिभे तथा, इति ब्रह्मपुराणा-
प्रलयाग्निनिभत्वेन जठराग्निध्यानं, आहुत्यादिशब्दप्रयोगादाम-
रूपत्वात्प्राणायाम्येति शेषेन त्यागः, इति प्राणायेत्यादि त्यागः, स च
मानस एव, नास्य भोज्यसंस्कारत्वं, तथा सति रात्रौ भोजनाभावे
तत्क्षोपः स्यात्, नत्र तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनशंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तुसः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति वीधायन-
वचनात्, पञ्चग्रासानन्तरं प्रथमं विष्णुनैवेद्यभक्षणं, तच्च नैवेद्यं
परकीयं, तदभावे निर्णीते तु आपोशानात्प्राक् विष्णुभुक्तचिन्तनं,
एवं पञ्चग्रासनैवेद्यजलपानादि मिलित्वा द्वात्रिंशद्भासभोजनम् ।

अष्टौ ग्रासा यतेरुक्ता दशारण्यनिवासिनाम् ।

द्वात्रिंशच्च गृहस्थानाममितं ब्रह्मचारिणामिति वचनात् ॥

देवलः,—

न भुञ्जीताष्टतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वकम् ।

पवित्रमथ हृद्यं च सर्पिराहुरघापहम् ॥

कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाङ्गुलिभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात्
न पिण्डशेषं पात्रग्रामुत्सृजेत्, भोजनमध्ये उपस्थितस्य द्रव्यस्य
मनसा विष्णुप्रभुक्तचिन्तनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तिं च मनसाऽपि समर्चयेदिति वचनात् ।

श्रिष्टाः,—

भुक्त्वा शेषं समादाय अवघ्राय क्षिपेद्भुवि ।

दत्तार्थं नरकस्थानां मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥

रौरवे पुण्ड्रनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

आपोशानं यथा पूर्वं पश्चादपि सकृत्तथा ।

अमृतापिधानमसि स्वाहेति चलुकं पिवेत् ॥

अर्द्धं पिवति गण्डूपमर्द्धं त्यजति भूमिषु ।

पिवन्ति पितरस्तस्य ये चान्ये भूमिदेवताः ॥

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिवेदविचक्षणः ।

हृतं देवं च पित्रं च आत्मा वै तेन पातितः ॥

आपोशाने तु चरमे गृहीते यः पयः पिवेत् ।

सपवित्रकरेणैतद्रक्तपानसमं भवेत् ।

तथा,—

अवगुण्ठित उच्छिष्टो 'मेधातुरो नाभिभाषित ।
नोद्धं ज्योतींषि वीक्षेत नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत् ॥
भुक्ताचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरपि ॥

भुक्तपात्र नाचामेत्,—

पादावसेचनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहाङ्गणे ।

दन्तोच्छिष्टं त्यक्त्वा शुचिः,—

भोजने दन्तलग्नानि निह्न्वत्याचमनं चरेत् ।
यस्तु गण्डूषसमये तर्जन्या दन्तधावनम् ॥
कुर्वीतात्यन्तपूतात्मा पतते नरके स वै ।

ब्राह्मे,—

विप्रस्त्वेवमुपसृश्य पाण्यङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।
हस्ताभ्यां विधिवद्दयान्मन्त्रवच्चावनेजनम् ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्राणान्तविश्वभुक् ॥

हस्तयोर्घर्षणजलेन चक्षुर्मार्जनं,—

शय्यांतिं च सुकन्यां च व्यजनं शक्रमश्विनौ ।
भोजनान्ते स्मरेद्यस्तु तस्य चक्षुर्न सीदति ॥

मधुमांसतिलसंसृष्टभक्षणनिमित्तमप्युपस्पर्शनम् ।

मनुः,—

खाम्बुभिः समुपसृशेत्, पाण्योरुर्द्ध्वयोर्धारणम् ॥

तथाचापस्तम्बः,—

आचम्योर्द्ध्वपाणिर्धारयेद्वा प्रोदकाभावात्, प्रकृष्टोदकत्वनिवृत्ति-
पर्यन्तमित्यर्थः, तदनन्तरं सुखार्थं करप्रोच्छेदनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृताशनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं ततः ॥

भुक्त्वा चैवार्द्रपाणिस्तु यस्तिष्ठेदविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो वलम् ॥

मा करेण करं साक्षान्मार्जयेन्ना च चक्षुषी ।

सम्भार्य वाङ्मनं च गोप्रदानफलं लभेत् ॥

तथा,—

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावदयावत् पात्रमनुवृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावदयावन्नोन्मृज्यते मही ॥

आपस्तम्बः,—

यत्र भुज्यते तत्समूहनं निर्हृत्यावोक्षतं देशम् ।

अमात्रेभ्योऽन्नं संक्रथ्याभिसंयित्योत्तरतः ॥

शूची देशे रुद्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति, समूहनं पतिता-

नादिवह्निःकरणं सम्भार्जन्या, निर्हरणं पात्रस्य अवोक्षणं समा-
चाराद्भोमयोदकं दत्त्वा लेपनं, अमात्राणि पात्राणि ।

वैद्यशास्त्रे,—

अगस्त्यं कुम्भकर्णं चाग्रनिं च वडवानलम् ।

आहारपरिणामाय संस्मरेयु र्वृकोदरम् ॥

विष्णुपुराणे,—

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं समान्नं जरय त्वशेषम् ।

मुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं च ममास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता यथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।

अनायासप्रधानानि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

हारीतः,—

पश्चात्पत्नी शेषं वलिं हरेत्, पाकभाण्डशिष्टेनेति जयस्वामी ।

इति भोजनक्रमः, तत्र भोजनप्रकारः ।

आपस्तम्बः,—

यावद्भासं ग्रासं न स्कन्दयन् कृत्स्नग्रासं ग्रसेत् सहाङ्गुष्ठम् ॥

यावद्भासं यावद्वसितुं शक्यं,

ब्राह्मे,—

सर्वाङ्गुलिभिद्याश्रीयान्नावधूयेत्करं क्वचित् ।
 कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिवेद्दधि ॥
 जठरं पूरयेदर्द्धमन्नैर्भागं जलेन च ।
 वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशिषयेत् ॥

तथा,—

यसु पाणितले भुंक्ते यसु फुत्कारसंयुतम् ।
 प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
 नाजीर्णं भोजनं कुर्यात्स्याच्च नातिवुमुक्षितः ।

तथा,—

अन्नजन्मकालुष्यं दुःपंक्तिं च न कुत्सयेत् ।
 आसशेषं न चाश्रीयत्पीतशेषं पिवेन्न तु ॥
 शाकमूलफलेक्षादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
 संचयेन्नान्नमन्नेन न क्षिप्तं पात्रसञ्चितम् ॥
 वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टसु क्वचिद्भजेत् ।
 न स्पृशेत् स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ।
 तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रघृतानि च ॥
 न त्यजेदर्द्धजम्भानि सक्थूंश्चैव कदाचन ।

अत्र क्षौद्रग्रहणं आङ्गमधुपर्कयोरेव, अन्यत्र भोजनस्य निषेधात्,
 यद्वा शूद्रसाधारणत्वेनोक्तं, अन्नेन पूपादिना पात्रे विक्षिप्तमन्नं
 न रागीकुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः, नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्,

विष्णुपुराणे—

अश्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च वलारोग्ये न मुञ्चति ॥

वौधायनः,—

सर्व्वभिक्षापूपकन्दफलमूलमांसानां दन्तैर्नावयेत् ॥
कन्दपदेन सूरणादि, मूलानि मूलकादीनि ।
हारीतः, नान्यमभिभाषमाणोऽश्रीयात् ॥

बृहस्पतिः,—

न सृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्तिं न पदा भाजनं सृशेत् ॥

गौतमः,—

न रात्रौ प्रोथाहृतं सर्व्वमेव द्रव्यं नाद्यादित्यर्थः ॥

वौधायनः,—

नाति सुहितोऽमृतापिधानमसीत्यपः पीत्वेत्यादि' ॥

मनुः,—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
चतुःषष्ट्या पलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्यचतुष्टयम् ॥

एतावद्यसु निगिरिक्त कुण्डाशी-पतत्यधः । इति कुण्डाशित्वमति-
निषिद्धं ।

तत्राभिमुख्यं, विष्णुपुराणे,—

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्नमनादरः ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुञ्जे यशस्यं दक्षिणामुखः ।

ऋतं सत्यं यज्ञं वा,—

एवञ्च, भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभि-
भोजनीयमिति दक्षिणापश्चिमाभिमुखत्वनिषेधो निष्कामस्य ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः, वाग्यतो दक्षिणामुखो
भुञ्जीत, अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य मातुरुपदिशतीति, एवं च सति
निष्कामस्य मातरहितस्य न दक्षिणामुखत्वं, किं तु पुष्टिकामस्य
यशस्कामस्य वा, जीवन्मातृकस्य तु सर्वथा न दक्षिणामुखत्वमिति,
जीवत्पितृकस्यापि दक्षिणामुखत्वं निषिद्धम् ।

तथाच,—

अमास्त्रानं गयाथादं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्कृते च पितृहा भवेत् ॥ इति वचनात्,

अथ निषिद्धदेशाः ।

प्रापस्तम्बः,—

न चार्वाग्भुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ, प्रासादे प्रासादस्योपरि,
कृतभूमौ पाषाणमय्यादौ मृत्प्रक्षेपेण कल्पितभूमौ ।

ब्राह्मे,—

हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रासादस्यो न भक्षयेत् ।
श्मशानाभ्यन्तरगतो देवालयगतोऽपि वा ॥
शयनस्यो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न वाऽयज्ञोपवीतवान् ॥
न प्रसारितपादसु पादारोपितपाणिमान् ।
नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्यङ्कितास्थितः ॥
न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गे कृतभोजनः ।
नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥
न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

विष्णुपुराणे—

चासन्दी स्थिते पात्रे न चादेशे नगेश्वर, आसन्दी वेद्यादि-
निर्मिता ।

अदेशे रथ्यादौ ।

विष्णुः,—

नाश्रीयाद्गार्ह्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

वह्मनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् वह्वस्तथा ॥

शून्यागारे वल्लिगृहे देवागारे तथैव च ।

आकाशेऽनामृतदेशे एकस्मिन् प्रेक्षमाणे इत्यर्थः ।

उभयोः,

खट्वाङ्गो न भुञ्जीत न चोत्तानः कथञ्चन ।

मनुः,

एकवस्त्रो न भुञ्जीत कवाटमपिधाय च ।

भूमौ चानन्तरीकृत्य भिन्नपात्रे न चाशनम् ॥

भूमौ पात्राभावे केवलभूमौ, आसनाभावे वा ।

तथा,

माहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमान्नाधर्म्यं^१ शोककारणात् ।

स्वग्रामे स्वग्रामीणे, ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे ।

याज्ञवल्करः,

न भार्यादर्शनेऽग्रीयास्तेनां वीक्षेत चाश्रमीम् ॥

श्रुतिः,

तस्माज्जायाया अन्ते नाग्रीयादवीर्यवान् ह्यस्य पुत्रो जायते ।

वीर्यवन्तमुदसा^२ जनयन्ति यस्या अन्ते नाश्रातीति ।

तेन विष्णुस्मृतौ भार्यया सार्द्धं सन्निधावित्यर्थः ॥

एवं ब्राह्मण्या भार्यया सार्धं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनोति ब्राह्म-
वचनमपि

सन्निधिपरं न त्वेकत्रभोजनपरम् ।

केवलं तत्र विवाहकालविषयेऽपवादमाह अङ्गिराः,—

ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं^(१) वापि कर्हिचित् ।

न तत्र दोषं मन्यन्ते सर्व्व एव मनीषिणः ॥

विष्णुः,

न गोब्राह्मणोपरोधेऽश्रीयान्न राजव्यसने ।

यमः,

अश्नाति यो भृत्यजनस्य मध्ये मृष्टान्नमेकोरसगृध्रबुद्धिः ।

दीनैः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो व्यक्तं विषं ह्यलक्ष्यं स भुञ्जे ।

हारीतः,

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्रीयात्, न शिशूनभर्त्सयन्
नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यः, साभिलाषमीक्षमाणेभ्यो बालादन्येभ्यो-
ऽपीत्यर्थः ।

ब्राह्मे,

अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात् संहतः स्वजनैरपि ।

भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिं च भेदयेत् ॥

तथा,—

पञ्चग्रासांस्तु भुक्तादौ क्वचिद्देशमनि सङ्कटे ।

पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् सांकराज्यात् ॥

(१) ब्राह्मण्या सह यो भुञ्जेऽश्रीयादुच्छिष्टं वापि कर्हिचित् ।

पित्रे कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

पञ्चग्रासोत्तरमपि पंक्तिदोषज्ञाने पात्रमुत्तोल्य स्वयमनुत्थाय
उपविश्य गत्वा स्थानान्तरे भोजनं कार्यम्, पित्रे न गन्तव्यं
पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यं, इति निषिद्धदेशादि ।

अथ निषिद्धासनम् ।

देवलः,—

न भिक्षासनगतो न शयनगतः ।

स्मृतिः,—

लोहवडं च दग्धं च वर्जयेदासनं बुधः ॥

तथा,—

अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

पालाशस्य द्विजश्रेष्ठ त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥

अथ पात्रम् ।

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभिः प्रशस्तो न चान्येनापि भोक्तव्यं,
प्रशस्तो भोजन इति शेषः, अन्येन स्वस्य पुत्रादिनापि तत्र भोजने
तदात्मनो योग्यानीत्यर्थः ।

एवं च,—

करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने ।

भुञ्जन् भिक्षुर्न दुष्येत लिप्यन्ते गृहमेधिनः ॥

इति ताम्रपात्रनिषेधः

सुवर्णनाभिताम्रपात्रव्यतिरिक्तपरः, अथवा आपस्तम्बीयताम्रपात्र-
विधिः पुष्टिकामस्य, पुष्टिकामान् विना निषेधः, इति केचित्,
वस्तुतो न ताम्रपात्रे भक्षणसमाचारः,

शिष्टाः,—

अश्वत्थवटपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।

वटाश्वत्यार्कपत्रेष्विति वा पाठः ॥

कोविदारकपत्रेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्, कोविदारकदम्बेष्विति
वा पाठः ।

पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्तैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारियतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

प्रशस्तपत्रेष्वपि पृष्ठभागो निषिद्धः ।

पत्रपृष्ठे तु यो भुंक्ते पञ्चगव्यं समाचरेदिति, वचनात् ॥

भोजनाधिकारे विष्णुः, न भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भूवि न पाणी,
अत्र सुवर्णरजतशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमितिवचनात्
सुवर्णादिपात्रेषु भङ्गेऽपि न दोषः,

हारीतः,—

नाधिशयनासने चाश्रीयत्, न कार्णायसे न मृत्पात्रे न भिन्नाव-
कीर्णे, अधिशयने खट्वोपरि अध्यासने पीठोपरि चान्नं स्थाप-
यित्वा न भूञ्जीतेत्यर्थः, अवकीर्णे शूद्रादिकृते भोजने, अत्र
पाषाणपात्रस्य निषेधाभावात्तत्र भोजने दोषाभावः,

एक एव तु यो भुंक्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो वलं इति कांस्यपात्रभोजनं
कांस्यं,

कांस्यपात्रे न भूञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः, इति वैष्णवाधिकारे
नारदीयपञ्चरात्रवचनात्कांस्यं वैष्णवस्य त्याज्यमेव, इति पात्र-
विचारः ।

तत्र परिवेषणविचारः, भविष्ये,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।

भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

परिवेषकस्य उच्छिष्टभोजनस्पर्शे भूमौ तदन्नादिकं निधायाचम्य
पुनः परिवेषणम्, अन्नादिभिन्नद्रव्ये तु तद्भृत्यैवाचम्य परिवेषणम् ।

आचमनप्रकरणे प्रमाणं लिखितं, उच्छिष्टशूद्रस्पर्शे तु ब्राह्मे,

उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तसु यत्किञ्चिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिक्षा च हस्तदत्ता या न ग्राह्या कुत्रचित् क्वचित् ।

पराशरः,—

माक्षिकं फणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम् ॥

शूद्रहस्ते तु यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिवेद्विजः ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अतएव भोजनस्थाने पत्रपातनादिकं जलपात्रस्थापनं च सच्छूद्रै-
रपि न क्रियत इति समाचारः,

चाण्डालपतितोदक्यावाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

भुंक्ते तु ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

पंक्त्यां न विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

कच्छं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

अथ ताम्बूलादिभक्षणविचारः ।

दत्तः,—

भुक्त्वा तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इति,—

अन्नपरिणामश्च वैद्यशास्त्रे ताम्बूलखदिरक्रमुकजातिफल-
लवङ्गादीनां चर्वणादित्युक्तमनुसन्धेयम् ॥

शिष्टाश्च,—

भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलशीदलम् ।

भक्षितं पापराशिघ्नं महापातकनाशनम् ॥

भुक्त्वा तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ॥

अत्राचमनकथनं भोजनोत्तरद्विराचमनानुवादत्वेन, ताम्बूल-
भक्षणस्य भोजनत्वाभावेन नापि भोजनपूर्वविहिताचमनप्रसङ्गः,
अतएव प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यन्नाग्रहणताम्बूलभक्षणादी

न दिङ्निधम इति कल्पतरुकारः, भट्टाचार्यैरपि पूर्वं नाचमनं लिखितं, ताम्बूलभक्षणवसनाचमनमपि दुराचारत्वेन च लिखितम्, तथाच विष्णुः,—

चर्वणे नित्यमाचामेन्मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

तथा,—

ताम्बूले चेक्षुखण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

त्वग्भिः पुष्पैर्दलैर्मूलैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ॥

सुगन्धिभिस्तथान्यैश्च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

खर्जूरतालकन्दं च मृणालं पद्मकेशरम् ॥

नारिकेलं केशरं च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ।

ताम्बूलं च कषायं च सर्वं च जलसम्भवम् ॥

मधुपर्कं च सोमं च लवङ्गाद्यं तथा क्वचित् ।

अन्यत्र,—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

भुक्तस्नेहो मुखादिषु, दन्तलग्नस्पर्शो जिह्वया ।

तथा मूलेऽपि न,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहे तथैव चेति वचनात् ।

कषायं खदिरहरीतक्यादि, जलसम्भवं शृङ्गाटकादि ॥

अत्र खदिरस्य शूद्रादिगृहपक्वस्यापि समाचारात् भक्षणं, एवं

स्त्रिन्नस्यापि पूगफलधान्यहरिद्रामरिचादेरपि, पक्कस्य स्पर्शदोष-
तदभावयोः समाचारैकप्रमाणत्वात्,

शिष्टाः,—

मरीचधान्ययोश्चैव हरिद्राणां तथैव च ।

तथा पूगफलानां च स्त्रिन्नदोषो न विद्यते ॥

एतत् खदिरस्य चूर्णस्य च तदन्नं परिणामयेदिति वचनात्ताम्बूल-
सहचरिततया भक्ष्यत्वविधेर्न दोषशङ्का, पूगादीनां स्त्रिन्नत्वदोषा-
भावः, शुष्कतायामेव, अशुष्कतायां स्यादेव दोषः, शुष्के त्ववयव-
संयोगभेदरूपपक्कत्वनिवृत्तेः,

अथवाऽकठिनद्रव्ये अग्निना सम्यगवयवसंयोगविशेषः, पाकः,
न चैवं पूगादौ, अतएव स्त्रिन्नं तदुच्यते न पक्कमिति,

पक्कमेव तु शूद्रस्पृष्टं दुष्टं न स्त्रिन्नम् ।

तथैव समाचारात्, खदिरस्य शूद्रपक्कत्वेऽपि शूद्रोपहतमन्नमभोज्य-
मिति अन्नादावेवाभक्ष्यत्वोक्तेः, खदिरे तु पाककाले पेयत्वलेह्य-
त्वयोरेवाभावान्नाभक्ष्यता ।

एवं चूर्णस्यापि, यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते न काष्ठत्वं तथा
चूर्णे नास्थित्वम् ।^१

किन्तु भस्मत्वमेव, तेन चूर्णस्य नाभक्ष्यता, नह्यभक्ष्यद्रव्यजं
भस्माप्यभक्ष्यं, निषेधाभावात्, केवलं—,

(१) यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते काष्ठे न काष्ठत्वं तथा चूर्णे नास्थित्वम् ।

प्राण्यङ्गमामिषं चूर्णं क्षीरं गव्येतरं तथा ।

आमिषं च मधु प्रोक्तं कांस्यभोजनमामिषम् ॥

आमिषं सुन्दरीशाकं चर्मपानीयमामिषम् ।

इति वाक्यदर्शनात् व्रतिव्रह्मचार्यादीनां अभक्ष्यम् ।

तथा चास्मत्कृतशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः—

स्विन्नत्वदोषो खदिरे हरिद्रामरीचपूगादिफलेषु धान्ये ।

नाप्यस्ति तेषामशनं तु शूद्रैः स्पर्शं समाचारकृतं वदन्ति ॥

शूद्रादिसंस्पर्शनदुष्टतायां स्विन्नेषु पूगादिषु नेति चोक्तम् ।

जानीत तच्छोषण एव धोरा अशोषणे तत्र विगानसत्वात् ॥

यद्वाऽग्निना योऽकठिनेषु सम्यक् सर्वाङ्गयोगः स हि पाक उक्तः ।

पूगादिके यत् स न विद्यते तु स्विन्नत्वमस्पर्शनदुष्टता तत् ॥

अन्नं तु शूद्रोपहितं न भक्ष्यमित्युक्तितः स्यात् खदिरं हि भक्ष्यम् ।

शूद्रादिभिः पक्कमपीति वृद्धा न ह्यन्नमध्ये खदिरं प्रविष्टम् ॥

चूर्णं तु ताम्बूलगतं हि भक्ष्यं तस्यास्थिजत्वेऽपि च भक्ष्यता यत् ।

परं तु प्राण्यङ्गजताप्रयुक्तमिषत्वतस्तद्व्रतिभिर्न भक्ष्यम् ॥

अत्र ताम्बूलादीनां उच्छिष्टत्वाभावेऽपि भक्षणनिमित्तं
द्विराचमनं कार्यम् ।

सुप्ता क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठिष्योक्ताऽनृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येयमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

इति मनुवचनात् । उच्छिष्टस्पर्शादिप्रतिप्रसवार्थत्वादनुच्छिष्ट-

वचनस्य सार्थकत्वम् ।

तथाच वृहस्पतिः,—

उच्छिष्टेनान्यविप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

नोच्छिष्टस्तु कचिद्वजेत् इत्यादिकमेव ताम्बूलभक्षणादौ नास्ति ।

यत्तु भट्टाचार्यैः परस्परताम्बूलभक्षणं दुराचारत्वेनोक्तं तन्नो-
च्छिष्टस्य स्पर्शदोषमभिप्रेत्य ।

किन्तु,—

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य सवर्णस्पर्शनं यदि ।

त्यक्त्वाऽन्नं स शुचिर्भूत्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥

इति भक्ष्यकालेऽन्नस्पर्शनमात्रस्याशुद्धिकरत्वमभिप्रेत्य दुराचारत्वे-
नोक्तम् ।

न ह्येतन्नोजनधर्मः । किन्तु भोजने निमित्ते पुरुषार्थः ।

तेनाचामनं ताम्बूलभक्षणेऽपि स्यादेव ।

अथाभक्ष्याणि ।

विश्वामित्रः,—

जातिक्रियास्वभावदुष्टतासत्संसर्गदुष्टं सुहृल्लेख्यं च न भक्षयेत् ।

एतदुपलक्षणं अभक्ष्याणामष्टविधत्वात् ।

तथाच,—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गैरसदुष्टं च सुहृल्लेख्यं स्वभावतः ॥

इति भविष्यपुराणे सुहृल्लेख्यमिति भावदुष्टमुच्यते । चिकित्सा
तु हृदये इत्यादि वक्ष्यमाणनिरुक्तेः वाग्दुष्टमपि सुहृल्लेख्यमिति
वक्ष्यते ।

तत्रादौ जातिदुष्टानि भविष्ये,—

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वार्त्ताकुं नालिकालावुमुपेयाज्जातिदूषितम् ॥

गृञ्जनं लशुनसदृशः कन्दविशेषः, उत्तरापथे प्रसिद्ध इति लक्ष्मी-
धरः, गृञ्जने 'गजरस्तयेति' निरुक्तपाठात् पश्चिमप्रसिद्धः पलाण्डु-
विशेष इत्येके न तु शक्राशनम् । तत्र पर्यायाभावात्, तत्तु
मादकत्वादभक्ष्यमिति केचित्, गृञ्जनपलाण्डू लशुनप्रभेदौ इति
केचित् । कवकञ्चैत्यवृक्षस्थितं पिण्डोपमं कुमुदकलिकाकृति
कृत्वाकसदृशं शुक्लं शिथिलावयवम् ।

तथाच ब्राह्मे,—

मधुकैटभवृक्षाणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु खख्खुण्डं कवकं चैत्यसन्निभम् ।

कृत्वाकं कृत्सदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

अत्र वार्त्ताकुपदेन खेतवार्त्ताकुः ।

खख्खुण्डं खेतवार्त्ताकुं कुम्भाण्डञ्च न भक्षयेत्, इति देवलवचनात्,

तथा,—

वार्त्ताकुकुम्भीत्यादि यमवचनेऽपि बोध्यम् ।

यत्र वार्त्ताकुशब्दोऽस्ति तत्त्याज्यं हरिमिच्छतेत्यादावपि बोध्यम् ।
समाचारोऽप्येवमेव, नालिका कलम्बिका, कुम्भाण्डो दाडिम-
सदृशः, फलविशेषः, कुम्भाण्डनिषेधे चक्षणाफलं निषिद्धमिति
स्मृतिरत्नमालायां व्याख्यातम् ।

अभक्ष्यप्रकरणे, यच्चान्यत् परिचक्षते इति आपस्तम्बवचनात्,
विशेषतोऽनिषिद्धमपि शिष्टविगीतं न भक्ष्यं, तथा चक्षणाफलम-
भक्ष्यमिति निबन्धकतः ।

यमः,—

भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्वाकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

इति द्वयोरपि कृत्वाकयोर्निषेधः ।

ब्राह्मे—

राजमाषाः स्थूलमुद्रास्तथा वत्सकवासकौ ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुमं श्रीनिकेतनम्^१ ॥

शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

तथा,—

भुक्त्वा तु चारलवणं त्रिरात्रं तु व्रतञ्चरेत् ।

राजमाषाः पश्चिमदेशप्रसिद्धाः, स्थूलमुद्राः वासकः प्रसिद्धः, शत-
पुष्पाः सौप इति प्रसिद्धः, चारलवणमुषरमूर्त्तिकाप्रभवलवणम् ।

भविष्ये,—

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् ।

मूर्त्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

प्रत्यक्षलवणं अन्नव्यञ्जनादिसंस्कारप्रवेशमन्तरेण साक्षादेव केवल-
भक्ष्यमाणलवणम् ।

प्रचेताः,—

मृत्तोष्टखादनेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः ।

विज्ञानेश्वरधृता स्मृतिः,

कुम्भाण्डकेवृत्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ।

तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विकारवच्च यत्किञ्चित्तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

वृन्ताको वार्त्ताकिसदृशः, फलविशेषो हरितः ।

पाके रक्त इति लक्ष्मीधरः, केवु केवुकम् ।

मनुः,—

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥

शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

अमेध्यप्रभवानि विष्टाजातानि तण्डुलीयकादीनि ॥

यद्वा,—

वौजानि गुदमार्गनिर्गतानि विष्टामध्यगतानि यानि वृक्षं
जनयन्ति तानि ।

तत्र—

क्षेत्रविष्ठाक्रान्तभूमिजानामपि आम्रवृक्षादीनां फलपुष्पे
ग्राह्ये ।

तथा बौधायनः—

अमेध्येषु च ये जाता वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानिच ॥

पुष्पफलोपगा इति विशेषणाद्वहुपुष्पफला आम्रादयो ग्राह्या न तु
क्षुद्रवार्त्ताक्यादय इति मेधातिथिः, तथा च तद्विधलतावृक्षा-
दीनां पुष्पफले ग्राह्ये, निर्यासा वृक्षनिर्गतकठिनरसास्ते चेल्लो-
हितवर्णास्तदा न भक्ष्याः, यथा नारिकेलवृक्षादिषु, तेन हिङ्गु-
कर्पूरादिषु न दोष इति लक्ष्मीधरः, ब्रश्चनं छेदनं, तत्प्रभवास्तु
निर्यासा लोहिता अभक्ष्याः, पुनर्निर्देशात्, अथो खलु यो लोहितो-
यथा ब्रश्चनान्निर्यसति तस्य नाशं काममन्नस्येति तैत्तिरीयश्रुतेश्च ।

शेलुः श्लेष्मातकः, बहु आलु इति प्रसिद्धः^१ ।

दुग्धप्रकरणे हारीतः, मासे न पेयूषं भवतीति ॥

तथा च नवप्रसूताया गोः क्षीरं मासपर्यन्तं अभक्ष्यम् ।

अनिर्दशाया गोः क्षीरमिति मनुवचनं तु अत्यन्तापद्विषयमिति-
बोध्यं, तथा यदग्निसंयोगात् कठिनं भवति तच्चेद्भव्यं तदाऽभक्ष्यम् ।

आपस्तम्बः—

भक्षयेद्यदि नीलं तु प्रमादाद्वाह्मणः सकृत् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

(१) ब्रह्म आलु इति प्रसिद्धः ।

तथा,—

तथा कीलालोपधीनां च कीलाली सुरा ।

तदर्थं स्थापिता भक्ष्या अप्योषधयोऽभक्ष्याः ॥

गौतमः,—

उद्धृतस्नेहविलयपिण्याकमथितप्रकृतीनि नाद्यात् विलयो-
दृतम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

षण्णपुष्पं शान्मलिं च करनिर्मथितं दधि ।

वह्निर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

उशनाः,—

कुसुमं नालिकाशकं वार्त्ताकुं पोतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

पोतिकं, पोद् इति प्रसिद्धं, वार्त्ताकुः श्वेतवार्त्ताकुरुक्त एव, आप-
स्तम्बेन नवपल्लवस्य पैठीनसिना स्मार्त्तकनाम्नो वृक्षस्य अभक्ष्य-
त्वमुक्तम् ।

यमः,—

भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव खख्खुण्डं कवकं तथा ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

भूस्तृणं, गन्धद्वयं, अतएव शिग्रुभक्षणे महद्विगानं, शङ्ख-
लिखिताभ्यां करञ्जकुम्भीभक्षणं घनकृत्वाकभक्षणञ्च निषिद्धं, कुम्भी
विल्वफलसदृशं फलमरण्ये प्रसिद्धम् ।

घनकृत्वाको मेघसमयोत्पन्नः कवकः ।

देवलः,—

न बीजान्युपयुञ्जीत रोगोत्पत्तिमृते द्विजः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥

बीजानि कुष्माण्डबीजानीति लक्ष्मीधरः, तस्यायमाशयः, यद्यपि मुद्गादीनि धान्यादीन्यप्यङ्कुरयोग्यानि तथापि तेषां भक्षणानुज्ञानात् यान्येव कुष्माण्डबीजादीनि विशेषतो भक्ष्यत्वेनोक्तानि ।

‘अन्यान्यपि यदाङ्कुरजननयोग्यानि तदा न भक्ष्याणि, कोमलतदयोग्यानि चेद्भक्ष्याणि, मुद्गधान्यादीन्यपि अङ्कुरजननयोग्यानि तदर्थं पृथक्कृत्य रक्षितानि न भक्ष्याणीत्येके ।

ब्राह्मे,—

पिप्पलीनिकरञ्जानि कुम्भीराणि वटानि च ।

मातुलङ्गानि प्लक्षाणि पनसोदुम्बराणि च ॥

शिग्रुशोभाञ्जने चैव कोविदाराणि चैव हि ।

अथ तिक्तकपित्थानि शैलुश्लेष्मातकानि च ॥

विभीतकानि च तथा न भक्ष्याणि फलानि तु ।

अलक्ष्मीस्तेषु वृक्षेषु बद्धा दुर्वाससा यतः ॥

वनवासव्रतं कुर्याद्दिनं तप्याशनादुद्विज ।

लताभिर्वेष्टिता ये च गुल्मरोगहताश्च ये ॥

भूतप्रेतपिशाचैश्च पक्षिभिर्ये च संश्रिताः ।

शिशु शोभाञ्जनस्यैव भेदः, तत्र पनसस्य भक्षणसमाचारात् विष्णु-
देयत्वाच्च पनसाम्बहरीतकीति हविष्यप्रकरणोक्तत्वाच्च पनस-
निषेधो भूप्रोतफलकदाक्षिणात्यप्रसिद्धपनसजातिपर एव इति
निबन्धकृतः, मातुलङ्गोदुम्बरप्लक्षफलानां विष्णुदेयत्वाद्भक्ष्यत्वेऽप्य-
लक्ष्मीकरत्वात् वर्जनमुचितम् ।

यथा,—

दधिसक्त्युफलादीनां भक्ष्याणामपि रात्रावलक्ष्मीकरत्वाद्दर्जनं ॥

तथा च विष्णुः,—

न दिवाधानाः, न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्त्यु-
कोबिदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवापि दधिधानासु रात्रौ च दधिसक्त्युषु ।

श्लेष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

यद्यपि विष्णुस्मृतौ नाभक्ष्यनैवेद्यार्थ इति निषिद्धद्रव्याणां नैवेद्ये-
पर्युदासः कृतो न तु वराहपुराणोक्तनैवेद्यद्रव्याणां शिष्टभक्ष्यता
कथिता, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः ।

तथापि,—

स्मृतिश्रुतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥ इति

शङ्खलिखितस्मृतौ देवनैवेद्यद्रव्यसादृश्यलिङ्गात्सत्त्वोत्कटविष्णूदि-
नैवेद्येऽभक्षणसम्भावनाऽपि नास्ति ।

एवञ्च,—

वराहोक्तनैवेद्यद्रव्याणि भक्ष्याण्येव ।

तानि पूजाप्रकरणे लिखितानि, यद्यपि कर्मविपाकसमुच्चये,—

लशुनं गुञ्जनञ्चैव तालञ्चाश्राति यो द्विजः ।

स वातरोगो भवति कृच्छ्रञ्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति

वर्जनाद्वर्जनं प्राप्तं तथा तालफलानि चेति विष्णुदेयत्वाद्भक्षण-
समाचारः, तालफलप्रतिषेधवाक्यानाञ्च कल्पतरुकारेण नादृत-
त्वादिति केचित् ।

मूलकं तु भक्ष्यं तन्निषेधवाक्यानामसम्भूलत्वात् ।

मूलकस्य च शाकं चेति वाराहे मूलकशाकस्य विष्णुनैवेद्य-
देयत्वात्, “मूलकं दीर्घमेव चे”ति वायुपुराणे आह्वयेयत्वात् ।

द्वाविंशू द्वे च मूलके इति मनुवचने श्रान्तद्विजस्य स्तेयापवादेन
भक्ष्यत्वाभ्यनुज्ञानत् । सर्वदेशीयाविगीतभक्षणसमाचाराच्च ।

कथञ्चिन्निषेधवाक्यानां प्रामाण्यसन्देहेऽपि वर्षाकालीनपिण्ड-
मूलकरक्तमूलकपरत्वोपपत्तेस्तद्वर्जनं अनादरणीयम्,

इति केचित् ।

वस्तुतस्तु, माघोपक्रमे स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं क्षत्रं विट् शूद्र एव हि ॥

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं यदिवागममिति, माघे मूलकं

निषिद्धम् ।

अतएव,—

योऽर्चयेन्माधवं मूढो भक्षयित्वाऽत्र मूलकम् ।

अपराधशतं तेन कृतं भवति वासवेति वाक्यस्य प्रामाण्य-

सन्देहेऽपि माघे विष्णोर्माधवनामकत्वान्माधपरत्वमेव,

आपादशुक्लैकादश्यादिचातुर्मास्यव्रतोपक्रमे स्कन्दपुराणक्षेत्र-

माहात्म्ये,—

पटोलं मूलकञ्चैव वार्त्ताकुञ्च न भक्षयेदिति । तत्रापि

मूलकवर्जनं, तथाच अन्येषु सप्तसु मासेषु मूलकं भक्ष्यमेव ।

अथ दुग्धानि ।

मनुः,—

अनिर्देशाया गोः क्षीरमौद्रमेकशफन्तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वज्रग्रीनि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशायाः प्रसवदिनादारभ्य दशदिनानपक्रान्तायाः ।

इदञ्चात्यन्तापद्विषयमिति प्रागुक्तम् ।

मासोत्तरं दोहनं सम्यगित्यप्युक्तं, तत्रापि विशेषमाह—

हारीतः,—

द्वौ मासौ पालयेद्वत्सं तृतीये त्रिस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्याद्यथान्यायं यथाबलम् ॥

एकशफा अश्वादयः, आविकं मेघक्षीरं, सन्धिनी या ऋतुमती
वृषमिच्छति, विवत्सा, वत्सरहिता, आरण्यामृगाः, रुरुष्टपतादयः,
गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च, स्यन्दिनीयमसू-
सन्धिनीनाञ्च, स्यन्दिनी वत्सं विना प्रसुता, यमसूर्यमलापत्या,
अजामहिष्योः सूतकं दशदिनपर्यन्तम् ।

तथाच यमः,—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धान्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥

क्षीरनिषेधं प्रकृत्य वौधायनः, विवत्साऽन्यवत्सेन दुग्धा ।

हारीतः,—

न मृतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् ।

न निर्णिक्तायाः असत्वात्, निर्णिक्ताया निःशेषदुग्धायाः,
वत्सं प्रत्यवशेषस्य असत्वादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अपेयं तथोदकं पयः ।

निषेधप्रकरणे विष्णुः, अमेध्यभुजश्चेति ।

तथाच विष्ठाभुजो गोः क्षीरं अपेयम् ।

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्भुजदेतत्परिकीर्तितम् ॥

ब्राह्मे,—

घृतान्मण्डं घृतात्फेनं पेयूषमथवापि गोः ।

सगुडं मरिचाक्तञ्च तथा पर्युषितं पयः ॥

सगुडं मरीचाक्तञ्च पर्युषितं पयोऽप्यभक्ष्यमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कपिलायाः पिवेच्छूद्रो नरके स विपच्यते ।

हुतशेषं पिवन् विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

विज्ञानेश्वरीये,—

क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

अथ मांसानि ।

तत्र पक्षिप्रभृतयः ।

मनुः,—

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्गं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥

प्रत्युदान् जलपादांश्च कोयष्ठिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्गुरमेव च ॥

वकञ्चैव बलाकञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसांश्चिनो गृध्रादीन् ग्रामवासिनः, पारावतादीन्, रज्जु-
दालः, काष्ठकुट्टकः, दात्यूहः डाहुक इति सिद्धः, प्रत्युदा ये चञ्चा-
प्रत्युद्य प्रत्युद्य भक्षयन्ति, जलपादा आद्यादयः, नखविष्किरा-
नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति, निमज्ज मत्स्यादा मद्गुरप्रभृतयः,
सौनं सुनास्थानभवं मांसं, वल्गुरं शुष्कमांसं, काकोलो द्रोणकाकः,
मत्स्यादा नक्रादयः, सर्वशः सर्वप्रकारेण ।

देवलः,—

बलाकहं सदात्यूहभृङ्गराजकचिचकाः ।

उलूककुररिश्येनगृध्रकुक्कुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रक्तकुल्लिसश्वासमुद्रकौ ।

कङ्कसारवशीभासः^१ शतपत्रप्लवङ्गमाः ॥

उत्क्रोशो वर्हिणः क्रौञ्चश्चक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावतकपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजो धूम्याटः, धनव्याया इति प्रसिद्धः, चित्रकः चित्रकपोतः,
कङ्को लोहितपत्रः । भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

पक्षिणस्तिक्ष्णिरिकपोतकपिञ्जललावटणमयूरवारणवर्द्धीणाः

पञ्च विष्किराः ।

शङ्कः,—

तिक्ष्णश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलम् ।

वार्द्धीणं संवर्त्तकश्च भक्ष्यानाह यमः सदा ॥

एवमुक्तानामपि पक्षिणां ब्राह्मणा मांसं न भक्षयन्त्येव ।

अथ पशवः ।

वशिष्ठः,—

खड्गे तु विवदन्ते, ग्राम्यशूकरे च, खड्गग्राम्यशूकरयोर्मुनीना-

मपि विवादासत्त्वान्य^२ भक्षणसमाचारः ।

(१) वणौ- ।

(२) -विवादासत्त्वाद् भक्षणसमाचारः ।

ब्राह्मे,—

पशोश्च मार्गमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्भिजः ।
 पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापिवा ॥
 भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्भिश्चाच्छादितं च यत् ।
 पक्वमांसमृज्जपन्तु प्रयत्नात्तत्र भक्षयेत् ॥

एतेन भौमोष्णपक्वद्रव्यमात्रमभक्ष्यं, इति निबन्धकृतः ।

मांसे तु विशेषः, भूम्यामन्तर्गतं इति पठित्वा भूम्यां गर्भे
 पक्वमिति व्याख्यानात् गर्भे धूमपक्वमपि ऋज्जपक्वमुक्तं, आहि-
 ताग्नेरस्य पृथक् निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थं इति कर्काचार्याः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।
 भक्ष्येष्वपि समुदिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्वाविच्छल्यखङ्गशशपूतिशवर्जं,
 शल्यको भिङ्ग इति सिद्धः, पूतिशो हिमवति प्रसिद्ध इति कपर्दि-
 भाष्यम् ।

मनुः,—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्ट्राञ्चैकतोदतः ॥

एकतोदत एकदन्तान्,

महाभारते,—

आजङ्गव्यञ्च यन्मांसं मायूरञ्च विवर्जयेत् ।

हारीतः,—

ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्नन्ति, यथाजमेपमहिषहरिणखड्गरु-
पृपतरुष्यन्यङ्गुमहारण्यनिवासिनश्च वारहांस्तथा शशकशल्यकसे-
धागोधाकूर्मवर्त्तिकतित्तिरिमयूरवार्दीणसलावककुटुकपिञ्जलान्,
सशल्कान् मत्स्यान्वयोपपन्नान् भक्षयेत् रुरुर्वहुशाखशृङ्गो मृगः,
रुष्यो मृदुशृङ्गो गोधा इति प्रसिद्धः, न्यङ्गुः, सस्वरसदृशः
शृङ्गरहितः सेधा सलिलवर्त्ती ।

पैठीनसिः,—

ग्रामारण्याश्चतुर्दश, गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति
सप्त ग्राम्याः पशवः महिषवानरपक्षिसरीसृपरुपृपतमृगाश्चेति-
सप्तारण्याः पशवः ।

अथ मत्स्याः ।

मनुयमौ,—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥

यमः,—

अभक्ष्या मकरमर्षसरीसृपमहुमयूरकर्मिकनक्रकर्कटकशिशु-
माराः, ये चान्ये हयकर्णकाः, ये चान्येऽशल्कला मत्स्या उभय-

कास्याः, सर्पोऽत्र डुण्डुभः, सरीसृपोऽत्र जलौकाः मद्गुर्जलकाकः,
मयूरोऽत्र तत्सदृशो जलपक्षी, कर्मिकः स्वल्पसर्पसदृशो मत्स्यः
उभयतोमुखाः ।

पुनर्यमः,—

मत्स्यान् सकलान् वेदाध्यायी च वर्जयेत्, त्रैवर्णिकोऽत्र
वेदाध्यायी ।

मनुः,—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥

हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ आद्यौ आदनोयावित्यर्थः,

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रश्चिनिविमोवर्मानौष्ठिश्चिरसः 'सृतिचीमशफरी-
लोहितराजीवाः ।

अभक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः,—

मत्स्याश्च विकृताः, अत्रास्मत्प्रपितामहकृष्णहृत्पण्डिताः,
आकारविकृता जन्मविकृताश्च अभक्ष्या इति । तथाच लवणजल-
प्रभवचिङ्कटकानां अर्णजत्वाभावाज्जन्म वैकृतमिति न आद्ये-
देयत्वम् ।

मत्स्यानामण्डजत्वं मनुराह,—

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्राः सर्पाः सकच्छपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ इति ।

अथ मांसभक्षणवर्जनविधिः ।

मनुः,—

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्षितं भक्ष्येन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामिव चाल्यये ॥
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जङ्गमं स्यावरं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणाञ्चाप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ॥
 नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।
 यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष देवो विधिः स्मृतः ॥
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
 क्रीत्वा स्वयम्बाऽप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान् पितॄश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

एतदुक्तं द्विजातीनामिति पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययोर्ब्राह्मणादित्रया-
 धिककथनं शूद्रव्युदासार्थम् ॥

तेन लसुनादिभक्षणेन दोषः, तन्मध्यपतितश्वकाकादिभक्षणं
 तु महाजनविगानादोषावहं, अतो वक्ष्यमाणमांसवर्जनविधानं

चातुर्वर्षसाधरणं, वर्जनेऽत्र विधिः सूर्यानिक्षणवत्सङ्कल्परूपः,
 प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतं, संस्कृतान् पशून् मन्त्रैरित्यादि वाक्य-
 शेषात्, ब्राह्मणानां काम्ययेति, यदा ब्राह्मणाः किञ्चित्प्रत्येकम्
 कामयन्ते त्वया मांसं भोक्तव्यमिति तदा तेषामिच्छया एकवारं
 भक्षयतो न दोषः, सक्तदुब्राह्मणकाम्ययेति यमोक्तेः । प्राणाना-
 मेव चात्यय इति, रोगेण अन्नाभावेन वा यदा मांसभक्षणव्यति-
 रेकेण वा प्राणात्ययः सम्भाव्यते तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः, एषामेव
 पूर्वोक्तानां अर्थवादाः प्राणस्यान्नमित्यादयः, वराहहरिणादयः,
 दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः, सहस्ता मनुष्यादयः, अहस्ता मत्स्यादयः,
 जग्धिर्भक्षणं, स्वयमुत्पाद्येति क्षत्रियविषयः ।

तथाच महाभारते,—

क्षत्रियाणाञ्च यो दुष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपार्जितं मांसं यथाखादं न दुष्यति ॥

आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन युज्यते ।

नात्मानमपरित्याज्या मृगया नाम विद्यते ॥

समतामुपसङ्गम्य भूतं हन्येत वा नवा । क्रीत्वा स्वयम्बेत्य-
 नेन च देवपितृर्चनपूर्वके मांसभक्षणे दोषाभावः प्रदर्शितः ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलश्रवणं तदप्येतत्प्रकारमांसवर्जन-
 भक्षणविषयं न नियुक्तादिविषयं तत्ताकरणे दोषश्रुतेः ।

(१) वर्जनेऽत्र विधिः ।

(२) सूर्यानीक्षणवत्- ।

यमः,—

भक्ष्येप्रोक्षितं मांसं सकृद्वाह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्ताः आङ्गे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

नियमे मांसवर्जनव्रते कृते सति, एतच्च प्रोक्षितातिरिक्तैः सर्वैरेव सम्बध्यते, प्रोक्षिते तु न सम्बध्यते, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्, एवमन्यत्रापि ।

मांसभक्षणाभ्यनुज्ञाते स्मृत्यन्तरोक्ते बलवत्प्रामाण्यविषयं विहाय नियमे तु विवर्जयेदिति सम्बन्धनीयम् ॥

पैठीनसिः,—

आङ्गे तु मांसमश्रीयान्तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यो नाश्नाति, यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकमृच्छति । आङ्गे निमन्त्रिते इति शेषः, अतिथिनिमित्तके अतिथ्यर्थं यदुपात्तं तदतिथीनां भक्ष्यमित्यर्थः ।

यमः,—

आमन्त्रितस्तु यः आङ्गे दैवे मांसं समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकमश्रुते ॥

हारीतशातातपौ,—

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

आङ्गकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आङ्गे यच्च मत्स्यविवर्जितम् ॥

मृगव्येन आखेटेन विधिना, तीर्यञ्चोऽत्र सिंहादेरन्ये पशवः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्धेनासिना च्छिन्नं मांसमभोज्यम् ।

प्राणिवधार्थमेव यन्निश्चितं तेन यच्छिन्नं पाकार्यङ्गतं, असिग्रहण-
मुपलक्षणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नात्मविद्भिजः ।

जम्घ्ना ह्यविधिना मांसम्येत्य तैरदयतेऽवशः ॥

मांसमर्क्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाग्न्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

हारीतः,—

भक्षयित्वा तु यो मांसमग्निः शौचं समाचरेत् ।

हसन्ति देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयो ।

संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादाकट्याष्टघातकाः ॥

यमः,—

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणां ।

हतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयो ।

घातकः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥

षष्ठां तेषां सकाशात्तु उपभोक्ताऽतिरिच्यते ।

क्रेतारं व्रजते पादः पादो भोक्तारमृच्छति ॥

घातकं व्रजते पादः पादमृच्छन्त्यतस्त्रयः ।
 यदि तत्खादको न स्याद्घातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः क्रीता त्रयस्तुल्या न संशयः ।
 न भूमे जायते मांसं न च वृक्षात्प्ररोहति ॥
 घोरं प्राणिवधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तथा ॥
 स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥
 स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ।

याज्ञवल्करः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।
 गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥

ब्राह्मे,—

भक्षयित्वा तु मांसानि पश्चाद्ये मांसविर्जिताः ।
 तेषां ब्रह्मपुरे वासो निश्चलो नात्र संशयः ॥

महाभारते,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्यवाप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशोबलम् ॥
 अथवा मासमप्येकं सर्वमासमभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥
 मासन्तु कौमुदं पचं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियावृताः ।

उपास्यमानाः श्रियावृताः,—

उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

कौमुदः कार्तिको मासः ।

वृहस्पतिः,—

रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्थलोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य तु ॥

मद्यं मांसं मैथुनञ्च भूतानां लालनं स्मृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ पशुहिंसाविधिप्रतिषेधौ ।

मनुः,—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानाञ्चैव हृत्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्युरा ॥

यज्ञार्थं इति दृष्टार्थम् ।

प्रशस्ता भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः, भृत्यानां हृत्यर्थं प्रकारान्तरेण भृत्यभरणासम्भवे ।

मनुः,—

कुर्याद्भृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुन्तथा ।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कथञ्चन ॥

घृतपशुं पशुकार्ये घृतं, सङ्गे लोकाचारप्राप्तौ सत्यां, यज्ञादौ पशु-
वधप्रसङ्गे, अत्र घृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ मद्यानि ।

मनुहारीतयमाः,—

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्व्या न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यत्तरक्षःपिशाचानां मयं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामग्नता हविः ॥
अमेध्ये वा पतेणस्तौ वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याच्च ब्राह्मणो मद्यमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सक्तम् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च नियच्छति ॥

एतेन जातौफलादेरप्यधिकभक्षणे मादकत्वान्मद्यप्रायश्चित्तं, शक्रा-
सनमहिफेनञ्च मादकत्वाद्विगीतमेव ।

यथा एका सुरा सर्वैर्न पेया तथा त्रिविधा ब्राह्मणैर्न पेया,
तथा पैष्टी मुख्यसुरा, तत्पाने महापातकत्वादकामतो द्वादश-
वार्षिकं गौडीमद्यपाने कृच्छातिकृच्छ्रे घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्च
मद्यत्वेनैव निषेधात् । त्रिविधा सुरेति तयोरपि ब्राह्मणं प्रति

सुरापानसमानदोषत्वेन सुराशब्दस्य गौणत्वात् । गौणत्वं च
गौडीमाध्वीप्रभृत्येकादशमद्यगणनोत्तरं द्वादशं तु सुरामद्यं
सर्वेषामधमं स्मृतमिति पौलस्त्येन पैश्यामेव सुराशब्दप्रयोगात् ।

वर्ज्यप्रकरणे गौतमः,—

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः तेनानुपनीतस्यापि अनूढायाः कन्याया-
अपि मद्यमात्रनिषेधः, जातिपुरष्कारेण निषेधात् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति ।

वशिष्ठो दशमद्यान्याह ।

माधूकमैक्षवं टाङ्गं कौलं खार्जूरपानसम् ।

मृद्वीकारसमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च सृष्ट्वा वै तैर्न दुष्यतः ॥

माधूकं मधुकपुष्पोद्भवं, इक्षुरसभवमैक्षवं टङ्गः कपित्थसदृशः,
काश्मीरदेशप्रसिद्धस्तद्भवं टाङ्गं, कौलं कोलफलजं, खार्जूरं खार्जूर-
वृक्षजं तत्फलजञ्च, एवं पानसं, मृद्वीका द्राक्षा तद्रसजं मृद्वीका-
रसं, माध्वीकं मधुसन्धानजं, मैरेयं धातुकीपुष्पगुडधान्यसहित-
मिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः ।

पौलस्त्यो द्वादशाह,—

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।

मधूत्यं सौरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामयं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

एतेषां जात्यैव मद्यत्वादल्पमप्यभक्ष्यं, न मांसभक्षणे दोषो न मद्य-
इति क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि समाहितः ।

पिवेतां मधु वा तत्र न दोषं किञ्चिदृच्छतः ॥

इति यमवचनात् ।

किन्तु तयोः शूद्रस्यापि पैश्टी सुरा निषिद्धैव ।

एवञ्च मैत्रारण्यां तथा मयं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतमिति
वृहस्पतिवचनमपि क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषाश्चापञ्चमादृषात् पूर्वं पितोः सुहृद्गुरोरिति कुमारवचन-
मपि न ब्राह्मणविषयं, तद्विषयत्वे वा दोषाल्पत्वपरं, अन्यत् सर्वं
प्रायश्चित्तप्रकरणे विवेचनीयम् ।

इति जातिदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ क्रियादुष्टानि ।

भविष्ये,—

न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यद्दृष्टं पतितैः पृथक् ।

वशिष्टः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं वसनकीटो-
पहतञ्च अत्र गुरुपदं पितृज्येष्ठभ्रातृपरम् ।

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यं, धर्मविप्रतिपत्ता-
वभोज्यमित्यापस्तम्बचनात्, पितृज्येष्ठभ्रातृभिन्नगुरोरप्युच्छिष्ट-
मभोज्यं तयोरपि धर्मविप्रतिपत्तावधार्मिकत्वे न भोज्यम् ।

मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन्सुखीभवेदिति ब्राह्मण-
वचनं अनुपनीतपरं, तथैवाचारदर्शनात् ।

स्वमुच्छिष्टं भुक्त्वा त्यक्तमन्नं त्यक्तपात्रस्थं, उच्छिष्टोपहतं
उच्छिष्टेनापि कालान्तरेण मिश्रितं, वसनोपहतं परिहितवस्त्र-
स्फुटम् ।

शङ्खः,—

शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।

क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथाङ्गिकम् ॥

सोच्छिष्टाशने चान्द्रायणम् ।

आपस्तम्बः ।

अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कच्छं तदर्द्धञ्च ब्रह्मक्षत्रविशाम्बिधिः ॥

अङ्गिराः,—

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणम् ।

चान्द्रायणञ्चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपमञ्चरेत् ॥

षड्रात्रञ्च त्विरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्वशः ।

षट्त्रिंशन्मते,—

दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतञ्च यत् ।

अभ्यङ्गस्य तथोच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तनेन शुध्यति ॥

वृद्धयातातपः,—

पीतशेषन्तु यत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

सुमन्तुः,—

क्षुतवचोऽभिहतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं चान्नमभोज्यमन्यत्र
हिरण्योदकैः स्पृष्टात्, यस्यान्नस्य निकटे क्षुतं कृतं यस्य वा निकटे
वचनमुच्चारितं तत्क्षुतवचोऽभिहतं, प्रेक्षितं श्वभिरेव, एतेषूपघातेषु-
हिरण्यमियजलमेकः शोधकः, तदकृत्वा भोजने गायत्र्यष्टोत्तर-
शतजपः ।

मनुः,—

मत्तकुडातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

भृताघ्रा'वेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया ।

पतत्रिश्वावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

याज्ञवल्करः,—

उदक्या सृष्टसंष्टृष्टपर्यायान्नञ्च वर्जयेत्, संष्टृष्टं क्षुधार्थिनः
के सन्ति मद्गृहे भुज्यतामिति घोषणेन दत्तं, पर्यायान्नं,
ब्राह्मणानां ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् इत्यादिरूपम् ।

तथा,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्वितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्वितम् ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वाऽश्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥

कश्यपः,—

गर्दभोद्गाश्वोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम् ।

विष्णुः,—

गोरुच्छिष्टप्राशने दिनमेकं उपोषितः, पञ्चगव्यं पिवेत् ।

शङ्खः,—

काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रतौ भवेत् ।

उशनाः,—

विड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुटभासकंकवकसृगाणामुच्छिष्टप्राशने
सप्तकच्छम् ।

यमः,—

काककुक्कुटसंसृष्टमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नस्य 'प्रयत तत्त्वभोज्यम् ।

अग्नावधिश्रयणादिना शुद्धं कृत्वा भोज्यं भवति, एतच्चाप्रयतत्वात्
ब्राह्मणादिस्पृष्टविषयम् ।

तथा,—

प्रयतेन शूद्रेण स्पृष्टमभोज्यं, सर्व्वथाऽभोज्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अनर्हद्भिः समानपंक्त्यां, अभोज्यमित्यर्थः ।

भुञ्जानेषु यदि कश्चिदुत्थायान्नं प्रयच्छेत् ।

एकपंक्तौ कश्चित्स्नानं यदि भृत्यादिभ्यो दद्यादितरेषामन्नम-
भोज्यम् ।

तथा,—

भुञ्जानेष्वङ्गं भुङ्क्तेषु कश्चिदाचामति तदन्येषामन्नमभोज्यम् ।

तथा,—

कुक्षयित्वा यदन्यदत्तं, विषं भुञ्क्षेत्यादिना इत्यर्थः ।

तथा,—

मनुष्यैरवघ्रातं, प्रयत्नादित्यर्थः ।

तथा,—

अमेध्यैरवघ्रातं, गर्हभादिभिरित्यर्थः ।

न रजस्त्रलया दत्तं न पुंश्चल्या न क्रुद्धया, न मलवाससा नापरया
हारा यद्दत्तं, न द्विःपक्वं, मलवाससाऽमेध्यवस्त्रया परस्त्रामिक-
मप्यन्नं, रजस्त्रलादिभिर्दत्तमन्नं न भोज्यमित्यर्थः, अपरहारं

अतिथिभोजनमुख्यहारं विना हारान्तरं, द्विःपक्वं सिद्धमेवान्नं यदि पुनः पच्यते दोषत्यागाय, यत्तु धान्यं स्विन्नं तच्छोषणेन धान्यमेव जातं, तस्य स्विन्नता धान्ये गुणसम्पादनार्था, न त्वोदनार्था । तेन तण्डुलदशायामेवमन्नार्थं पाक इति द्विःपक्वता ।

एवम्,—

मरीचहरिद्रादावपि,^१ अतएवावर्त्तितदुग्धस्य^२ पुनः कालान्तरेण पाके द्विःपक्वता, पूर्वपाकेन दुग्धस्य सिद्धत्वात्, आमिच्छादशयां तस्य पुनः पाकेऽपि पूर्वपाकस्यामिच्छासाधकत्वाभावान्न द्विःपक्वता, एवं तद्विकाराणां लडुकादिसाधकत्वाभावान्न लडुकादेर्द्विःपक्वता ।

गौतमः,—

वृथान्नाचमनोत्थानव्यपेतानि उत्कृष्टमस्वामिकं, वृथान्नं स्वार्थमात्रपक्वं, उत्थानव्यपेतं यत्तार्द्धभुक्ते उत्थानं एवं यत्नाचमनं तदूर्द्धमन्नमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

नापणीयमन्नमश्रीयात्तथाऽन्यरसानाममांसमधुलवणानि परिहाय ।

शङ्खलिखितौ, भीतरुदितक्रन्दितक्षुतावधूतान्नानि वर्जयेत्, क्षुतश्छिक्कितवान्, अवधूतः साधुत्यक्तः ।

पराशरः,—

एकपञ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।

यद्येकोऽपि त्यज्येत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

कतुः,—

यसु भुंक्ते द्विजः पंक्त्यामुच्छ्रिष्टायां कदाचन ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ब्राह्मे,—

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि ।
भिन्नभाण्डगतं तद्वन्मुखवातीपशामितम् ॥
उच्छ्रामपक्वमस्त्रिष्टमवलित'मसंस्कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

ऋणिकः प्रत्युपविष्टाय चानश्नन् परिवेशयते तावन्तं कालं,
उत्तमर्णो यदि धनग्रहणार्थमनश्नन्नुपविशति तावत्कालं द्वयोरन्नम-
भोज्यम् ।

भविष्ये,—

उपक्षेपणधर्मेण शूद्रान्नं यः पचेन्नरः ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं स च शूद्रः पुरोहितः ॥
उपक्षेपणधर्मः शूद्रसम्बन्धे सत्येव ब्राह्मणसद्गति पाकः शूद्रस्य
कार्याथम् ।

ब्राह्मे,—

का क्रियास्मिन्निदं कस्य दीयते किमनेन वा ।
इत्युक्त्वा दीयते यच्च तन्नाद्यं विस्मयान्वितम् ॥

भक्ष्यन्त्वभक्ष्यवाक्येन दत्तं नाद्यं कथञ्चन ।

न भुज्येत्यनुवृत्तौ मनुः,—

उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्देशम् ।

पर्याचान्तं यस्यान्नस्य सन्निधावाचमनं कृतम् ॥

यमः,—

प्रेतान्नं प्रेतमुद्दिश्य शुचिनाऽपि दत्तम् ।

सूतिकामुद्दिश्य पक्वं सूतिकान्नम् ।

शङ्खः,—

ऋर्जषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्, तल्लक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

धौम्यः,—

ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने यथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

ब्रह्मोदनमाधानाङ्गभूतञ्चातुःप्राश्यम् ।

अत्र चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्तीति विधिः, सोमेऽग्निषोमीय-
पर्यन्तं, अग्नीषोमीयसंस्थायां यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमिति
श्रुतेः, क्रीतराजको भोज्यान्न इत्याथर्वणश्रुतिरापद्विषया,
क्रीतो राजा सोमो येनेति समासः ।

आपस्तम्बः,—

यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे भोक्तव्यम् ।

यज्ञार्थं यावद्द्रव्यं अपेक्षितं, तावद्द्रव्ये पृथक् कृतेऽवशिष्टहीनि-
तान्नं भोज्यमित्यर्थः ।

एतदप्यापद्विषयमेव ।

भरद्वाजः,—

अतिथौ तिष्ठति हारि ह्यपः प्राश्नन्ति ये द्विजाः ।

रुधिरं तद्भवेद्धारि पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।

एवं श्राद्धद्रव्यमपि क्रियादुष्टम् ।

विष्णुः,—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनञ्चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धं तु पादोनञ्च द्विमासिके ॥

षट्त्रिंशन्मते,—

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे तु तथाद्दिके ।

त्रिरात्रञ्चान्यमासेषु प्रत्यब्दे चेदहः स्मृतम् ॥

भरद्वाजः,—

भुक्त्वा तु पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्ते प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

द्विगुणं क्षत्रियश्राद्धे त्रिगुणं वैश्यभोजने ॥

साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ।

उशनाः,—

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्येत तदनन्तरं इति अनुक्तप्राय-

श्चित्तश्राद्धविषयम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

श्रामश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यञ्च सर्वदा ।

प्राजापत्यपदमुपलक्षणम् ।

पक्वश्राद्धे यत्रायश्चित्तमुक्तं तत्स्थानापन्नामश्राद्धे तस्याङ्गं
स्यादित्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

योगः पितृत्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघासंस्थिते च शशिन्यर्के करोत्यिते ॥

सूतके ऋतके चैव ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

पितृपदेन मघानक्षत्रं, अत्र पूर्वनिर्दिष्टगजछायायोगे चन्द्र-
सूर्योपरागे च यत् श्राद्धं तत्राभोजनमित्यर्थः, पूर्वयोगनिर्देश-
स्थानन्यार्थत्वात्, छायायां कुञ्जरस्येति, गवामयनादिपदवद-
समस्तस्यापि कुञ्जरछायेति एकं योगनाम, व्यत्ययनिर्देशसु-
छान्दसः ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति संस्कारे वालस्यान्नस्य भोजने ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥

अन्नभोजने कर्माङ्गब्राह्मणभोजने, सपिण्डानां भोजने
न दोषः ।

श्मशानान्ते पितृमेधकर्मणि ।

तथा,—

निवृत्ते चूडहोमे तु ग्राङ्नामकरणात्ततः ।

चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि ।

ततोऽन्यत्र तु संस्कारे उपवासः प्रकीर्तितः ॥

मनुः,—

नाथोन्नियतते यज्ञे ग्रामयाजितते तथा ।

स्त्रिया क्लोवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥

अथोन्नियतते अथोन्नियत्विजे, एवं ग्रामयाजकत्विजे स्त्रिया क्लोवेन च वैश्वदेवे कृते तद्गृहे न भोक्तव्यं, समासमाभ्यां विषमं समञ्च दीयमानमभोज्यम् ।

हारीतः,—

परमान्नकशरशाललीमांससंयावापूपान्नं पाचयेदात्मार्थे, शलली मुह्रादिचूर्णसिद्धा सतिला स्नेहपक्वा, संयावो घृतक्षीर-चूर्णसिद्ध-उत्कलिकेति सिद्धः ।

अत्र याज्ञवल्क्योक्तमुपवासत्रयं स्मृतम् ।

श्रुतिः—

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत, एतदनापदि ।

अनापदि चरेद्वसुसिद्धां भिक्षां गृहे वसन्निति वचनात् ।

यमः,—

एकाकी मृष्टमग्राति वञ्चयित्वा मुह्यन्तान् ।

रौरवे नरके घोरे त्ववशः पात्यते नरः ॥

तत्र विष्णूक्तकृच्छ्रपादः ।

सम्बर्त्तः,—

समुत्पन्ने द्विजस्नाने भुञ्जीताथ पिवेत्तथा ।

गायत्राष्टसहस्रञ्च जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥

स्नाने स्नाननिमित्तेऽभ्यङ्गादावित्यभियुक्ताः ।

शङ्खः,—

नीलौरत्नं परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्याच्छिञ्चा गुल्मलतास्तथा ॥

जलादिपीतशेषपानमपि क्रियादुष्टं, अत्र क्षारणपूर्वकं पानं,
तत्र प्रमाणञ्च लेखनीयम् ।

इति क्रियादुष्टान्यभक्ष्याणि,—

अथ कालदुष्टानि ।

भविष्ये,—

कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ।

दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जं तदिष्यते ॥

ह्यस्तनमेकरात्रान्तरितं अन्नादिकं तथा चिरसंस्थितं अनेक
दिनान्तरितं, तथा भक्ष्यविकारा विवृतभक्ष्याणीत्यर्थः, काल-
दुष्टानीत्यर्थः, एवं पर्युषितदोषरहितमपि दध्यादिकं विवृत-
रसगन्धं सन्न भक्ष्यमित्यर्थः, मधु पुनर्न वर्जनीयमित्यर्थः ।

शङ्खः,—

पर्युषितं भुक्त्वा त्रिरात्रं व्रतो भवेत्, तत्रापवादः,

तथाच—

याज्ञवल्काः,—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

यमः,—

अपूपाश्च करम्भश्च धाना वटकसक्थवः ।

शाकं मांसं च पूपं च सूपं कुशरमेव च ॥

यवागुं पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्व्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत् ॥

अपूपा गोधूमपिष्ठकविशेषाः, करम्भो दधिमिश्रसक्थुः धाना-
भृष्टयवा व्रीहयो वा, वटकं खनान्ना प्रसिद्धं, सक्थवो भृष्टयव-
चूर्णानि धान्यचूर्णानि च, उभयत्र प्रसिद्धेः, पूपाः पुलिका इति
प्रसिद्धाः, कुशरस्तिलमुद्गाभ्यां सह सिद्ध ओदनः, पायसं परमान्नं,
मन्यस्य सक्थुविकारात्सक्थुग्रहणेन ग्रहणम् ।

चरके,—

सक्थवो घृतसंमिश्राः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नातिसान्द्रा न चाल्यच्छा मन्यमित्यभिधीयते ॥

एतान्येव पर्युषितत्वेन रसान्तरमापद्यन्ते यदि तदा न भक्ष्याणी-
त्युक्तं शुक्तं परिवर्जयेदिति दिनान्तरे प्रायेणान्यरसापत्तेः शुक्तग्रहणं
रसान्तरमात्रत्वेऽप्यभक्ष्यत्वात् ।

शङ्खलिखितौ,—

न पर्युषितमन्यत्र रागांशुक आडवदधिगुडगोधूमयवपिष्ठक-

विकारिभ्यः, रागांशुका मुद्गदाङ्गिममांसाद्या अंशुकगालिताः
प्रलेह्याः, आङ्गवाः स्वाद्वस्त्रकटुप्रायवस्त्राद्याः प्रलेह्या एव ।

आपस्तम्बः,—

पर्युषितं वर्ज्यमुक्त्वा, फाणितपृथक्त्तण्डुलशाकोषधिवनस्पति-
फलमूलवर्जं, फाणितं पाकजन्य इक्षुरसविकारः, पृथक्त्तण्डुला-
भृष्टनिष्पादिताश्चिपिटका इति प्रसिद्धाः, चुड़ा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः, हविः शेषं च सर्व्वतः, एतच्च रात्रान्त-
रितहविःशेषादि ।

गौतमः,—

पर्युषितमभक्ष्यमांसमधुशाकादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।
न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः, न पर्युषितमन्यत्र गुड़पिष्टक-
गौर'सर्षपनारिकेलस्नेहादिग्रहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः, पर्युषितं पुनः सिद्धं भुक्त्वा तु
त्विदमाचरेत्, यत्पक्वं पुनः पच्यते, यत्पुनः कदलीफलादि
दिनान्तरे पुनः पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकनिर्वाहात् न
द्विःपक्वता ।

एवं यदामिक्षापिष्टकादिकं दिनान्तरे गुड़ादिना संस्क्रियते
मांसादि वा प्रथमदिनेऽसिद्धावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य
द्वितीय एव दिने पाकस्य संपूर्णत्वात् न द्विःपक्वता, एतच्च यद्भक्ष्य-
त्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं तदपि द्विःपक्वमभक्ष्यमित्युक्तं,

चातुर्मास्ये निषिद्धानि शिष्टाः पठन्ति ।

कलिङ्गानि पठोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।

निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे तु भक्षयन् ॥

सप्तजम्भार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः ।

कलिङ्गानि चल्लणाफलानि, पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धेः,
अस्याभक्ष्यत्वेऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्त्वम् ।

चातुर्मास्ये,—

पटोलं मूलकं चैव वार्त्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

पुनः स्कान्दे,—

अन्नमायित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ।

नभःकृष्णाष्टमीं प्राप्य भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥

तथा,—

तैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्येव न संशयः ॥

तथा,—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्त्वा नन्दवं चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ मत्तं चैवान्यपर्वसु ॥

अन्यपर्वाणि संक्रान्तिपौर्णमास्यमावास्याः ।

तत्र संक्रमे संक्रमोपलक्षिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति
सम्प्रदायविदः, एवं तैलाभ्यङ्गमांसवर्जनकामोपवासादेरपि संक्रा-

न्युपलक्षिताहोरात्रं कालः, अन्यत्र तु तिथ्यवच्छिन्नरात्रिदिवस-
ग्रहणं, एवं पर्वसु मांसमपि कालदुष्टम् ।

वामनपुराणे,—

जयासु मांसं, तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो जया ।

तथा,—

कुजे मांसं भीमवारे च, तथा, “मूले सृगे भद्रपदे च मांसं”
एवमादिषु मांसभोजने स्नातकव्रतलोपादुपवासः, एवं ग्रहणात्
पूर्वं तत्काले ग्रस्तास्तमने च सूर्यचन्द्रदर्शनपर्यन्तं नाश्नीयात्,
एवममावस्यायां परान्नं नाश्नीयात् तद्रात्रौ च नाश्नीयात्,
इत्यादि सर्वं कालदुष्टं, तत्र प्रमाणं तत्प्रकरणे लेख्यम् ।

विष्णुः,—

न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्थुकोविदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवा दधित्यधानासु रात्रौ च दधिसक्थुषु ।

श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

आपस्तम्बः,—

दास्या वा नक्तमाहृतं, अभोज्यमित्यर्थः ।

अत्र न च रात्रौ प्रेष्याहृतमिति गौतमवचनमपि दासीपरम् ।

तथा रात्रौ रथ्याहृतमपि न भोज्यं, अनुक्तप्रायश्चित्तेषु प्राणायाम-
शतं, गायत्र्यष्टसहस्रं वा, इति कालदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथाश्रयदुष्टानि ।

तानि यद्यपि भविष्ये विशिष्य नोक्तानि तथापि जातिक्रिया-
रसामेध्यसंसर्गभावस्वभावदोषरहितानि द्रव्यस्वामिदोषेण दुष्टानि
तानि गृह्यन्ते ।

आपस्तम्बः,—

वयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यम् । प्रकृत्या
ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं, कारणादभोज्यं यत्राप्रायश्चित्तं कर्मं सेवते,
प्रकृत्या भोज्यमित्यस्य व्याख्या यत्राप्रायश्चित्तं कर्मं प्रायश्चित्त-
व्यतिरिक्तं नित्यनैमित्तिकं कर्मं सेवते ।

ब्राह्मे,—

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवामिति राजान्नभोजना-
नुज्ञा पर्वविषया वैश्यस्य गोमङ्गलविषया ।

पुनर्ब्राह्मे,—

गोभूमिरत्नलाभार्थं स शूद्रस्य गृहे सदेति प्रीतिदायेन
गवादिलाभकामनया शूद्रस्यान्नं ग्राह्यम् ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावैकरात्रकम् ॥

अथादिनो नित्यश्चादमकुर्वतः, अथादिन इत्युद्येयविशेषणत्वा-
दविवक्षितं, आदिनोऽपि पक्वान्नमनापद्यग्राह्यमेव ।

अवृत्तावापदि,—

यमहारीतजमदग्निपैठीनसयः,—

ब्राह्मणान्नं क्षत्रियान्नं वैश्यान्नं शूद्रमेव च ।

तां तां योनिमवाप्नोति भुक्त्वान्नं यस्य वै मृतः ॥

शूद्रान्नं भुक्त्वा मरणे हारीतः,—

स वै खरत्वमुद्रत्वमवशत्वञ्चाधिगच्छति ।

वशिष्ठः,—

शूद्रान्नपरिपुष्टाङ्गो ह्यधोयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिं पूर्वां न गच्छति ॥

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

तस्मात् प्रशस्तशूद्रस्याप्यामान्नभोजनं मरणसन्निधाने वर्ज्यं एवं
षण्मासपर्यन्तं भोजनमपि ।

हारीतः,—

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्थवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

कन्दुपदेनाग्निस्थानवाचिनाग्निर्लक्ष्यते, तेन वाह्यजलनिरपेक्ष-
याग्निभावेण पक्वं लाजादि कन्दुपक्वमुच्यते, एवं वाह्यजलनैर-
पेक्षेण केवलघृतादिपक्वं स्नेहपक्वमुच्यते, पायसं पयोविकारो न
परमात्रम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

गोरसञ्चैव सकथंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्रादयश्चान्यत् पयसा कृतम् ॥

अपूपा गोधूमविकाराः, एवं शास्त्रसत्वेऽपि गोधूमविकारस्य जल-
निरपेक्षगोरसमात्रपक्वस्य कन्दुपक्ववच्छूद्रगृहाद्वाह्यत्वोक्तावपि
समाचारविरोधावर्जनं तद्वक्षणे विगानञ्च, एवं लवणवाह्यजल-
निरपेक्षस्नेहपक्वमूलकन्दादेरपि भक्षणे अस्मद्देशे विगानं स्नेहपक्व-
फलमूलकन्दादौ वाह्यजलभावेऽपि पाककाले तत्तन्निःसृतजलस्य
'सत्त्वाभावात्, अन्येषां गोरसादीनां भक्षणं निर्विगानमेव ।

एवञ्च,—

गोरसे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयोः ।

अमीमांसानि शौचानि स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

इति शातातपवचनेऽशौचापवादोऽपि यथाचारं गृह्यते, मरीचा-
दीनां स्विन्नानां अपि शूद्रस्पर्शेऽपि परिग्रहस्य समाचारैकमूल-
पाकदोषरहितत्वेऽप्यन्नत्वान्मरणकाले वर्जनं, तस्मात्स्विन्नतण्डुला-
दीनां मरणकाले वर्जनम् ।

यथा यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताम् ।

शूद्रादिप्रगृहेऽप्यन्नं प्रविष्टं च तथा शुचि, इत्यङ्गिरोवचनं
शूद्राप्रतिग्रहलब्धविषयम् ।

तथा च पराशरः—

तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजातिकरसंलग्नं सर्वं तन्न विरुध्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेऽप्यपेयं नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिहस्तान्तरितं विशुद्धम् ॥

एतेन ब्राह्मणं भोजयामीति बुद्ध्या यदि शूद्र आमान्नं ददाति
तद्यदि पक्त्वा ब्राह्मणो भुङ्क्ते तदा शूद्रान्नभोजनं तदेव मरण-
काले वर्ज्यं, आमद्रव्यविधिना चेद्ददाति तद्यदि पक्त्वा भुङ्क्ते
तदा प्रतिग्रहदोष एव न तु शूद्रान्नभोजित्वदोषः, प्रतिग्रहलब्धं
भुक्त्वा मरणेऽपि न शूद्रजन्मलाभ इति लक्ष्मीधरस्वरसः, प्रशस्त-
शूद्रा निन्द्यशूद्रा अप्रतिग्राह्यान्नाश्च प्रतिग्रहप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

तदन्नाशने तु,—

प्राणायामं त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यतीति च ।

तथा सूतकाद्यशौचान्नादि नाश्रीयत्, एतत्प्रमाणमशौचप्रकरणे
लेख्यम् ।

अङ्गिराः,—

अन्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यदि मानवः ।

यतिचान्द्रायणं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥

'चण्डालश्चक्षवः क्षत्ता सूतवेदेहकौ तथा ।

मागधीयोगवौ चैव सर्वेऽप्यन्यावसायिनः ॥

विष्णुः,—

चण्डालान्नं भुक्त्वा विरातं सिद्धं भुक्त्वा परान्नम् ।

वशिष्ठे पुनरुपनयनमधिकं,

पैठीनसिः,—

परिवित्तिपरिविदानविद्वज्जनानां रुधिरमन्नं, अभोज्य-
मित्यर्थः ।

वैधायनः,—

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नस्य अह्वानस्य यो भुङ्क्ते ब्रह्महा तु सः ।

शङ्खलिखितौ,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपरस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

गृही चाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न कारयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्च यज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
 सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥
 गृहस्थधर्मवृत्तौऽसौ ददाति परिवर्जितः ।
 ऋषिभिर्द्धर्मतत्त्वज्ञैरपरः परिकीर्तितः ॥

यान्नवल्काः,—

परपाकरुचिर्न स्यादनित्या मन्त्रणादृते ।

तत्रापवादः,—

गुर्वन्नं मातुलान्नं च श्वशुरान्नं तथैव च ।
 पितुः पुत्रस्य चैकान्नं न परान्नमिति स्मृतम् ॥

यत्तु वौधायनः,—

श्वशुरान्नं तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलमिति ।
 तद्गर्हितश्वशुरधनोपजीवनपरम् ।
 श्वशुरान्नस्य वृत्तिः स्याद्विशस्तैर्न्यं करोति य इति महाभारत-
 वचनात् ।

एतेनासक्तिर्न कार्या ।

यान्नवल्काः,—

यतिश्च ब्रह्मचारौ च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
 तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

भरद्वाजः,—

पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रन्ति देवताः ।
 भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां दुहितरि नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विशेषेण दैवतोढे सदैव हि ।

गान्धर्वे राक्षसे चैव कुर्याच्चैव समागमम् ॥

अत्र दैवब्रह्मविधिना दत्तायाः सुतायाः श्वशुरसम्बन्धेन भर्तृ-
सम्बन्धेन वा यद्गृहं तत्र तत्स्वामिकस्यात्रस्य भोजने महान्
दोषः, आर्षादिविवाहेऽपीयान् दोषः, गान्धर्वराक्षसयोर्न दोषः,
दुहितरि सुतायां तद्गृहे भोजने न दोषः, प्रजापदस्यापत्यमात्र-
वाचकत्वेऽपि यजमानप्रजासंख्यत्रयम्बकहविःकरभ्रपात्रादौ पुत्रा-
पत्यग्रहणादिहापि तद्ग्रहणं, दुहितरि सत्यां जामातृनाशेऽपि
पितुर्गृहे न भोजनं, तद्गृहे परकीयान्नभोजने न दोषः ।

आपस्तम्बः—

बलाहासीकृता ये च स्नेच्छचण्डालदस्युभिः ।

अशुभङ्गारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।

खरोद्भविङ्ग्वराहानामामिषस्य च भोजनम् ॥

तत् स्त्रीणाञ्च तथासङ्गस्ताभिश्च सहभोजनम् ।

मामोपिते द्विजाती तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥

चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ।

चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत् सम्बत्सरोपितः ॥

सम्बत्सरोषिते शूद्रे मासाङ्गं यावकं पिवेत् ।

मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥

ऊर्द्धं सम्बत्सरात्कल्पं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

सम्बत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तनिराचारनिषिद्धाचरितृगृहान्नभोजने, षट्त्रिंश-
न्मते,—

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥

इत्याश्रयभूताख्यप्रतिग्रहीतृदोषदुष्टानि ।

अथ संसर्गदुष्टानि ।

भविष्ये,—

सुरालसुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

मद्यभाण्डस्थितशवीपहतजलादि च संसर्गदुष्टम् ।

तद्यमाणं जलशुद्धौ लिखितं, एवं गोघ्रातकेशकीटादिपात-
दूषितान्नादि संसर्गदुष्टं, तद्यमाणं अन्नादिशुद्धौ लेख्यम् ।

पराशरः,—

भाण्डस्थितमभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।

ब्रह्मकूर्चोपवासश्च योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ॥

शूद्रस्य नोपवासस्तु दिनेनैकेन शुध्यति ॥

स्मृत्यन्तरे,—

नारिकेलोदकं कांस्ये मधु ताम्ने च संस्थितम् ।

गोरसं ताम्रपात्रस्थं मयतुल्यं घृतं विना ॥

सम्बर्त्तः,—

शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

विष्णुः,—

मृदारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् ।

विष्णुमूत्रदूषितान् भुक्त्वा कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥

सन्निवृष्टेऽर्द्धमेव स्यात्कृच्छ्रं स्यात् शुद्धिशोधनम् । अत्र सर्वत्र
अमेध्यावयवस्य साक्षात् प्रत्यभिज्ञाने तदमेध्यभक्षणे प्रायश्चित्तं
अवयवप्रवेशशङ्कायामुक्तानि प्रायश्चित्तानि । इति संसर्गदुष्टान्न-
भक्ष्याणि ।

अथ रसदुष्टानि ।

भविष्ये,—

रसदुष्टं विकाराद्भि रसस्येति प्रकीर्तितम् ।

पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा ॥

दिनान्तरितस्य कालस्य दुष्टत्वात् तस्मिन् दिने यदि द्रव्या-
न्तरायोगेनाम्नं भवति । तदा रसदुष्टमुच्यते । आदिपदेन गुड़-
युक्तदुग्धदध्यादिकं पर्युषितप्रपानकादिकं च रसदुष्टम् । इदं

सर्वं दिनान्तरितमेव दुष्टमिति समाचारः । एवं शुक्तादिकं रस-
दुष्टम् । तत्प्रमाणमामानादि शुद्धौ लेख्यम् ।

इति रसदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ सहस्रलेखाख्यानि परनामकानि भावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते ।

सहस्रलेखं तु विज्ञेयमिति, विचिकित्सा संशयः, सा च त्रिविधा
अभक्ष्यद्रव्यसादृश्येन यत्राभक्ष्यभ्रान्तिर्भवति, आहार्यारोपो वा
तत्र संशयहेतुसादृश्यसत्वात्संशयो भवतीति, अनाश्वसंषितं' गृह्यते
यथा भेकादिसदृशफलमूलादि यथा पुरीषादिसदृशं, द्वितीय-
प्रकारस्तु अभक्ष्यसंसर्गसंशयः ।

काकाद्युपघातसंशयो वा अन्नस्वामिदोषसंशयो वा, तृतीय-
प्रकारस्तु भक्षितेऽपि द्रव्ये भक्ष्यं वा भुक्तमभक्ष्यं वा भुक्तमिति संशयः ।

पराशरः,—

वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भोजने भावदूषिते ।

भुक्ता तु ब्राह्मणः पञ्चात्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

वाग्दुष्टमिति वचसाऽपि संशयजनकत्वात् सहस्रलेखत्वेन संगृहीतं,
शुद्धमपि यद्व्यं यदि कश्चिद्वदतीदमभक्ष्यमिति तदा वाग्दुष्ट-
मुच्यते, वाग्दुष्टपदेन सादृश्यातिरिक्ताभक्ष्यसंशयहेतुमात्रं संगृह्यते ।

वशिष्टः,—

शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्यं भक्ष्यशङ्किते ।
 आहारशुद्धिं ब्रूयामि तां मे निगदतः शृणु ॥
 अक्षारलवणामृत्तां पिवेद्वाह्मीं सुवर्चलाम् ।
 तिराचं शङ्खपुष्पां वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥
 पलाशपद्मपत्राणि कुशान् पत्रमुदुम्बरम् ।
 काथयित्वा पिवेदभस्तिरात्रेणैव शुध्यति ॥
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं वा जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
 सम्बत्सरस्यैकमपि चरेत्कच्छं समाहितः ।
 अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥

इति भावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ स्वभावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

पूर्ववाक्यस्य शेषः, पुरीषन्तु स्वभावतः, पुरीषपदं शारीर-
 मलोपलक्षणम् ।

मनुः,—

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं मुरासंसृष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति तयो वर्णा द्विजातयः ॥

विष्णुः,—

मद्यानां प्राशने चान्द्रायणम् ।

वसाशुक्रमसृङ्गजामूत्रविट्कर्णविन्नखाः ।

श्लेष्माशुदूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

मानुषास्थि शवं विष्टां रेतो मूत्रार्त्तवं वसा ।

खेदाशुदूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥

इत्यादिषु चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च, श्वविड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुट-
श्यामभासवककाककङ्कमृगाणां मूत्रपूरीषप्राशने तप्तकृच्छ्रं,
स्वभावदुष्टेषु कर्दनं कर्दनासम्भवे च त्रिरात्रं सत्परात्रं वा उपोष्य
निःपुरीषाभावः कार्यः ।

इति स्वभावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ अष्टविधभक्ष्याणि ।

सुमन्तुः,—

लशुनपलाशकुम्भीनवश्राद्धसूतिकामधुमांसमूत्ररेतोऽमेध्यभक्ष्ये
मूर्द्धि सम्पातानवनयेदुपवासश्च, एतान्येव व्याधितस्य भिषक्-
क्रियायामनिषिद्धानि भवन्ति यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति ।

अत्र यद्यपि सर्वत्र आत्मानं गोपायेदिति विधिनाऽनन्यौषध-
व्याधिनिवृत्त्यर्थं विहितस्याप्यभक्ष्यस्याप्यौषधस्याग्नीषोमौयहिंसाव-
न्निषेधविषयत्वायोगात् पृथग्वचनमनर्थकं, तथापि,

कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उदरेद्दीनमात्मानं समर्थो दानमाचरेत् ॥

धर्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥

इति न्यायेन सर्वत्र आत्मानं गोपायेदित्यस्य न्यायप्राप्तानुवादात् ।
येषां व्याधिनाशप्राणाल्ययादौ विशेषानुज्ञा नास्ति तेषामल्पदोषत्वं
यत्र विशेषानुज्ञा तत्र दोषलेशस्याभावान्न प्रायश्चित्तं, तत्रापि
महापातकहेतुसुरापानादेः प्राणाल्ययादावपि त्याज्यतैव, न च
यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति सुमन्तुवचनात् सुरापानस्यापि
व्याधितस्य भिषक्क्रियायां निर्दोषता किं न स्यादिति वाच्यं,
एवंप्रकारशब्देन महापातकहेतुव्यतिरिक्ताभक्ष्याणामेवोक्तत्वात्,
अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

इत्यष्टविधान्यभक्ष्याणि ।

अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत्, इतिहासो महा-
भारतं, पुराणान्यष्टादश तथोपपुराणान्यष्टादश, तन्निर्गतं नन्दि-
पुराणनरसिंहपुराणादि, विष्णुधर्मसौरधर्मविष्णुशिवसूर्यरह-
स्यानि रामायणञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरादीनि च,—

एतच्च नित्यवद्विधानाद्वेदार्थज्ञानोपायत्वेन नित्यमेव कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विभेत्यल्पात् श्रुताद्वेदो ममायं प्रहरिष्यति ॥ इति ।

अतएवात्र इतिहासपुराणपदं वेदार्थज्ञानोपयोगिशस्त्रोपलक्षण-
मिति ।

मनुः,—

बुद्धिबुद्धिकराण्याश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिबुद्धिकराणि न्यायवैशेषिकसांख्यशास्त्राणि, धन्यानि नीति-
शास्त्राणि हितानि वैद्यशास्त्राणि, निगमान् वैदिकान् निर्घण्टु-
प्रभृतीन् ।

याज्ञवल्करः,—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च, विविधानि
पातञ्जलपञ्चरात्रपाशुपतादीनि ।

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति याज्ञवल्कोनैवोक्तेः,—

एवं मन्वादिधर्मशास्त्रावेक्षणस्याप्ययमेव कालः ।

सायं प्रातस्तथा रात्रौ शुचिर्भूत्वा शृणोति यः ॥

भविष्यपुराणाद्युक्तैतिकर्त्तव्यता च काम्यश्रवणविषया न तु वेदार्थ-
ज्ञानोपयोगिपुराणाद्यवेक्षणे, पुराणादीनि पूर्वमुक्तानि ।

इति षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

अथाष्टमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ।

लोकयात्रा गृहाय व्ययचिन्ताधनार्जनप्रकारान्वेषणञ्च सुहृदादि-
गृहगमनञ्च, लोकयात्रान्तर्गतत्वाद्द्वैद्यशास्त्राद्यवेक्षणमिहैव ।

उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेदिति दक्षवचनाल्लोक-
यात्राभावे पुराणशास्त्रावेक्षणाध्यापनविष्णुशिवदूर्गानामकीर्त्त-
नादिकमिहापि कर्त्तव्यम् ।

इत्यष्टमभागकृत्यम् । इत्यष्टधाविभक्तदिवसकृत्यानि ।

अथ सायंसन्ध्या ।

यद्यपि वह्निःसन्ध्या ततः परमित्यनेन अस्तमनानन्तरमेव-
सन्ध्येति प्रतिभाति तथापि आतारोदयात्सायमर्द्धास्तमित-
भास्करामिति व्यासवचनादर्द्धास्तमिते सन्ध्यारम्भः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्निस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिश्रुतो भुक्त्वा नातिलप्याथ संविशेत् ॥

इति याज्ञवल्करवचनात्,—

ओत्राग्निमांसु, सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विंशत्याऽङ्गुलैः,
इत्युक्तकाले, उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्र इति
कात्यायनवचनात्, अध्वर्युं प्रति उद्धरेति प्रेषः ।

स्वयं होमपक्षे प्रेषाभावः, उद्धरणं, उपासनस्यापि प्रादुष्करणं,
ततोऽर्द्धास्तमिते सूर्ये सन्धारम्भः ।

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य मन्त्र-
स्नानं बौधायनेनोक्तमिति मन्त्रस्नानमदृष्टार्थं स्नाननिमित्ताभावे-
ऽपि सायंसन्ध्यायां कार्यम् ।

याज्ञवल्करः,—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्वृचेनाद्देवतेन^१ तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

प्रत्यक् पश्चिमामुखः, तत्राञ्जलिदानकाले पश्चिमा सन्ध्या सरस्वती
कृष्णवर्णा वृद्धा कृष्णवस्त्रा वृषारूढा त्रिलोचना द्विभुजा उम्बर-
त्रिशूलहस्ता रुद्राणी रुद्रदेवता सूर्यमण्डलादायान्ती कैलास-
निलया इति गायत्रीध्यानम् ।

प्रत्यङ्मुखत्वेन यथारूपां सरस्वतीं ध्यात्वा यद्वा ध्येयः
सदेत्यादि ध्यात्वा बहुनक्षत्रदर्शनपर्यन्तं सहस्रशतं दश वा
गायत्रीजपः उपविश्य कार्यः ।

उत्थाय प्रत्यङ्मुखस्य इमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वाभ्यां
रात्रेरुपस्थानम् ।

उपविश्य समाचारत् अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
जलाञ्जलिद्वयदानम् ।

अन्यत्सर्वं प्रातःसम्यावत्, देवाद्वययोक्तकाले सम्याया असम्भवे
प्रातस्तनात्प्रदीपाद्वा सम्याकालो विभियत इति वृद्धमनुवचनात्
प्रथमप्रहरमध्ये करणं, साग्निकस्य विशेषतः ।

यावत् सम्यङ्न भाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्वतः ।

न च लोहितमत्येति तावत् सायं च ह्यते ॥ इति

होमकालात् प्राक् जपत्यागेन होमारम्भः, गार्हपत्यं प्रदक्षिणी-
कृत्य यजमान उपविशेत् । अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणमतीं,
स्वर्गां स्वर्गायोपदध्यामि भास्वतीं, इति मन्त्रेणाहवनीये
समिधमादध्यात्, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रथमाहुतिं
जुहुयात्, प्राक्संस्थं समिदाधानं, धरापर्युक्षणं च, शेषः
प्रातर्वत् ।

स्मार्त्तहोमे, अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिः, शेषं प्रातर्होम-
वत्, “सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म चे”ति वचनात्पक्वान्नेन
तण्डुलादिद्रव्यान्तरेण वा वैश्वदेवहोमो बलिहरणं च यथोक्तं,
यत्तु सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्रमन्त्रं बलिं हरेदिति तदयज-
मानस्य ऋत्विजां चासन्निधाने बोध्यम् ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदे गृहमागते ।

इत्यतिथिपूजा च कार्या, हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्ये चेत्युक्तेरग्नीना-
मुपस्थानं प्रदक्षिणावर्त्तनं प्रणामः ।

तत्र प्रदीपे सप्तजन्मपापक्षयार्थं शिवलिङ्गदर्शनं कार्यम् ।

त्रिकालं नो प्रपश्यन्ति सुखं कृष्णस्य नित्यम् ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥

इत्युक्तेर्विष्णुालयं गत्वा दर्शनं कार्यम् ।

प्रदोषे न हरिं पश्येत् इत्युक्तेः तदनन्तरं कार्यम् । प्रदोषो-
रजनीमुखं न तु दर्शने चतुर्थ्यादिप्रदोषो ग्राह्यः । चतुर्थीसप्तमी-
त्रयोदशीप्रदोषवाक्येषु अध्ययनस्य निषिद्धत्वात्, तत्प्रमाणं
लेख्यं, यत्तु सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी महेशाराधनं विनेति पठन्ति,
तन्नामाख्येऽपि न तावत्तिथिविशेषे रात्रिविशेषे विहितकर्मसु
बाधकत्वम् । नापि,

दिवोदितं तु यत्कर्म कदाचिदतिवर्त्तते ।

रात्रौ प्रथमयामे तु कर्त्तव्यमविशङ्कितैरित्यत्र बाधकत्वम् ।
नापि त्रिकालविहितपूजाजपहोमादौ विहितप्रतिषेधे विकल्पा-
पत्तेः । कर्मप्रकरणेऽस्य वाक्यस्याभावात् एतादृशरात्रिव्यतिरिक्ते
पूजादिकं कार्यमिति न पर्युदासोऽपि ।

नापि,

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः इति वाक्यवत्पर्यु-
दासः । ईदृशवाक्याभावात् तेनाध्ययननिषेधस्यैवायमनुवादः,
सर्वकर्मघ्नी सर्वविद्याध्यायनकर्मघ्नीत्यर्थः । “या या प्रतिष्ठिता
मूर्त्तिस्तस्यास्त्रिकालमर्चन”मिति तत्त्वसारसंहितावचनात् प्रति-
ष्ठितसर्वदेवपूजा कार्य्या, गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

विक्रान्तध्वस्तवैरिव्रणमजितमुपास्तावनीभारमादै-^१
 रावीतं^२ नारदाद्यैर्मुनिभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतहेतोः ।
 सायाङ्गे निर्मलं तं निरूपममजरं पूजयेन्नीलभासम्,
 मन्त्री विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

हारीतः,—

तिस्रभ्यमवस्कन्ददेवार्चनजपहोमध्याननियमानुष्ठानं दृढ-
 व्रतत्वं तिस्रभ्यनियमिनां पाप्मा शीर्यते, तपो भूयस्त्वमुपैति, ब्रह्म
 प्रकाशतां गच्छति, अवस्कन्नं सर्वाङ्गोपेतं, देवार्चनादिनियमाः
 तैर्ब्रह्म प्रकाशतां यातीत्यर्थः । जपः प्रणवस्य, ध्यानं निराकारं
 साकारं च, होमस्तु नित्य एव ।

दत्तः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 तस्मिन्नेव प्रयुञ्जानस्तस्मिन्नेव प्रलीयते ।

तस्मिन् प्रदोषपश्चिमयामे प्रयुञ्जानो वेदं पठन् तस्मिन्नेव परं-
 ब्रह्मणि लीयते, इति वचनाद्देदाभ्यासः कार्यः, अत्र प्रदोष-
 पश्चिमयामयोः कर्मान्तरविधानादावश्यककर्मान्तरव्यतिरिक्त-
 काले वेदाभ्यास इति भोजनमपि प्रथमप्रहररूपे प्रदोषे, साङ्ग-
 प्रहरयामत इति यामद्वयं शयान इत्यस्य सङ्कोचकत्वेन प्रदोषा-

(१) -माद्यै ।

२/ रागीतं ।

सम्भवे बोध्यं, तेन पूजादानन्तरं कियत्कालं वेदाभ्यासः । तत्रा
सम्भवे तदूर्ध्वघटिकाद्वयं यावत् ।

अर्द्धरात्रे भोजननिषेधात् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं घटिकात्रयम् ।

इति वाक्यस्य सन्मूलत्वेऽपि सूक्ष्मार्द्धरात्रस्य निषेधायोग्यत्वेन
तदुभयपार्श्वकालग्रहणेन महानिशायां भोजनविगानं, अतएव
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा इति लिङ्गं दृश्यते,
एवं नक्तं चैवान्यपर्वस्त्रिति अमावास्यासंक्रान्तिपौर्णमासीसु नक्त-
भोजनं निषिद्धम् ।

न सायं प्रातराशित इति वचनाद्विवा पूर्णोदरस्य न रात्रौ
भोजनं, तदा जलेन प्राणाहुतिस्तन्मन्त्रजपो वेत्युक्तं, भोजनधर्माः
पूर्ववत् ।

शिष्टाः,—

रात्रौ भोजनकाले तु यदा दीपो विनश्यति ।

पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥

ततो दीपं पुनर्दृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः ।

दधिसक्थुधानातिलसम्बन्धदास्याहृतानि वर्जयेत् ॥

विल्वफलमपि श्रीकामेन नाद्यं, न रात्रौ दीपं विना, तेन चन्द्रा-
लोकादिसत्वेऽपि दीप आवश्यकः, इति रात्रिभोजनप्रकरणम् ।

अथ शयनम् ।

दत्तः,—

यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

शर्वर्या मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥

भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

अत्र तयाणां वर्णानां पूर्व्वरात्रे प्रजागरणमिति शङ्खलिखितवचनम्
प्रथमयामपरम् ।

नारदः शङ्खश्च,—नार्द्रपादः सुप्यान्नोत्तरापरशिराः, न नग्नो
नानुवंशं नाकाशे न पलाशशयने न पञ्चदारुक्ते न गण्डग्नक्ते
न विद्युद्गन्धक्ते ।

न भिन्ने नाग्निप्लुष्टे न घटसिक्तद्रुमजे न श्मशानशून्यालय-
देवतायतनेषु, न चपलमध्ये न धनधान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि,

नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेन्न सन्ध्यायां न भस्मनि ।

देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्व्वतमस्तके ।

अपरः पश्चिमप्रदेशः, वंशो गृहमूर्धन्यश्रेणीसन्नकदीर्घकाष्ठं
तस्याधस्तात्तद्वैर्घ्यानुकारेण दन्तं काष्ठं अनुवंशं, पञ्चदारुक्ते पञ्च-
जातीयकाष्ठक्ते, चपलोऽत्र व्यसनी, नार्द्रे देशे शयनादी च ।

(?) न राजभग्नक्ते- ।

(२) न च जलमध्ये न धनधान्यगो ह गुरुहुताशसुराणा मुपरि।

कचित्तु, एकद्रुमे यशो वृक्षद्वयनिर्मितश्च धन्यतरः, त्रिभिरा-
त्मजवृद्धिकरश्चतुर्भिरपि यशश्चाग्रं, पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं
याति यः शेते, षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते च कुलक्षयः ।

अन्येन च संयुक्ता तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा ।

न श्रीपर्णीतरुघटिता न देवदारुवृक्षरचिता च ।

हारीतः,—

नान्यपूर्वं नाश्मपीठोपधाने न तिर्य्यगुदक्प्रत्यक्षिराः,
न नग्नो नाशुचिर्नोच्छिष्टो न प्रगे नोच्चैर्निशायां भाषेत, अन्यपूर्वं
पूर्वमन्योपभुक्ते, तिर्य्यक्षिरा विदिक्षिराः । शङ्खलिखितौ,
न विशीर्णखट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायां अनभ्युक्ष्य, न भूतपक्ष-
ग्रहायतनेषु न श्मशानवृक्षच्छायासु न पर्वणि न रभसोत्सवे वा,
अनभ्युक्ष्य अप्रक्षाल्य, इदमापदि, शुद्धान्तरं प्रमाणञ्च द्रव्यशुद्धि-
प्रकरणे लेख्यं, पर्वणि पर्वप्रतिपत्सन्धौ, रभसोत्सवे पुत्रजन्माद्युत्सवे,

उशनाः, न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेत्, न द्वारेण प्रविशेत्,
नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुष्यात्, कृष्णचर्मं कृष्णमृगचर्मं, तत्र-
शयनं निषिद्धं न तूपवेशनम् ।

शिष्टाः,—

स्वगृहे प्राक्शिराः शेते स्वगृहे दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्षिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥

सुधीतशुद्धपादसु स्वाचान्तः शयने शुचौ ।

नृसिंहं पद्मनाभञ्च शयने संस्मरेत्सदा ॥

सर्पाणां वारणार्थञ्च द्रुमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ॥
 नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं ताहि मां विषसर्पतः ।
 सर्पापसर्प भद्रन्ते गच्छ सर्प वनान्तरम् ॥
 जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तिक्यवचनं स्मर ।
 आस्तिक्यवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ॥
 शतधा भिद्यते मूर्धा गिरिर्वज्रहतो यथा ।
 अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ॥
 कफल्यो मुनिरास्तिक्यः पञ्चैते सुखशायिकाः ।
 हनूमानञ्जनासूनुरित्यादिस्तोत्रपठनञ्च ॥

साग्निकस्य तु दर्शपौर्णमासयोः कात्यायनेन, आहंवनीयगृह-
 शय्याधः, गार्हपत्यस्य वा, इति यत् सूत्रितं तत् खट्वाशयन-
 निषेधपरं न तु वस्त्राद्यास्तरणनिषेधपरम् ।

जायाया अलङ्कारग्रहणादिवेशः ।

तथाचापस्तम्बः,—

सदा निशायां दारान् प्रत्यलङ्कुर्वीत, इति अत्र सदेत्युक्तेरुप-
 भोगाभावेऽपि वेशः कार्यः ।

अथ शयनपद्धतिः ।

रात्रिप्रथमयामानन्तरं यथोक्तशयने शयानो दक्षिणहस्तं जायाया दक्षिणांसेन हृद्देशं नीत्वा हृदयस्पर्शनं कुर्यात्, तत्र मन्त्रः, यत्ते सुषी मे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदाहं तन्मां विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतं, इति एवमृतुगमनेऽनृतुगमनेऽपि एवमत-
ऊर्ध्वमिति पारस्करसूत्रात्, ततः सम्भोगः, ऋतौ तु सम्भोगात् पूर्वं योनिस्पर्शनं गोभिलोक्तम् ।

तत्र मन्त्रः, विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि विष्णु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्ज्ञाता गर्भं दधातु, गर्भं धेहि शिनीवाली-
गर्भं धेहि पृथुष्टुके, गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ, इति सम्भोगानन्तरमृतौ शुक्रगोणितलेख्यं प्रक्षाल्य स्नात्वाऽनृतौ तु आचमनमात्रं कृत्वा पृथक्शय्यायां शयनम् ।

तथाचापस्तम्भः,—

ऋतौ च सन्निपातोदारिणानुव्रतमन्तरालेऽपि दार एव ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनं स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात्, यावत्सन्नि-
पातं च सहशय्या ततो नाना, उदकोपस्पर्शनमपि वा लेपान् प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानां, इति, सन्निपातः संयोगः, अनुव्रतं पर्वादिवर्जनरूपव्रतमनुगम्येत्यर्थः, अन्तरालेऽनृतौ, ब्राह्मणवचनात् विज्ञायते हीन्द्रस्वाङ्गमित्यादिवक्ष्यमाणवेदभागविशेषोक्तिः स्त्रीवासः स्त्रीभोगार्थवत्, ततो नानासम्भोगानन्तरं पृथग्भूतौ स्याताम् ।

उदकस्पर्शनं स्नानं, एतद्वृत्तौ, अनृत्तौ तु प्रोक्षणं,
वैद्यशास्त्रेऽपि,—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यत्कालं मैथुनं व्रजेत् ।

अनन्तरं प्रस्वपतो बलवर्णौ प्रसीदतः ॥

यद्यपि दिवा मैथुनं निषिद्धं तथाप्येतद्वाक्यस्य निषेधमुल्लङ्घ्य
तदाचरणवतोऽज्ञस्य पथ्योपदेशकत्वादविरोधः ।

तथाच वृद्धशातातपः,—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृत्तौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

मिथुनीभूय तथा सह सर्वां न शयीत, सर्वां रात्रिमिति-
शेषः ।

याज्ञवल्करः सोऽपि ।

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

जायायाः शुचित्वं स्नानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि, स्वपतो जाग्रतो वा,
स्वयं रेतःस्कन्दने वृहदारण्यके श्रूयते, सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति तदभिमृश्येदनु वा मन्त्रयेत, यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी-
मस्कन्तीद्वयदौषधीरप्यलसद्वयदपः, इदमहन्तद्रेत आददे पुनर्मा-
मैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निद्विष्णो यथास्थानं कल्पन्ता-
मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामन्तरेण स्तनौ वा भ्रूवौ निमृच्छ्यात् ।
इति, तथाच रेतःस्कन्दने शौचाचमने कृत्वा यन्मेऽद्य रेत इत्यादि
कल्पन्तामित्यनेन मन्त्रेण रेतसो दर्शने तदभिमर्शनं, स्तनयो-

भ्रुवोर्व्वा मध्ये निर्भार्जनं, अदर्शने तु मनसा पठनरूपमनुमन्त्रणं,
इति व्यवस्थितो विकल्पः, विज्ञानेश्वरीये तु हरतो दर्शना-
दर्शनयोरपि अनुमन्त्रणपक्षो लिखितः, तदनन्तरं मृदाङ्गिः
क्षालनं आचमनं च, इति शयनपद्धतिः ।

तत्र ऋतुविचारः ।

मनुः,—

ऋतुकालभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्व्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्गतो रतिकाभ्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशः स्मृताः ।

तासामाद्याश्चतस्रसु निन्दितैकादशी च या ॥

तयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

तस्मादयुग्मेषु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवेदधिके स्त्रियाः ॥

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ।

निन्द्यास्त्रष्टसु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ॥

ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

ऋतुः स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः कालः ऋतुकालः,

तत्राभिगम एव व्रतं यस्य स ऋतुकालाभिगामी ।

व्रते इति सूत्रेण व्रतार्थे णिनिः, पर्व्ववर्जमित्युक्तावनृती च,
पर्व्वणि तु पूर्णिमामावास्याऽष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तय इति पूर्व्व-
मुक्तानि, भार्या रतिकाभ्यया भार्या सुरतकामनया निमित्त-

भूतया, तद्भार्यागमनमेव व्रतं यस्य स तथोक्तः, ऋतावनृतौ च भार्याकामनायां न दोष इत्यर्थः ।

तथाच याज्ञवल्काः,—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्त्रीवरश्च वेदे,—

विज्ञायते हीन्द्रस्वाष्ट्रं त्रिशीर्षं हत्वा पापगृहीतमात्मानम-
मन्यत, सर्व्वा भूतान्यभ्याक्रोशन् भ्रूणहन्ति ।

स स्त्रिय उपधावदस्य मे भ्रूणहत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति,
ता अत्रुवन् किं नोऽभूदिति, सोऽत्रवीदरं वृणीध्वमिति ।

ता अत्रुवन् ऋतौ प्रजा विवामह इति, काममाविलुजनितोः
सम्भवाम इति, तथेति ताः प्रतिजगृहुः, आदिजनितोरिति
तोमुन् ।

पुत्रजन्मपर्यन्तं कामसम्भवाम, अस्मदिच्छया पुरुषसम्भोगं
लभेमहीति यावत्, पुत्रजन्मानन्तरं पुत्रान्तरजननमपेक्ष्य यथा-
कामित्वमिति ज्ञेयम् ।

एवं स्त्रीकामनायां व्यभिचारशङ्कानिवृत्तयेऽनृतावपि गमन-
मावश्यकम् । युग्मास्त्रित्वादी श्रुतिः,—युग्मास्त्रलीभक्त्यान्तर्वम-
युग्मास्त्राप्यायते तस्मादासु क्रमात्पुत्रा दुहितरश्च जायन्ते इति,
समे स्त्रीपुंशोणितश्रुते समेऽपुमान् नपुंसकः ।

तथाच यमः,—

युगपद्वयत्र वर्त्तत विद्यात्तत्र नपुंसकमिति, शुक्रशोणितसाम्ये-
पुंस्त्रियौ वा तादृश्यमलं वा ।

पुनर्यमः,—

यदि सम्भोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते ॥

अर्थात् शुक्राधिक्ये द्विधोत्सर्गे स्त्रीयुगलमित्यर्थः । क्षीणे निःसारे
अल्पे परिमाणतो न्यूनं च विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिः ।

निन्द्यासु आद्यचतुष्टयैकादशीत्रयोदशीरूपासु षट्सु ।
अन्यासु अनिन्द्यासु अष्टसु अर्थादनिन्द्यदशरात्रिमध्ये युग्मास्त्र-
युग्मासु अष्टसु वर्ज्यन् रात्रिद्वयमेव गच्छन्नित्यर्थः । ब्रह्मचार्यं
ब्रह्मचर्यफलभागित्यर्थः । यत्र तत्राश्रमे गार्हस्थ्येऽपीत्यर्थः ।
स्त्रीवरसत्वेऽपि ब्रह्मचर्यफलकामस्यानृती न गमनशङ्केत्यर्थः ।

यान्नवल्कीये तु विशेषः,—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणान्तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्व्याद्याद्याश्वतससु वर्ज्यन् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्जयेत् ।

स्वस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

क्षामां रजस्वलाव्रतैरवृथ्यलघ्वाहारादिभिश्चाल्पवलामित्यर्थः ।
मघां मूलाञ्चेति गण्डलक्षणं, स्वस्थ इन्दौ वलवति चन्द्रे, एतच्चान्य-
शुभग्रहोपलक्षणं, एतत्प्रथमर्तुनिरूपणे वाच्यम् ।

षोडशरात्रिमध्ये रात्रिचतुष्टयं वर्ज्या, अवशिष्टासु द्वादशसु

रात्रिषु पञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपा अयुग्मरात्रय-
स्याज्याः, अवशिष्टासु षट्सु रात्रिषु पर्व्वाणि त्यक्त्वा सङ्गमे
विशिष्टः पुत्रो भवति । एकस्यां रात्र्यां सकृदेव गमनं न
द्विस्तिरेवं सति ब्रह्मचर्य्यफलभागित्यर्थः । अत्रायुग्मरात्रित्यागो
नाधर्महेतुः किन्तु पुत्रोत्पादनार्थ एव, पर्व्वत्यागस्तु अधर्महेतु-
तयैवेति ज्ञेयम् ।

यद्यपि वामनपुराणे, पूर्णासु योषित्परिवर्जनया, पूर्णाश्च
पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यः, तथा बुधेन योषामिति बुधवारो निषिद्धः,
योषिन्मघाकृतिकासूत्रासु च, इति नक्षत्राणि ।

वाराहे,—

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं न च सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥

इति षष्ठी द्वादशी च निषिद्धे । चतुर्थ्यां मैथुनवर्जनं विष्णुलोक-
प्राप्तिफलकत्वात्काम्यं न नित्यम् । पर्व्वसु षष्ठ्याञ्च यमोक्त्यादिषु
यो विशेषनिषेधः स दोषातिशयार्थ इति तद्वचनानि न
लिखितानि ।

तिथिवारनक्षत्रेषु निषेधाः सन्ति ते च प्रथमर्त्तावेव ।

दक्षिणदिङ्मुखगमनञ्चाप्यभिनवासु नारीषु ।

व्ययमपि शस्यफलानां न बुधा बुधवासरे कुर्य्युरित्यादि वचनान्त-
रात् । बहुनिषेधपरिपालने सङ्गमस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च पर्व्व-
वर्जनन्तु सर्व्वर्त्तुष्वपि, सर्व्वत्र तिथिनक्षत्रयोर्मैथुनादिनिषेध-
स्तत्तत्तिथ्यादिव्याप्तिसमय एव नत्वहोरात्रे, संक्रान्ती तु तदव-

च्छिन्नाहोरात्रे इति पूर्वमुक्तम् । चतुर्थदिवसरात्रौ सङ्गमस्य
मानवीयाद्युक्तिषु निषिद्धत्वेऽपि “स्नातां चतुर्थदिवसे रात्रौ
गच्छेद्विचक्षणः,” इति महाभारते । चतुर्थेऽङ्गि स्नातायां युग्मासु
वा गर्भाधानवदुपेतो ब्राह्मणो गर्भं सन्धधातीति हारीतीये ।
चतुर्थात्प्रभृत्युत्तरोत्तराः प्रजानिःश्रेयसार्थमिति आपस्तम्बीये ।
चतुर्थरात्रौ विहितत्वात् रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुण-
वर्जित इति दोषसहिष्णुतयैव चतुर्थरात्रौ सङ्गमाचारः
सङ्गच्छते । केवलं प्रथमर्त्तावेव चतुर्थरात्रिनिषेधो दृश्यते ।
तथाच षोडशरात्रौणां फलानि ।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुणवर्जितः ।

पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥

सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः सुतः ।

नवम्यां शुभगा नारी दशम्यां प्रवरः पुमान् ॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।

त्रयोदश्यां सपापा स्त्री धर्मसङ्करकारिणी ॥

धर्मध्वजी 'कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ।

प्रजायते चतुर्दश्यां गुणोघैरन्वितः सुतः ॥

जायन्ते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ।

विद्वान् लक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते सुतः । इति,
तीर्थमृतुः ।

देवलः,—

अतीर्थगमनात् पुंसस्तीर्थसंगुहनात् स्त्रियाः ।

उभयोर्द्वर्मलोपः स्याद्वेषेण च विशेषतः ॥

यौगपद्ये च तीर्थानां विवाहः क्रमशो भवेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि वा ॥

हेषेण ऋतौ पुंसोऽगमने हेषेण स्त्रिया ऋतुगोपने च महान्
दोषः, वह्नीषु ऋतुमतीषु अपुत्रा प्रथमं गन्तव्या । सर्वासु
पुत्रिणीषु वा ऋतुप्राथम्येन, ऋतुसमानकालत्वे च विवाहक्रमेण
गमनमित्यर्थः ।

यमः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासन्तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

बोधायनः,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामृतुतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनी यश्च सिञ्चति ॥

ऋतावगत्वाऽऋतौ गमनेऽयं दोषो न तु ऋतुगमनानन्तरमृतु-
गमने, स्त्रीवरेण तस्यादुष्टत्वात् ।

देवलः,—

यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भम्प्राप्य विनश्यति ॥

एवं चास्य चान्द्रायणादिगुरुप्रायश्चित्ताहत्वेन

“ऋतुं न गच्छेद्भार्यां यः सोऽपि कृच्छार्द्धमाचरे”दिति बृह-
स्यत्युक्तिर्देशान्तरस्थविषया ।

अयमृतुकालविधिरपूर्वविधिः, पुत्रोत्पादनफलं प्रत्यप्राप्तस्य
तद्गमनस्य शास्त्रेण विधानात्, नियमविधेस्तु नाशङ्का, पुत्रोत्पादने
ऋतुगमनस्य प्राक्तिकप्राप्तेरभावात् । विज्ञानेश्वरेस्तु नियम इति
यदुक्तं तत्पुत्रोत्पादनस्य नित्यत्वाच्च ऋतुगमनमपि नित्यमित्यभि-
प्रायेण इति बोध्यम् ।

नापि परिसंख्या, ऋतुगमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्ते-
रभावात् ।

तथाच,—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राक्तिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते ॥

एवञ्च ऋतुगमनं सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यम्, द्विरात्रिमात्रगमनं
पुरुषार्थो ब्रह्मचर्यफलार्थत्वात्, तेन फलकामनाविरहे निषिद्ध-
वर्जं युग्मसर्व्वरात्रिगमनं पुत्रार्थिना कार्य्यं, एकस्यां रात्रौ
एकवारमिति च पुत्रोत्पादनविधिंशेषत्वान्न पृथक् पुरुषार्थः
तेन वक्ष्येष्टु ऋतुमतीषु सकृत्सकृद्गमनमेकरात्रावप्यविरुद्धं,
अऋतुगमननिषेधश्च स्त्रीकामनाविरहे, स्त्रीकामनायां तु तत्रा-

प्यभिगमनं नित्यं उत्पन्नपुत्रस्य तु न ऋतुकालगमननियमः ।

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते, इति कौर्मौक्तेः
उत्पन्नैकपुत्रस्य तु स्त्रीकामनाविरहे ऋतावगमने न दोषः ।

स्त्रीकामनाया ऋतावनृतावपि गमनं नित्यमेव, अतएव बहु-
पत्नीकस्यैकस्यां पुत्रोत्पादनेऽपि अन्यस्याः सकामनियमादृताव-
गमने दोषः ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

इत्युक्तेः पुत्रवतः पुत्रान्तरोत्पादनं काम्यम् ।

तस्य ऋतौ गमनं काम्यमेव ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने, इति मनूक्तेः ।

एवं दुहितृकामनार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि काम्यमेव ।

यदा तु जातकादिवशेन पुत्रोत्पत्त्यभावनिश्चयो “दौहित्यस्य-
मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुष्ठस्यी”त्युक्तं दिशा दौहित्यद्वारा आनृण्य-
मिच्छेत्तदा दुहितृजननार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि नित्यमेव ।
पुत्रोत्पादनविधौ संस्कारविधौ वा पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविव-
क्षितत्वात्, अतएव पुराणेषु दत्तकृत्तिमादिषु ‘दुहितृनुकल्पः
स्मर्यते, यदा कुन्तिभोजेन स्वसुता कुन्तुशूरनाम्ने यादवाय दत्ता ।
यस्तु द्विभार्यः पुरुषो स्नेहेनैकां तु पश्यति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनरिति वाराहोक्तौ
समदृष्टित्वमुक्तं तत्स्नेहवगेन सत्कारतारतम्यविषयम् ।

स्त्रीणां सौभाग्यतो जैष्ठ्यामिति कात्यायनोक्त्या स्नेहस्य कर्तु-
मुचितत्वात्, स्त्रिया ऋतुसत्वे स्त्रीकामनायां सप्ततिवर्षस्यापि
पुरुषस्य ऋतावनृती स्त्रीगमनेऽधिकारः ।

तथाच ब्रह्माः,—

नर्त्ते वै षोडशवर्षात्सत्याः परतोऽपि वा ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगङ्कर्त्तुमर्हति ॥

इति षोडशवर्षादृते षोडशस्त्रिनेत्यर्थः, तथाच षोडशवर्षादूर्ध्वं सप्त-
तिवर्षपर्यन्तं स्त्रीगमनेऽधिकार इत्यर्थः । ननु “द्वितीयमायुषो-
भागं कृतदारो गृहे वसेदि”त्युक्ता पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमेव गार्हस्थ्यो-
क्तेस्तदूर्ध्वं गृहस्थधर्ममध्यपतितस्त्रीगमनस्यापि निषेधः प्रतीत-
इति चेत्, न ।

गृहस्थस्तु यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति मनूक्तौ अव्यव-
स्थितकालबलीपलितपौत्रोत्पत्यवधित्वेन गार्हस्थ्यस्मृतेः । एवं
चतुर्विंशतिवर्षावधिकस्यायुःप्रथमभागस्य ब्रह्मचर्यकालत्वेनोक्ता-
वपि तन्मध्ये सम्पूर्णवेदैकशास्त्रस्य स्नातकत्वेन पञ्चदशचतुर्दश-
वर्षादौ विवाहे पञ्चविंशतिवर्षात्पूर्वमृतावभिगमनस्याशास्त्रीयत्वा
पक्षेऽपि ।

तथाच पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वमपि गृहस्थाश्रमिन्ने ऋतुगमनं न
विरुद्धम् ।

कूर्मपुराणे,—

उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो मतः ।
कुटुम्बभरणे 'सक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्यागृहादिकम् ।
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मौक्तिकः ॥

इति गृहस्थस्यैव द्वैविध्योक्तेः ।

ब्रह्मज्ञानञ्च गृहस्थस्यापि कार्यम् ।

तथाच मनुः,—

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहार्यं द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने च सक्तः स्याद्देदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

यस्तु न्यायागतधनस्तत्त्वनिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
यादृक्तत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपीह मुच्यते ॥

इति गृहस्थत्वापरित्यागेन मोक्षाधिकारित्वोक्तेः ।

किञ्च,—

विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।
सरक्तः प्रव्रजेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथात्मजान् ।
अनिष्टा विधिवदयज्ञैर्मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति सरक्तस्य पुत्रोत्पादनं विना सत्र्यासेऽप्यनधिकारः, यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयादिति विरोधाच्च पाक्षिकाग्निसमारोपवदान-
प्रस्थस्य सरक्तत्वं प्रत्यनवकाशः ।

पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनं गच्छेत्सदैव वा ।

प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदस्य दक्षिणाम् ॥

आत्मन्थग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।

इति स्मृत्या यावज्जीवश्रुतेर्वाधो न युक्तः, तेन ऋणापकरणमन्त-
रेण पुरुषमेधं विना न वनवासः सत्र्यासो वा, विरक्तस्य तु
वनीभूत्वा प्रव्रजेत् ॥

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या यावज्जीवसङ्कोचेन
सत्र्यास इति ।

तदूर्ध्वं ब्रह्म सम्पद्यत इत्यपि विरक्तविषयं, पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं
वैराग्यस्य प्रायिकत्वात्, तेन पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं सरक्तस्य वानप्रस्थ-
धर्म्मत्वेन ऊर्ध्वरेतस्त्वमिति न वक्तुं शक्यम् ।

किञ्च,

कलौ वानप्रस्थाश्रमो निषिद्धः, तस्मात् स्त्रीकामनायां पञ्चा-
शद्वर्षादूर्ध्वमपि स्त्रीसङ्गमेऽधिकारः ।

मनुः,—

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो वलं चक्षुरायुश्चैव प्रहोयते ॥

एतन्निरात्रविषयं, अशुद्धदिवसेष्विति देवलोक्तेः । प्रथमेऽहनि
चाण्डालीति वक्ष्यमाणब्रह्माण्डोक्तेः ।

ब्रह्माण्डे,—

ऋतावभिगमः शस्त्रः स्वपत्न्यामवनीपते ।

पुनान्मृत्ते'शुभे काले स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु ॥

न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्व्विणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्त्रियं चैभिर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्नान्मृष्टक्यान्तो नाभ्रान्तः क्षुधितोऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥

नोपेयादित्यधिकारे शङ्कलिखितौ, न मलिनां नाशक्तां ना-
भ्यक्तां नाभ्यक्तः न रोगार्त्तां न रोगार्त्तः ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाद्गर्भिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

रोगोऽत्र सम्भोगवर्द्धनीयः, वयोऽधिका उपरतरजस्का ।

वशिष्टः,—

न मलवद्वाससा सह संविशेन्नरजस्वलया नायोग्यया, मल-
वद्वाससाऽमेध्यलिप्तवस्त्रया, अयोग्ययाऽप्राप्तयौवनया ।

गौतमः,—

न कन्यां श्लिष्येत रिरंसयेति लक्ष्मीधरः

पुनः शङ्खलिखितौ,—

न दिवा मैथुनं व्रजेत्, क्लीवा अल्पवीर्यादि वा प्रसूयन्तेऽल्पा-
युषश्च तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामः पितॄणां नोह वै तन्तुं छिन्द्यात्,
प्रतिसिद्धमैथुनेनेत्यर्थः ।

तथा,—

न आङ्गं भुक्त्वा न हत्वा नामन्वितः आङ्गे न व्रती न दीक्षित-
तश्च, दीक्षितत्वमवभृथेष्टिपर्यन्तं, न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु,
न वृक्षमूले, न दिवा न सम्ययोः ।

वशिष्ठः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात्पर्व्वर्जं स्वदारेषु नातीर्थं उपेयात् ।
अतीर्थं योनिभिन्नं । अथाप्युदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

पिवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः ॥

वौधायनः,—

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

अत्र निष्कृत्यभावेन महापातकप्रायश्चित्तेन शुद्धिः ।

एतच्च रेतःसेकपर्यन्तं, स्त्रियाश्च व्यवाये तीर्थगमने धर्मभ्यश्च
निवर्त्तत इति धर्मानधिकारः, तत्र तस्या रेतोमूत्रप्राशने
चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च प्रायश्चित्तम् । रेतःसेकात्पूर्वं यः
पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवते स प्राजापत्येन शुध्यति,

देशकालावस्था-मैथुनेष्वपत्यगत-दोष-श्रवणादपत्योत्पादनाङ्गत्वम् ।
केषाञ्चित्संयोगपृथक्त्वेन पुरुषार्थत्वञ्च ।

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र वशिष्ठः,—

न दिवा स्वप्यात्, न मांसमश्रीयात् न ग्रहान् परीक्षेत,
न हसेन्न किञ्चिदाचरेत् । नाञ्जलिना पिवेन्न लोहिताय-
सेन वा । न किञ्चित्कुर्याद्दृष्टहलेपनाद्यपि ।

लोहितायसेन ताम्ब्रेण,

पैठीनसिः,—

मलवद्वासो धारयमाणा नोपमार्जयेत्, न वस्त्रजं धारयेत्,
न गन्धान् सेवेत न विभूषयीत, नाग्निं सृशेत् ।

हारीतः,—

रजःप्राप्ता चेदधःशयीत, न च देवकार्यङ्कुर्यात्, भूमौ
कार्णायसे मृत्पात्रे पाणी चाश्रीयात् ।

देवकार्यनिषेधः पूजोपकरणस्याप्यनवेक्षणमित्यर्थः कार्णाय-
समयःपात्रम् ।

तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिग्रस्तो
यामरण्ये तस्यै स्तेनो याम्पराचीं तस्यै क्लीतमुखोऽपगल्भो या

स्नाति तस्यै अप्सु मारको याऽङ्गे तस्यै दुश्चर्माख्यया प्रलिख्यते
तस्यै खलतिरपमारी याऽङ्गे तस्यै काणो यादतो धावते तस्यै
श्यावदन्तः । या नश्यानि निक्लत्तते तस्यै क्लीवः । या रजः
मृज्जति तस्या उद्गम्युकः, या पर्णेन पिवति तस्या उन्मादकः ।

या खर्वेण पिवति तस्यै खर्वः ।

तिस्रो रात्रीर्व्रतञ्चरेदञ्जलिना वा पिवेदेव खर्वेण वा पात्रेण
प्रजायै गोपीथायेति, सम्भवन्ति मैथुनं कुर्वन्ति, अरण्ये
यां सम्भवतीत्यन्वयः, तस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्यास्तेनः
पुत्त इत्यर्थः, पराचीं ग्रामाद्वहिर्गतां सम्भवन्तीत्यन्वयः क्लीतमुखो
लज्जाकुलमुखः, अपगल्भोऽप्रगल्भः, या स्नाति तत्पुत्तो जलचर-
मत्स्यादिमारकः, प्रतिलेखनं भूमेः, खर्वो वामनहस्तः एवं व्रता-
चरणाभावे प्रजावैगुण्याद्गतं प्रजारक्षार्थं कार्यं इत्यर्थः ।

वृहदारण्यके,—

अहं कंसेन पिवेदहतवाससा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्त्यात्
विरात्रं आप्रयुरिति, वृषलो वृषलीति शूद्रशूद्रीस्पर्शनं निषिद्धं,
पुनस्तत्रैव, मलवद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयते, इन्द्रियेण
ते यशसा आदधामोति, सा च तदभिमन्त्रणं नाङ्गीकरोति
स्थानत्यागादिना, 'एनादस्तेनानमस्यामन्त्रयते, इन्द्रियेण ते
रेतसा रेत आददात्यभिपरः ।

एवं तिरात्रं व्रतधारणम्, ब्रह्माण्डे,—

पटाच्छादनसंयुक्ता गृहाभ्यन्तरमाविशेत् ।
 न कस्यचिन्मुखमपि द्रष्टुमर्हा भवेत्तु सा ॥
 रम्भापत्रेण चाग्नीयादन्नमामिषवर्जितम् ।
 न क्खिन्याच्च नखैः किञ्चिन्न सुवेशप्रधारिणी ॥
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
 पञ्चमेऽहनि पाकाय संशुद्धा नात्र संशयः ।
 यावत्सूर्योदयो न स्यान्न रटन्तीह पक्षिणः ॥
 तावत्कालं समारभ्य स्नायात्सुविमले जले ।
 सुप्रसन्नमनाः साध्वी चतुर्थेऽहनि शोभना ॥
 पटाच्छादितसर्व्वाङ्गा ध्यायन् विष्णुं प्रजापतिम् ।
 न कस्यचित् मुखं पश्यन् स्नायात्सुविमले जले ॥
 अन्यजातिमुखं दृष्ट्वा दृष्ट्वान्यप्राणिनामपि ।
 यदि गर्भधरा कन्या सूते पुत्रञ्च कुलितम् ॥

तथा चतुर्थदिवसे श्रौतकर्मण्यधिकारो भर्तृपादसम्वाहनादौ
 च । अपत्यगतदोषसहिष्णोश्चतुर्थेऽपि सम्भोगः । पञ्चमेऽहनि
 स्मार्त्तकर्मण्यधिकारः सम्भोगे चेति । सर्व्वमिदमस्मत्कृते कालसारे
 सप्रमाणं लिखितम् ।

अथ रजस्वलाया अस्मृश्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम् ।

बृहशातातपः,—

उदक्या सूतिका वापि अन्यजं संस्पृशेद्यदि ।
 त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 रजस्वला यदा स्पृष्टा चण्डालान्यश्चवायसैः ।
 तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥
 रजस्वले तु ते नार्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि ।
 सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतःपरम् ॥

ब्रह्मकूर्चस्वरूपमाह जावालिः,—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥
 चतुर्दशीमुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेदिति बृहशातातपोक्तेः ।
 बृहस्पतिः,—

पतितान्यस्वपाकेन संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
 तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्वाहमेव च ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥
 शुना गोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टान्यहमाचरेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

वशिष्ठः,—

स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभर्तृके ।

कामादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

मार्कण्डेये तु सवर्णस्य स्पर्शेऽपि स्नानमात्रमुक्तम् ।

बृहद्विशिष्टः,—

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।

कृच्छ्रेण शुद्ध्यति पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

बृहद्विशिष्टः,—

रजस्वलां हीनवर्णां सृष्ट्वा तावन्नाश्रियाद्यावन्न शुद्धा भवेत् ।

सवर्णामधिकां सृष्ट्वा स्नात्वा मुशुध्यति ।

स्मृत्यन्तरे,—

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन् सृष्टेद्वयदि ।

गोमूतयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥

अशक्ता काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

मार्कण्डेयः,—

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्वला स्त्री सृष्टेद्वयदि ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रं मूर्द्धोच्छिष्टेऽत्रहर्हृदिपेत् ।

कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभावात् स्त्रीस्पर्शविचारो न लिखितः ॥

तस्माच्छुक्रविबुद्धयं वृष्यं स्निग्धं च भोजयेदिति बृहस्पत्युक्तेः,

पुरुषस्य वृष्यभक्षणं न स्त्रियाः । वृष्याणि च दुग्धादीनि वैद्य-

शास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रजासुत्पादयेदौषधमन्त्रसंयोगेनेति वौधा-

यनोक्तेः पुंसः स्त्रिया अपि वैद्यशास्त्राद्युक्तान्यौषधानि भक्ष्याणि ।

मन्त्रादिप्रयोगाश्च स्मृतिपुराणाद्युक्ताः कार्याः । पुत्तप्रदव्रत-

दानादीन्यपि कार्याणि । काम्यत्वात् स्वप्नपरीक्षा न लिखिता ।
इति नित्याहोरात्रकृत्याचारः ।

अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

सूर्येन्दुभौमबुधजीवसितार्किवारे ।

स्त्रीणामृतौ फलमिदं प्रथमप्रवृत्तौ ॥

व्याध्यन्विता पतिहिता मरणं सुखाद्या ।

पत्यर्थभाग् बहुसुता रहिता च भाग्यैः ॥ इति वारफलम् ।

दौर्भाग्यञ्च शुभं क्षेममारोग्यं रोगयुक्ता ।

सौभाग्यं परगात्रं श्रीः स्यात्पतिव्याधिकारिता ।

वैधव्यं सुसुतप्राप्तिर्मृतवत्सात्वमेव च ।

स्त्रैरिणीत्वं पुत्रधनप्राप्तिश्चलबुद्धिता ॥

मृत्युस्तिथिष्वमात्रेषु पूर्णिमायां तु सम्पदः ।

इति तिथिफलम् ।

सुतार्थसम्पद्बहुभोगयुक्ता सौभाग्यशीला प्रियवादिनी च ।

स्यादश्विभे वेगवती यमर्त्ते त्वन्यप्रसक्ता खलु दुर्भगा च ॥

मातङ्गिनीनां च बलिप्रवृत्ता विहीनपुत्रा दहने पुरन्ध्री ।

परोपकर्त्री सुतसौख्ययुक्ता धनान्विता स्यात्कमलासनर्त्ते ॥

सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता धनान्विता पुष्पवती मृगर्त्ते ।

दुष्टा विवृत्ता पतिविप्रयुक्ता व्ययोज्जिता शङ्करतारकायाम् ॥

मायाविनी सम्प्रविकीर्णकामा स्यादन्धकी पापरताऽदिती च ।
 साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता पतिप्रिया वाक्पतिभेऽङ्गना स्यात् ॥
 वैधव्यसृग्भेगवती च कन्या वियोगिनी स्यात्पवनाशनर्त्त ।
 सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता रजोवियोगो बहुदुःखयोगः ॥
 भर्तुर्वियोगस्त्वथवा मघायां,—
 स्याद्भुर्भा दुश्चरिताऽर्थहीना प्रच्छन्नपापा भगदेवतायाम् ।
 धनान्विता चार्थयुताऽर्थमर्त्तं सुतान्विता स्यात्प्रियवादिनी च ॥
 साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता सदात्मजा धर्मवती करेभे ।
 भोगान्विता ख्यातिवती सुशीला चित्रासु साध्वी गुणवित्तयुक्ता ॥
 स्वाती गुणाढ्या पतिवत्सभा स्यादिन्द्राग्निभे पुत्रवती गुणाढ्या ।
 मैत्रेयु सौभाग्यवती सुपुत्राऽभीष्टार्थसम्पत्तियुता च कन्या ॥
 तेजस्विनी पुत्रवती च साध्वी धनान्विता चार्थवती च शक्रे ।
 मूले सती भर्तृपरायणा स्यात् प्रभान्विता सौख्यवती च कन्या ॥
 वियोगदुःखा विधवा दरिद्रा स्याद्दुर्विनीता कुलटा जलर्त्त ।
 सौख्यान्विता पुत्रवती गुणाढ्या कुलद्वयानन्दकरी च विश्वे ॥
 धर्मार्थकामात्मजशीलयुक्ता सम्पत्तिसौभाग्यवती हरेर्भे ।
 भोगान्विता वित्तवती च कन्या धनान्विता स्यादसुभे सुवेशा ॥
 द्रष्टान्विता पुत्रवती धनाढ्या सुखान्विता स्याच्छततारकायाम् ।
 नीचा कुवृत्ता मलिनाऽप्रियस्वदा निःस्वाऽतिदुःखा खलु पूर्वभाद्रभे ॥
 स्यादुत्तरायां धनधान्ययुक्ता प्रतापिनी भोगवती सुपुत्रा ।
 पौष्णे तु चारित्रवती च साध्वी द्रव्यान्विता स्यात् पतिवत्सभा च ॥
 इति नक्षत्रफलम् ।

त्रिपूर्ववासु सप्तमासान्मघान्योः पञ्चमासकम् ।

याम्येन्द्रयोर्दश शिवसर्पयोर्वत्सरं त्यजेत् ॥

इति गण्डपुष्पनिर्णयः ।

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः ।

चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि काशेषु त्रितयं लिखेत् ॥

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्षु कृत्वा च संलिखेत् ।

विदिक्षु त्रीणि ऋक्षाणि अभिजिच्छ्रवणोत्तराः ।

श्रीर्वन्ध्या सुभगा चैव विपुक्षा पुच्छिणी तथा ॥

विधवा सर्व्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् ।

नक्षत्राणां तु गणना स्यादतः कृत्तिकादितः ॥

इति रजश्चक्रम् ।

अजे दरिद्रा गवि गोधनाद्या धनान्विता सौख्यवती नृयुग्मे ।

कुलद्वयानन्दकरी चतुर्थे सकृत्प्रसूतिः किल सिंहलग्ने ॥

कन्याप्रसूः कन्यगते विलग्ने धनान्विता लग्नगते तु लाभे ।

अली विलग्ने कुलटाऽतिपापा चापाख्यलग्ने व्यभिचारिणी स्यात् ।

मृगे प्रिया स्याज्जनहर्षिणी च कुलद्वयानन्दकला' घटाख्ये ।

मत्स्ये विलग्ने व्यभिचारिणी च लग्ने फलं त्वाय्यरजःप्रवृत्तौ ॥

इति लग्नफलम् ।

दारिद्र्यं मेघमासे स्याद्बृषे गोधनपुष्टयः ।

सौभाग्यं मिथुने चैव कर्कटे सुखमाप्नुयात् ॥

सिंहे सक्तप्रसूतिः स्यात् कन्ये कन्या न संशयः ।
तुले धनान्विता नारी वृश्चिके कुलटा भवेत् ॥
धनुषि चञ्चला नारी मकरे सुखमाप्नुयात् ।
कुम्भे बहुसुता सा च मीने वेगवती भवेत् ।

इति मासफलम् ।

कुतिथिकुलिकवेलापापगर्वोदयानाम् ।
दुरितखचरदृष्टे वैधृतौ पातविध्योः ॥
मदननिधनराशौ पापदृष्टेऽथ युक्ते-
ष्वशुभमिलितपुष्पं विधि मृत्युं वरस्य ॥

पातो व्यतीपातः,—

प्रत्यरौ जन्मनक्षत्रे विपत्तारि निरंशके ।
आदौ रजसि नारीणां भर्तृरोगो धनक्षयः ॥
अष्टमस्य निशानाथे भर्तुर्निधनतारके ।
यदि स्यात् प्रथमं पुष्पं तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥

इति कुतिथ्यादिफलम् ।

पुष्पवत्याः शुभं प्रातः पूर्वाह्ने प्रीतिवर्द्धनम् ।
मध्याह्ने सुखसौभाग्यं पराह्ने पुरचारिणी ॥
सायाह्ने बहुभर्ता स्यात् सन्ध्यायां गणिका सदा ।
पूर्वरात्रे भवेद्वन्ध्या विधवा मध्यरात्रके ॥
निशान्ते सुखसौभाग्ये रात्रावेवं फलं लभेत् ।

इति प्रातरादिफलम् ।

शुभं स्याच्छेतवस्त्रेण रोगिणी च कुवाससा ।
नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पयोगतः ॥
मलाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।
भोगिनी पीतवस्त्रा स्याच्चित्रवस्त्रा पतिप्रिया ॥
अशुभा जीर्णवस्त्रा स्याच्छुक्लवस्त्रा पतिव्रता ।
क्षोमवस्त्रा राजपत्नी नववस्त्रा सुखप्रदा ॥

इति परिधानवस्त्रफलम् ।

पुष्पं दृष्टं निन्दिते मे यदि स्याच्छान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ।
तत्संयोगं वल्लभा वर्ज्येयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् ॥
इति वचनात् पुनः शुभदिने पुष्पे निषेकः कार्यः ।

तथाच,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्स्नगन्तपास्वामिषु,
तद्गूढेष्वशुभोज्झितेषु विक्रुजे छिद्रे विपापे शुभे,
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्ठकविधुष्वायन्निषष्ठान्विते,
पापे युग्मनिशासु गण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ।
अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।
अन्ते पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

तत्र प्रथमर्तौ स्नानदिने निषेकदिने च नारिकेलपक्ककदली-
शर्करालाजादिकं स्त्रीभ्यो ददातीति समाचारः ।

अन्नं पानं फलं मूलं गन्धपुष्पाणि चैव हि ।

दद्याद्वाह्मणपत्नीभ्य इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

तत्र प्रथमर्तुदोषशान्तये होमः कार्यः,

तथाच, दूर्वातिलाज्यैर्जुहुयात्सहस्रं गायत्रीमन्त्रेण तदुक्त-
दोषे । इति ।

दूर्वातिलहोमयोर्होमे हस्तस्य साधनत्वं आज्यहोमे सुवस्य
साधनत्वमिति समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रय-
होमे प्रत्येकद्रव्यसम्बन्धेन अष्टोत्तरसहस्रहोमः सिध्यति । सहस्र-
शतहोमादिषु अष्टोत्तरत्वस्य नियतत्वात् । ननु इन्द्रसमासात्समु-
च्चयपक्ष एव प्राप्नोतीति चेत्, न । भिन्नवस्त्रद्रव्यं प्रति साहित्य-
स्याप्युपपत्तेः ।

केचित्तु,—

नक्षत्रतिथिवारेषु क्षतपुष्पं च दुष्यति ।

होमङ्कुर्याच्च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥

कुशैराज्यैश्चाष्टशतं दूर्वाभिश्च तथैव च ।

तिलैराज्येन दूर्वाभिर्होमङ्कुर्यात् शुभे दिने ॥

नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकन्तु सहस्रकम् ।

तथागतव्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थमाज्यमिथितानां दूर्वाणामष्टोत्तरशत-
होमः । नक्षत्रदोषे आज्यमिथितकुशानामष्टोत्तरशतहोमः ।
लग्नदोषे आज्ययुक्ते तिलाष्टोत्तरशतहोमः । इति व्यवस्थामाहुः ।

ननु अशूद्राधिकरणे स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रे स्वाधिकारा-
भावस्य निर्णीतत्वाच्छूद्रस्य गायत्रीमन्त्रकरणकहोमस्य सर्वथा
कर्त्तव्यत्वाभावेन दोषशान्तिः कथमिति चेत् । उच्यते,—

योगस्य हेमकरणस्य च धान्यमिन्दुः,
 शङ्खञ्च तण्डुलमणिस्तिथिवारयोश्च ।
 तारावलाय लवणान्यथ गाञ्चराणे-
 र्दद्याद्दिजाय कनकं शुचिनाङ्गिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्या इति केचित् ।

वस्तु तस्तु सर्वदोषशान्त्यर्थं यथाशक्ति हेमदानमेव प्रत्येकं
 कार्यम् ।

सर्वदोषोपशमनं हेमदानं प्रकीर्तितमित्युक्तेः ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं शूद्रेण ब्राह्मणप्रतिनिधिद्वारा गायत्रीहोमः
 कार्य इति तथा सति ब्राह्मणद्वारा यागादिष्वधिकारोऽप्य-
 निर्वाह्यः स्यात् । इति, सर्वथा न तथाचारो दृश्यते, ब्रह्माण्डोक्त-
 होमस्य काम्यत्वात् सर्वैर्न क्रियते तस्यान्यशुभदिनेऽपि
 विहितत्वान्न निषेकदिननियमः ।

निषेककर्मणि वृद्धिश्राद्धाभावः,

विवाहादिः कर्मणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः स्यादिति
 कन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

वृद्धिश्राद्धाभावान्मातृपूजावसोद्वारायुष्यमन्त्रजपानामप्यभावः ।

तत्पूर्वापरभावस्य नियमात्, ननु राजगृहादिषु शिष्टैरपि
 वृद्धिश्राद्धं कुतः कार्यमिति चेत् ।

उच्यते,—

अस्मत्पितामहकृष्णबृहत्पण्डितमहापातैस्तु नीतिरत्नाकरे

नान्दीमुखयादस्य गर्भाधाने विहितप्रतिपिद्धत्वादिकल्प इति
तत्करणपक्षोऽपि सङ्गच्छत इति समादधुः । वस्तु तस्तु वृद्धि-
याद्वाभावेऽपि, निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आङ्गं कर्माङ्गमेव चेति ।

विष्णुपुराणोक्तेः,—

तथा भविष्योक्तेश्च कर्माङ्गस्याङ्गन्तत् ।

कर्माङ्गं वृद्धिकृतमिति पारस्करोक्तेर्वृद्धिश्चाङ्गेति कर्त्तव्यता ।
अतएव हरिहरभाष्यपद्धत्तौ मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
कृत्वित्युक्तम् ।

शिष्टब्राह्मणानाञ्च सोमादिष्वपि कर्माङ्गस्याङ्गकर्मणः समा-
चाराभावान्नात्रापि तत्करणमिति सिद्धान्तः । निषेकदिने प्रात-
र्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा ।

“स्वस्ति वाच्यः स्त्रियं गच्छेदि”ति ब्राह्मोक्तेः स्वस्तिवाचन-
मत्रावश्यकम् । गर्भाधानकर्म्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्यादि
वाक्यम् । बहुब्राह्मणभोजनाशक्तौ, तु “गर्भाधानेषु सर्वेषु ब्राह्म-
णान् भोजयेद्दशेति याज्ञपाश्वीक्तेः कर्माङ्गदशभोजनमावश्यकम् ।
इति प्रथमर्त्तुनिर्णयः ।

श्रीनिलास्वरनामराजगुरुराख्यातो हरेकृष्णभू-

नाथप्राप्तगजातपत्र उदभूदयोयायजूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिको-

ग्रन्थं संशयनाशकं रचितवानाचारसाराभिधम् ॥ इति ।

आचारसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताञ्च अनुक्रमणी ।

अग्निपुराणं १८१ ।

अङ्गिराः २४, ५२, ८६, १४६, १८८, २०७, २४४, २५०, ३१८, ३७६,
४११, ४१८, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९ ।

अत्रिः ५२ ।

अभियुक्ताः ४२० ।

आचार्यः २८ ।

आचार पल्लवः २४६ ।

आथर्वण श्रुतिः ११६ ।

आदित्यपुराणं ४३१ ।

आपस्तम्बः २१, ३०, ३३, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६४, ७८,
१४३, १४६, १४८, १४९, २२५, २३३, २३५, २३८, २५०, २५१,
२५६, २५८, ३२२, ३२८, ३३८, ३३९, ३४१, ३४३, ३६२, ३६४,
३६८, ३७०, ३७३, ३७४, ३७८, ३८६, ३८८, ३८९, ४०४, ४१०,
४१२, ४१४, ४१५, ४१६, ४२२, ४२४, ४३१, ४४७, ४४८, ४५४ ।

उशनाः ८६, २५८, ३७५, ३८८, ४१२, ४१७, ४४६ ।

ऋग्विधानं २१३ ।

ऋष्यशृङ्गः ३२८ ।

कपर्दिभाष्यं ३८८ ।

कर्काचार्यः २५५, २६८, २७४, ३२४, ३८८ ।

कर्मविपाकसमुच्चयः ३८२ ।

कल्पतरुः वा कल्पतरुकारः १२४, २०१, २६८, २७५, ३८१, ३८२ ।

काण्वपाठः १४ ।

कात्यायन सूत्रं ११२ ।

कात्यायनः २८, ५६, ६२, ८७, ८८, १०४, १०७, १०८, १११, ११७,
११८, १२२, १२३, २२४, २५४, २५७, २५८, २६७, २७०, २७८,
३२०, ३२१, ३२६, ३२८, ३३०, ३४५, ३५२ ४४०, ४४७, ४५८ ।

कालसारः २३६, ४६५ ।

कालमाधवीयकारिका १४ ।

कालादर्शकारः २२४ ।

कालिकापुराणं १०६, २४० ।

कालोत्तरं १८१ ।

काश्यपः ८७, ४१२ ।

कुमारः ४०८ ।

कुल्लुकभट्टः ५४ ।

कूर्मपुराणं ३, १७, १८८, २४०, ४५७, ४५८ ।

कृष्णवृहत् पण्डितमहापात्रः १८३, १८७, ४००, ४७४ ।

क्रतुः ११५ ।

गरुडपुराणं २२८, ३६० ।

गृह्य परिशिष्टं ८७, १०८ ।

गृह्य सूत्रं २६७, ३३४ ।

गृह्योपनिषद् २८३ ।

गोभिलः ८८, २७५, ३२२, ४४८ ।

गौतमः १३, २०, ३४, ४१, ४४, ५३, ८६, १४४, २३८, ३३२, ३७२,
३८८, ४००, ४०८, ४१४, ४२२, ४२४, ४६१ ।

चरकं ४२१ ।

चिन्तामणिः २३०, २३१ ।

च्यवनः २३८ ।

कुन्दोग परिमिष्टं १५१, २३२, ३१८, ४७४ ।

जमदग्निः ४२६ ।

जयस्वामी ३६६, ३७० ।

जावालिः १३, ६६, ७१, ७७, ७८, २२५, ४६६ ।

जैमिनिः ३३३ ।

ज्योतिः शास्त्रं ३, ४६८ ।

तत्त्वयामलं ३५८ ।

तत्त्वसार संहिता ४८, १८२, ४४२ ।

तैत्तिरीय श्रुतिः २५६, २७०, २८४, ३८८, ४६३ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ३ ।

दक्षः ७, १७, ३६, ४१, ४४, ६२, ६७, ११३, १२८, १५५, २०३, २१८,
२२७, ३१७, ३३८, ३४०, ३८०, ४३७, ४३८, ४४३, ४४५ ।

दानधर्मः १०४, १४१ ।

देवलः ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८, ४६, ४७, ७२, ८४, ८५, २३०, २३८,

२४३, २४८, २५२, ३६१, ३६२, ३६७, ३७७, ३८५, ३८०, ३८१,
३८६, ४२४, ४५५, ४५६, ४६० ।

देवीपुराणं ६०, ३५६ ।

धौम्मः ४१६ ।

नव्याः २४८, २६८ ।

नरसिंहपुराणं २७, ४१, ५५, ५८, ७३, ८१, ११७, १२३, १७८, १८६,
१८७, २७८, २८२, ३१०, ३४० ।

नारदः ५५, १४१, १८२, ४४५ ।

नारदीय पञ्चरात्रं १७६, ३७८ ।

नारदीयपुराणं २४८ ।

नारायणोपनिषद् २०१ ।

निबन्धकृत् ३८६, ३८१, ३८८ ।

निरुक्तं ३८५ ।

नीतिरत्नाकरः १८३, १८७, ४७४ ।

नृसिंहकल्पः २७ ।

पद्मपुराणं ६६, ८२, २०१, २५८, २६६, २६८, २८०, ३१०, ३४० ।

पराशरः, ७, ५१, ८१, १०८, २३८, २४५, २५१, २५२, २५३, २६१,
३४३, ३७८, ४१४, ४२८, ४३२, ४३४ ।

पाणिनिः १४५ ।

पारस्करः ५८, १७४, ३२१, ३२२, ३२५, ३३३, ३३४, ३६१, ४७५ ।

पारस्कर सूत्रं ४४८ ।

पुरुषसूक्त याज्ञवल्कीय कल्पः ३११ ।

पैठोनसिः ५३, ६०, ७०, ३८८, ३८८, ४०३, ४२६, ४२८, ४६३ ।

पीलस्यः ४०८ ।

प्रचेताः २२८, ३८७ ।

प्रपञ्चसारः १८८, २०१, २०३ ।

प्राचीनाः ८३, ८६, २२३, २४८ ।

वृद्धमनुः १२८, ४४१ ।

वृद्धशातातपः १०५, २२८, ४११, ४४८, ४६६ ।

वृद्धाः ४५८ ।

वृद्धपाराशरः ३८ ।

वृहस्पतिः ५४, ८५, १४७, २१८, २६४, ३७२, ३८४, ४०६, ४०८,
४५६, ४६६, ४६७ ।

वृहदारण्यकं ४४८, ४६४ ।

वृहद्वशिष्ठः ४६७ ।

वृहद्विष्णुः ४६७ ।

वृहद्विष्णुपाणम् ३५८ ।

वीधायनः ४५, ६४, ७१, ७२, ७३, ८२, ११४, १४४, २२१, २३८, २५८,
२६३, २५३, ३६२, ३६५, ३६६, ३७२, ३८८, ३८४, ३८७, ४००,
४२८, ४३०, ४४०, ४५५, ४६२, ४६७ ।

ब्रह्मपुराणम् ३४, ४४, ४५, ५७, ८३, ८७, १३१, २३४, २३५, २४३,
२५०, ३४२, ३५५, ३६२, ३६४, ३६६, ३६८, ३७१, ३७४, ३७६,
३७८, ३८५, ३८६, ३८०, ३८५, ३८८, ४०५, ४१५, ४१७, ४२४,
४२५, ४७५ ।

ब्रह्मवैवर्त पुराणम् २२, ३८, ३९, १५०, ३५९, ३६० ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७०, ८२, ८९, ११४, १४१, १४५, १४७, १४८, १८३,
२०६, २१८, २२७, २२८, २३०, २३६, २४९, २७८, ३५९, ४६०,
४६१, ४६५, ४७२ ।

ब्रह्मोपाणिषद् ८९ ।

ब्राह्मणः ४१०, ४४८ ।

भगवद्गीता ४, ५, २५ ।

भट्टः ५३, ८४ ।

भट्टाचार्यः १४, १५, ३८१, ३८४ ।

भरद्वाजः ४१, ४१७, ४३० ।

भविष्यपुराणम् १२, १३, १४, २०, ४१, १४९, १७४, १७९, २१९, २५५,
३३८, ३५८, ३६०, ३६१, ३७९, ३८५, ३८७, ३८५, ४१०, ४१५
४२०, ४२५, ४३२, ४३४, ४३५, ४७५ ।

भाष्यकारः २२० ।

मण्डलाचार्यः २०, १२९ ।

मत्स्यपुराणम् ८, ३२६ ।

मदनपारिजातः २२४ ।

मनुः ५, ८, ९, १०, १३, १७, १८, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४५, ५४,
५५, ६१, ७८, ८८, ८९, ९०, १०४, १०६, ११२, १३०, १४२, १४३,
१४४, १४६, १४७, १५१, १८३, २०४, २०५, २०६, २०९, २१०,
२१७, २१८, २२१, २२५, २२६, २३२, २४१, २४३, २७६, २७९,
३१७, ३१८, ३१९, ३२५, ३२६, ३२७, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५,

३३७, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३५०, ३५१, ३५२, ३५७,
 ३६३, ३६८, ३७२, ३७३, ३७५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८३, ३८६,
 ३८८, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०६, ४०७, ४११, ४१६, ४१८
 ४२२, ४२५, ४३५, ४३८, ४५०, ४५४, ४५७, ४५८, ४५८, ४६० ।

मरीचिः ४०, १०८, २६१, २६२, २७५ ।

महाभारतम् १२, ४८, ५८, ५८, ८२, ८३, ८६, ८२, १८६, ३३६, ३८८,
 ४०२, ४०५, ४३०, ४५४ ।

मार्कण्डेयः २२०, २३३, ३५१, ४६७ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५२, ६४, १८७, २२६, २४१ ।

मेधातिथिः १०४, ३८८ ।

यजुर्विधानम् २०६, २११, २१५ ।

यमः ११, ३१, ३२, ३३, ३७, ४५, १४५, १४६, १८८, २०८, २२८, २४८,
 २५२, २७३, ३२५, ३४३, ३४४, ३५७, ३७६, ३८६, ३८८, ३८४,
 ३८८, ४००, ४०२, ४०३, ४०४, ४०७, ४०८, ४१२, ४१६, ४१८,
 ४२१, ४२६, ४२८, ४५२, ४५३, ४५५ ।

यान्नवल्काः ६, १०, ११, १२, १३, १४, २१, २५, ३१, ३४, ४४, ५०, ५४,
 ६४, ६८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७८, ८१, ८५, ८६, १०४, १२२, १२६,
 १४२, २०४, २०५, २१६, २१७, २२०, २४७, २५२, २५८, २६०,
 २६७, २६८, २७५, २७८, २७८, २८०, ३०८, ३५०, ३५७, ३७५,
 ४०५, ४१२, ४१८, ४२१, ४३०, ४३८, ४३८, ४४८, ४५१, ४५२,
 ४५८ ।

यान्नपार्श्वः ४७५ ।

षाज्जिकाः १८२ ।

योगशब्दीयं वा योगशिवीयम् ३५८ ।

योगियाज्ञवल्काः ११३, ११४, ११७, १२०, १२२, १२३, १२५, १२६,
१७६, १७८, १८६, १८७, १८८, २०७, २१०, २१३, २१५, २१६,
२२०, २२१, २२२, २२३, २३५, २३७, २४०, २५५, २६०, २६४,
२६५, २७१ ।

रत्नाकरः ५२ ।

रत्नमाला ६५ ।

राजमार्त्तण्डः २३१ ।

रुद्रधरः ८६ ।

लक्ष्मीधरः १५, १६, ६१, ७२, २०४, २२०, २२३, २३७, २५८, २८२,
३५३, ३६५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८९, ४२८, ४६१ ।

लघुव्यासः २०४ ।

लघुहारीतः १०६, १०८, २४४ ।

लघुपस्तम्बः २४४ ।

लिङ्गपुराणम् ३६५ ।

वराहपुराणम् १५, ३५८, ३८१, ३८२, ४५३, ४५८ ।

वृशिष्ठः ३२, ४३, ७४, १०६, १४५, ३२५, ३३४, ३४४, ३५३, ३८७,
४०८, ४१०, ४२६, ४३५, ४६१, ४६२, ४६३, ४६६ ।

वाचस्पतिः ४०८ ।

वामनपुराणम् २२, ६४, १०५, २२८, २२८, ४२४, ४५३ ।

वायुपुराणम् ३१, ३३, ३५, ४८, १०७, ३३५, ३८२ ।

वार्त्तिकम् २३६ ।

वाशिष्ठ रामायणम् ४ ।

विज्ञाः ८५ ।

विज्ञानिखरः ५४, ८५, ८६, ८७, ३८७, ४५६ ।

विज्ञानिखरीयम् ३८५, ४५० ।

विश्वामित्रः ६, ३८४ ।

विष्णुः ५६, ५७, ५८, ६२, ६३, ७०, ७२, ८५, १३३, १४१, १४४, २४१,
२४३, २४७, २५१, २७७, ३२०, ३२१, ३२७, ३३१, ३४३, ३५१,
३५२, ३५३, ३५७, ३७१, ३७२, ३७६, ३७८, ३८१, ३८१, ४१२,
४१७, ४१८, ४२४, ४२८, ४३२, ४३६ ।

विष्णुधर्म्मोत्तरं १३, २५, २६, ८२ ।

विष्णुपुराणं २, २४, २५, २६, २८, ३०, ३५, ५८, ६०, १२०, १३१, १८२,
२२८, २४२, २६१, २६८, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, ३१०,
३२१, ३२४, ३२८, ३३०, ३३४, ३३५, ३३६, ३६२, ३६३, ३६५,
३६६, ३६८, ३७०, ३७२, ३७३, ३७४, ४७५ ।

विष्णुयामलं ३५८ ।

विष्णुस्मृतिः ३३०, ३३१, ३७५, ३८१ ।

वैद्यशास्त्रं ६१, ३७०, ३८०, ४४८, ४६७ ।

व्याघ्रपादः २२४ ।

व्यासः ३४, ४०, ४२, ६०, ६३, ७४, १११, १२०, १२२, १३०, २४२,
४३८ ।

गङ्गः वा गङ्गान्निखितौ ३६, ३८, ४३, ५०, ६४, ७०, ७१, ७२, ८२,

८५, १२१, १४८, २०५, २०७, २२१, २२७, २३२, २३३, २३६,
२४२, २६०, २६३, २७५, २७७, २७८, ३२५, ३२६, ३२८, ३३७,
४१०, ४१४, ४१६, ४२०, ४२१, ४२८, ४४५, ४४६, ४६१, ४६२ ।

शब्दार्णवः ४०८ ।

शातातपः ३५, ५३, ७८, ११३, १४७, २३८, २४१, २५०, २५३, २५८,
३१०, ३१८, ३२६, ३३३, ३४१, ३४३, ३४४, ४०३, ४२७ ।

शारदातिलकं १८४ ।

शास्त्रं ८६ ।

शिवपुराणं १७८, १८४, ३६१ ।

शिष्टाः १२, ३३, ३५, ३८, ४२, ८५, ८७, १०१, १०२, १०८, १०८,
११०, १६५, १७१, १८५, २१८, २२०, २२५, २३०, २३१, २४६,
३११, ३१८, ३२०, ३२७, ३५४, ३५५, ३६४, ३६७, ३७८, ३८०,
३८२, ४२३, ४४४, ४४६, ४७४ ।

शुद्धिसारः ५४, २५३, ३६१ ।

शुद्धिसार संग्रहकारिका ३८३ ।

शौणिकः १५५ ।

श्रीक्षेत्रमाहात्म्यं ३८३ ।

श्रुतिः वा वेदः ३, ५, १३, ८७, १०७, १२३, १५३, २७४, २८२, ३७५,
४१६, ४१८, ४५१, ४६० ।

षट्त्रिंशन्मतं ३८८, ४११, ४१७, ४३२ ।

संग्रहकारिका १८ ।

सम्प्रदायविदः ४२३ ।

संस्कारसारः ७ ।

सत्यतपाः ८२ ।

सम्बन्धः ४६, ११८, ३३३, ४२०, ४३२ ।

सारसंग्रहः ६ ।

सुमन्तुः २४४, ३३१, ३३३, ४११, ४२२, ४३६, ४३७ ।

स्कन्दपुराणं २१, ८२, १०२, १०३, ३६०, ३८३, ४२७ ।

स्नानसारः २५५ ।

स्मृतिः ५, ४२, ६४, ८४, १५२, १५३, २३०, २४०, २४६, २६१, २७२,
३२७, ३३१, ३३५, ३६७, ३७७, ४६० ।

स्मृतिरत्नमाला २४, ३८६ ।

सूत्यन्तरं ५७, ५८, ६०, ८२, ८७, १२४, १२८, १३०, १५१, १८०,
१८१, २३८, २४१, २४३, २४४, २४५, २४८, २५०, २७१, २७५,
२७८, ३२४, ३२६, ३२७, ३५१, ४०३, ४०८, ४३२, ४६७ ।

हरिहरभाष्यं ३२४, ३३४, ४७५ ।

हारीतः १२, ३०, ३२, ३४, ३८, ५६, १०६, ११३, १४८, २४४, २४८,
२५३, ३३८, ३५७, ३६५, ३६६, ३७७, ३७६, ३७८, ३८८, ३८४,
३८८, ४०३, ४०४, ४०७, ४१८, ४२२, ४२६, ४४३, ४४६, ४५४,
४६३ ।

आचारसारस्य विषयानुक्रमणी ।

अ

पृष्ठ

अकामतः शवसृष्टस्पर्शं स्नानम्	...	...	२३८
अक्षमाला	...	...	१७८
अक्षमालालक्षणम्	...	...	१८०
अक्षमालाग्रथनम्	...	...	१८१
अक्षमालाग्रहणार्थं सूत्रम्	...	...	१८१
अक्षमालाप्रतिष्ठा	...	...	१८२
अक्षरदेवताः	...	...	२१४
अग्निहोत्रविधिः	...	...	१५१
अङ्गस्य तिलैस्तर्पणं निषेधः	...	...	२६१
अङ्गुलिजपविधिः	...	...	१८५
अङ्गुल्यादिजपे फलम्	...	...	१७८
अजीर्णादीं स्नानमात्रं कथनम्	...	...	२३५
अतिथिभ्योदानविचारः	...	...	३३६
अतिथिविशेषार्चने फलाधिक्यकथनम्	...	...	३३८
अतीतचण्डालादि सृष्टस्याकृतस्नानस्य स्पर्शं	...	...	...
प्रायश्चित्तविधिः	...	...	२३८

अधीवायादिषु प्रायश्चित्तविचारः	...	...	२४५
अध्यापनरूपः पञ्चमोवेदाभ्यासः	...	...	२१६
अध्वर्युकर्म	...	...	१६७
अनभिवादलक्षणम्	...	...	१४७
अनाश्रमित्वलक्षणम्	...	...	७
अनुदकमूतपुरीषकरणे नखादिप्राशने च प्रायश्चित्तम्			२४४
अनुदित निर्णयः	...	...	१५१
अनुपनीतद्विजशूद्रस्त्रीशौचनिर्णयः		...	३८
अनुपनीतस्य वैश्वदेवकरण विचारः		...	३३३
अन्त्यजादिकृतकूपादौ स्नानपाने प्रायश्चित्तम्	...		२५०
अन्वष्टकादिश्राद्धे तिलतर्पणाभावः	...	...	२६२
अन्वारम्भशब्दार्थविचारः	...	...	२६८
अन्वारोहणादौ अभिवादननिषेधः	...	...	१४८
अभक्ष्याणि अष्टविधानि	...	...	३८४
अभिवादनक्रमः	...	...	१४३
कृताभिवादनस्य शूद्रस्य आग्नीर्व्यादाकरणे दोषः			१४६
अभिवाद ज्येष्ठलक्षणम्	...	...	१४८
अमेध्यं चतुर्विधम्	...	...	४६
अमेध्ये इन्द्रियप्रविष्टे प्रायश्चित्तम्	...	...	२४४
अष्टधाविभक्त दिवसकृत्यानां समाप्तिः		...	४३८
अष्टधाविभागे प्रातःकृत्यनिर्णयः	...	...	२२

	पृष्ठे
अष्टमभागकृत्यम्	४३८
अष्टविधानामभक्ष्याणां समाप्तिः	४३७
अष्टाक्षरजपविधिः	२०१
असमुद्रगानदी-स्नानफलम्	२२०

आ

आग्नेयस्नानम्	७६
आचमननिर्णयः	३८
आचमनस्यत्रैविध्यात् त्रिविधाचमनकथनम्	४४
आचमनानुकल्पः	५१
आचमनापवादः	५३
आचारनिरूपणम्	७
आचार प्रशंसा	७
आचारस्य कर्ममूलत्वात्कर्मप्रशंसा	८
आतुरपथिकानां शौचनिर्णयः	३६
आरण्यकुक्कुटवराहस्पर्शं खरोद्वस्पर्शं च स्नानम्	२४१
आश्रमधर्मस्वरूपनिरूपणम्	६
आश्रयदुष्टान्यभक्ष्याणि	४२५
आसनप्रमाणम्	१७६

उ

उच्छिष्टविप्रस्य तादृशविप्रस्पर्शं प्रायश्चित्तम्	२४३
उत्तरीयवस्त्रम्	७८

पृष्ठे

उत्तरीयमन्त्रः	...	...	...	८१
उत्तरीयधारणप्रदेशः	...	...	...	८०
उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वादिकथनम्	...	...	...	२७०
उदक्यादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	...	...	...	२४२
उदितनिर्णयः	...	...	...	१५२
उद्धृतस्नाने मन्त्रः	...	...	...	२५४
उद्धृतस्नाने मार्जनप्रकारविशेषः	...	...	...	२५४
उद्धृतोदकतर्पणविधिः	...	...	...	२६१
उपस्थानादितर्पणपद्धतिः	...	...	...	२८४
उपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषाभावविचारः	...	...	...	२२४
उपानहादिभिर्दूषितवाप्यादि शुद्धिविचारः	...	...	...	२५१
उपोषित-व्रति-कर्त्तितकेश-तैलस्पर्शे दोषकथनम्	...	...	...	२२६
उष्णीषमन्त्रः	...	...	...	८१

ऋ

ऋतौ मैथुनीस्पर्शे प्रायश्चित्तनिर्णयः	...	...	...	२४३
ऋष्यादिस्मरणविचारः	...	...	...	१८६

ए

एकवक्त्ररुद्राक्षपरीक्षा	...	...	...	६८
एकवक्त्रादिरुद्राक्षधारणे फलम्	...	...	...	६८
एकवस्त्रेण जपहोमादि कर्मनिषेधः	...	...	...	८०
एकहस्ताभिवादननिषेधः	...	...	...	१४४

ओ

ॐकारकल्पविचारः ...	...	...	२०६
--------------------	-----	-----	-----

क

कण्ठादौ रुद्राक्षधारण सङ्ख्या ...	...	...	१००
कनिष्ठस्य ज्येष्ठाशीर्वादे दोषः ...	...	...	१४८
कर्मकरणाशक्ती प्रायश्चित्त कथनं ...	...	...	२१
कर्मनित्यत्वलक्षणम् ...	...	...	१८
कर्मकाले माज्जारमूषिकस्पर्शे जलस्पर्शादिना शुद्धिः ...	...	...	२४१
कश्मलादिलक्षणम् ...	...	...	२५२
कश्मलादियुक्ततीर्थाशुद्धिः ...	...	...	२५२
काकादिभिः स्त्रोपरि अमेध्ये कृते प्रायश्चित्तं ...	...	...	२४४
काकाद्यमेध्यस्य श्रोत्रमुख प्रवेगे गुरुप्रायश्चित्तं ...	...	...	२४४
कापिल स्नानं ...	...	...	७७
काम्यस्नान लक्षणं ...	...	...	२३४
कालदुष्टान्य भक्ष्याणि ...	...	...	४२०
कालमूर्ति कथनं ...	...	...	४
कुण्डादौस्पर्शस्पर्श विचारः ...	...	...	२४६
कुश विचारः ...	...	...	१०७
कूपादि लक्षणं ...	...	...	२२२
कूपादिषु मृतपञ्चनखेषु तेषां शुद्धिविचारः ...	...	...	२५२
कूपादिपतित-नरशरीरविक्लिन्न-जलपायिनां-शुद्धिविचारः ...	...	...	२५१

कृत्रिमजले तीर्थावाहन प्रकारः	...	...	२५४
कृष्णाजिन दानग्राहि स्पर्शे प्रायश्चित्तं	...	...	२४४
कौशेय पट्टवस्त्रादीनां भेद कथनं	...	...	८५
क्रियादिस्तानलक्षणं	...	...	२३४
क्रियाङ्गाचमनं	...	...	४८
क्रियादुष्टान्य भक्ष्याणि	...	...	४१०
क्षीर मध्वादि युक्त तर्पणफलं	...	...	२६०

ग

गणेशद्वादशनाम पठनकालः	...	...	१८४
गण्डपुष्प निर्णयः	...	...	४७०
गर्त्त लक्षणं	...	...	२३२
गायत्री कल्पव्याख्यानं	...	...	२०७
गायत्रीन्यासः	...	...	२१३
गीतापठन कालः	...	...	१८५
गुर्वभिवादनं	...	...	१४१
गुरु विचारः	...	...	१४१-१४३
गुरुमङ्गल द्रव्यदर्शनं	...	...	१८२
गृहस्यस्याभ्यङ्गविधिः	...	...	२२७
गृहे देवार्चनं	...	...	३१०
गृहे पुरुषसूक्तविधिना नारायणपूजाविधिः	...	...	३१०
गोत्रास दानं	...	...	३३५

			पृष्ठे
ग्रामयाजकस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	...	...	२४४
ग्राम्याखु स्पर्शे प्रायश्चित्तं	...	...	२४१

च

चण्डालच्छायाधिष्ठाने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानादिकथनं			२३८
चण्डाल पतित-गोवाल व्यजनस्यात्यन्त सान्निध्ये स्नानं			२३८
चण्डालादिस्पर्शनिमित्तं शुद्धार्थस्नाने नद्यादिनियमः			२३६
चण्डालादि परिगृहीत जलपाने प्रायश्चित्तं	...		२५०
चण्डालारूढैकशाखास्थितौ ब्राह्मणस्य स्नानं	...		२३८
चण्डालेन सहाध्वगमने सचेल स्नानं	...		२३८
चण्डिकास्तोत्रपठनकालः	...	...	१८७
चतुर्थीनवम्योरपि तैलग्रहणनिषेधः		...	२२८
चतुर्दश्यादिषु तैलादिग्रहणे दोषः	...	...	२२८
चित्ति यूपयोः कर्म समाप्तौ स्पर्शनं स्नानं			
निमित्तं, कर्ममध्ये वैधस्पर्शं भिन्नस्पर्शं स्नानं	...		२३८
चित्रादि नक्षत्रेषु निषेधेऽपि तैलग्रहणविचारः			२२८
चैत्यवृक्षादिस्पर्शे सचेल स्नानं	...	...	२३८

छ

छत्राकद्वय भक्षणं ब्रह्महत्या दोषः	...		३८६
------------------------------------	-----	--	-----

ज

जपदेशाः	...	...	१७६
जपयज्ञ विचारः	...	...	२०६

			पृष्ठे
जपसाधारण धर्म्माः ...	...	...	१८६
जपस्य जपसमर्पणस्य मन्त्रः ...	...	...	३०८
जलचलुकपान विधिः ...	...	...	२५४
जलनमस्कार मन्त्रः ...	...	...	३०८
जल मज्जन प्रकारः ...	...	...	२५४
जलमध्ये तर्पणविधिः ...	...	...	२५८
जलमध्यतर्पणे आवाहनकुशस्थापनं ...	...	...	२६८
जल शुद्धिः ...	...	...	२४७
जलान्तरासम्भवे रजोदोषाभावविचारः ...	...	...	२२४
जलानां शुद्धाशुद्धौ प्रमाणवाक्यानि ...	...	...	२५३
जलाभिमन्त्रणं ...	...	...	२५४
जलाशयात् गृहागमनप्रकारः ...	...	...	१५०
जले शिरोमज्जनरात्रिस्नानयो निषेधः ...	...	...	२३३
जातिदुष्टानामभक्ष्याणां समापनं ...	...	...	४०८
जाङ्गवीजलतुलस्योः पर्युषितत्वविचारः ...	...	...	२४८
जीर्णवस्त्र परिधान निषेधः ...	...	...	७८
जीवत्पितृकतर्पणविचारः ...	...	...	२७०
जीवत्पितृकस्य कृष्णतिलताम्रपात्रैस्तर्पणनिषेधः ...	...	...	२७१
जीवत् पितृकस्य दशम्यादौ निमित्तमन्तरा ...	...	...	
स्नाननिषेधविचारः ...	...	...	२२५
ज्ञात्यज्ञाति-प्रेतानुगमने प्रायश्चित्तं ...	...	...	२४१

	पृष्ठे	
ज्यायसां कनीयसो नमस्कारविचारः ...	१४४	
त.		
तडागसरो लक्षणं ...	२३२	
तत्काल चण्डाल सृष्टस्पर्शने स्नानं ...	२३८	
तर्पण विचारः ...	२५६	
तर्पणविधिः ...	२६५	
तर्पणस्य नित्यता ...	२५६	
तर्पणस्यस्नानादित्वकथनं ...	६५	
तर्पणस्याकरणे दोषः ...	२६५	
तर्पणकाले मुद्रादर्शनं ...	२६१	
तर्पणेषु दर्भ प्रमाणकथनं ...	२७०	
तर्पणे तिलसङ्ख्याविचारः ...	२६१	
तर्पणे स्वर्णरौप्याद्यभावे दोषः ...	२६०	
तर्पणे पितृतीर्थेन पात्रेण पाणावपि जलग्रहणं ...	२७०	
तर्पणमात्र जलस्य जलात्स्यलाद्वा उद्धृती प्रमाणं	२६४	
तर्पणे प्रागुत्तरदक्षिणाग्रेषु तत्तत्कुशेषु क्रमेण		
देवादीनामावहनं ...	२६६	
तर्पणे जलमध्यस्थितस्य जलप्रक्षेप विचारः ...	२६४	
तर्पणे गृहादिषु उद्धृत जल प्रक्षेप विचारः ...	२६४	
तर्पणे नद्यादि तीरस्थस्य तज्जल प्रक्षेप विचारः ...	२६३	
तर्पणे जलस्थितस्य स्थले जलप्रक्षेपनिषेधः ...	२६४	

तर्पणक्रमोक्तपुराणादि पदानां विशेषण विचारः	२६७
तर्पणेनार्द्रवासेत्याद्युदनन्तेत्यादिवाक्यानां व्यवस्था	२६३
तर्पणे असंस्कृतप्रमीतानां वस्त्रनिष्पीडितजलदानविचारः	२६४
तर्पणोत्तरकर्मविधिः	३०४
ताम्रपात्रादिना तर्पणविधिः	२६१
ताम्बूलचूर्णनिमित्ताचमनम्	३८१-३८३
ताम्बूलादि भक्षणविचारः	३८०
ताम्बूले उच्छिष्टविचारः	३८१
तिथिविशेषे क्षौरनिषेधः	१०५
तिथिनक्षत्रयोस्तत्तदग्राप्तिमात्र एव तैलनिषेधः	२३०
तिलकधारणप्रकरणम्	८१
तिलकस्याकृतिः	८१
तिलतर्पणाभावापवादनिर्णयः	२६२
तिलपिष्टेन सर्व्वदास्नानं विधिवचनात्	२३१
तिलाभावे तर्पणविचारः	२६२
तीर्थविसर्जनमन्त्रः	३०८
तुलसीमालाधारणम्	१०२
तृतीयभागकृत्यम्	२१८
तैत्तरीयशाखोक्तब्रह्मयज्ञविधि समापनम्	२८४
तैलग्रहणे कर्त्तव्यत्वविचारः	२२८
तैलपदस्यैव तिलभवस्नेहपरत्वकथनम्	२२८

तैलपदस्य सर्पपादौ गौणत्वाच्चतुर्दशीष्वपि तद्ग्रहणविधिः	२२८
तैलनिषेधदिने तिलामलकपिष्टेन	

मलापकर्षणस्नानं ततो मध्याह्नस्नानम्	...	२३२
तैलाभ्यङ्गादौ मूत्रपुरीषोत्सर्गं पञ्चगव्येन शुद्धिः	...	३३
तैलोपभोगनिषेधात्तैलभक्षणस्यापि निषेधः	...	२२८
त्रयोदश्यादौ शूद्रादीनां स्नाननिषेधः	...	२२५
त्रिकक्षलक्षणम्	...	७८

द

दग्धसस्त्रेहमानुषास्थिसर्गं प्रायश्चित्तम्	...	२४३
दन्तधावन प्रकरणम्	...	५५
दशदिग्देवतानमस्कारः	...	२८३
दिगादि नमस्कारमन्त्रः	...	३०८
दिवसस्याष्टधाविभागनिर्णयः	...	१८
दिवसे नित्यनैमित्तिक कर्मनिर्णयः	...	१८
दिव्यस्नानम्	...	७६
देवखातलक्षणम्	...	२३२
देवगृहसम्भार्जनादि देवकार्याणि	...	१८८
देवयज्ञादि पङ्क्तिः	...	३४५
देवलकलक्षणम्	...	२४०
देवलकसर्गं प्रायश्चित्तम्	...	२४०
देवादि तर्पणक्रमविचारः	...	२६४

पृष्ठे

देवादि तर्पणविधिः	...	...	...	२५६
देवादितर्पणे जलाञ्जलिविचारः	...	...	...	२६६
देवार्चनादौ पर्युषितजलनिषेधविचारः	...	...	...	२४८
देवालयसभादौ समुदायत्वेन नमस्कृतौ न प्रत्येकम्				१४८
द्वादशमहानयः	...	...	...	२२३
द्वितीयभागकृत्यम्	...	...	...	२०३
द्विराचमनम्	...	...	...	५०

ध

धर्मप्रमाण कथनम्	...	...	...	१०
धर्मस्वरूपनिरूपणम्	...	...	...	६-१७
धात्रीपिट्टैः स्नानविचारः	...	...	...	२३१
धात्रीपिट्टैर्नवम्यादौ श्रीकामस्यैव स्नाननिषेधः	...	...	...	२३२
धात्रीफल मालाधारणम्	...	...	...	१०१

न

नदीनां रजस्वलाकालविचारः	...	...	...	२२३
नद्यानीतजलेन गृहे द्रव्यप्रोक्षणम्	...	...	...	३१०
नद्यादौ बह्मदकसम्भवे कृत्रिमस्नाननिषेधः	...	...	...	२२६
नन्दासु सर्वस्नेहनिषेधः	...	...	...	२२६
नमस्कार लक्षणम्	...	...	...	१४८
नामकीर्तननिर्णयः	...	...	...	२५
नारायण स्मरणम्	...	...	...	१

पृष्ठे

नित्यकालनिर्णयः	...	...	...	३
नित्यकालात्जन्यकालोत्पत्तिः	...	...	...	४
नित्यनैमित्तिककाम्य स्नानमध्ये नित्यस्नानस्य त्रैविध्यम्				२२७
नित्याहोरात्रकृत्यविचार समापनम्	...	...	...	४६८
नैमित्तिक स्नानलक्षणम्	...	...	...	२२३
नैवेद्यभक्षण विचारः	...	...	...	३५४

प

पञ्चहोमविधिः	...	...	...	१६३
पञ्चधावेदाभ्यासविचारः	...	...	...	२०३
पञ्चमभागकृत्यम्	...	...	...	३१७
पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरण समापनम्	...	...	...	३५०
पञ्चमहायज्ञलक्षणम्	...	...	...	३१७
पञ्चमहायज्ञफलम्	...	...	...	३१७
पतितादिस्पर्शने सचेलस्नानम्	...	...	...	२३८
पद्माक्षमालाधारणम्	...	...	...	१०१
पर्युपित जलशुद्धि विचारः	...	...	...	२४८
परकृत निपानादि स्नानविचारः	...	...	...	२२१
परकृतजलाशये पिण्डोद्भूतिं विना स्नाने दोषः	...	...	...	२२२
परकृत तडागादिषु पिण्डोद्भूति कथनं	...	...	...	६४
परिधान वस्त्र मन्त्रः	...	...	...	८१
परिवर्तितवाससस्तर्पणविधिः	...	...	...	२५८

घ

परिवेशेण विचारः	...	...	३७८
पलाण्डु लशुनस्पर्शं प्रायश्चित्तं निर्णयः	...	...	२४३
पशु हिंसा विधिप्रतिषेधौ	...	...	४०६
पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्शं च आसम्बत्-			
सरनित्यकम्भाकारिस्पर्शं प्रायश्चित्तं	...	...	२४४
पितामही जीवने मातृमात्र तर्पणं	...	...	२७६
पितामहादि जीवने पित्रादि तर्पणं	...	...	२७६
पितामहादि तर्पण विचारः	...	...	२७४
पितृ यज्ञविधिः	...	...	३४८
पितृयज्ञ नित्यश्राद्धं	...	...	३२६
पितृश्राद्धादिषु तैल ग्रहण निषेधः	...	...	२२८
पितृश्राद्धादौ तिलतर्पणाभावः	...	...	२६२
पित्रादितर्पणेऽपसव्यत्वकथनं	...	...	२६८
पित्रादि तर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यादितर्पणं	...	...	२७७
पुरीष दर्शने प्रायश्चित्तं	...	...	३३
पुरीषोत्सर्ग निर्णयः	...	...	३०
पुरीषोत्सर्ग निषेधनिर्णयः	...	...	३१
पुरुषार्थाचमनं	...	...	४८
पूर्णमायामपि धनादिकामस्य तैलग्रहणविधिः	...	...	२३०
पोथवर्गं लक्षणं	...	...	२१८
पोथवर्गं पीडने दोषः	...	...	२२६

	पृष्ठे	
पोष्यवर्गभरणस्य प्रशंसा तत्फलं च	...	२२६
प्रणव जपविधिः	... ..	१८८
कृतप्रणामस्य शूद्रस्य स्वस्तिकरणे दोषः	...	१४६
प्रतिपदादिषु अज्ञानादपि तैलग्रहणे दोष कथनं		२२८
प्रतिपदादौ तिलपिष्टनिषेधस्यारोग्यस्नानविषयत्वं		२३१
प्रत्यभिवादन विचारः	... ..	१४४
प्रत्यभिवादनानन्तरं कुशलादि प्रश्नविचारः	...	१४६
प्रत्यभिवादनानभिज्ञे नमस्कार निषेधः	...	१४७
प्रथम भागकृत्यं	... ..	१८२
प्रथमर्त्तुनिर्णय समापनं	... ..	४७५
प्रथमर्त्तौ शान्तिविचारः	... ..	४७२
प्रथमरजो विचारः	... ..	४६८
प्रथम रजसि वारतिथिनक्षत्रफलं	... ..	४६८
प्रथम रजसि जन्मनक्षत्रादिफलं	... ..	४७१
प्रथम रजसि प्रातरादिफलं	... ..	४७१
प्रथम रजसि लग्नमासकुतिथिफलं	... ..	४७०
प्रथम रजसि परिधान वस्त्रफलं	... ..	४७२
प्रथमवेगित-प्रक्षोभित-तीर्थविनिःसृत नदीनां-जलाग्राह्यत्व- विचारः	... ..	२२३
प्रदोषे कर्त्तव्यानि	... ..	४४१
प्रपादि जलानां विपत्तौ देशविशेषे पानसमाचारः		२५२

पृष्ठे

प्रपादि जलानां शूद्रं विना विपत्तौ अग्राह्यत्वं ...	२५२
प्रसिद्धवस्त्राणि ...	७८
प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि ...	२८
प्रातःस्नानं ...	६२
प्रातःस्नानप्रशंसा ...	६३
प्रातःस्नान विधिनाघमर्षणेन वा मध्याह्नस्नान करणं	२५४
प्रेतधूमादेः कामतःस्पर्शेऽभ्यस्ते प्रायश्चित्तं ...	२४०
प्रेतधूमादेःस्पर्शे सचेलमश्वोऽवगाहनमग्निस्पर्शनादिकं	२४०

ब

ब्रह्मचारित्वादि लक्षण कथनं ...	६
ब्रह्मचारियति वानप्रस्थशौचनिर्णयः ...	३६
ब्रह्मचारियतिविधवानां तैलाभ्यङ्गादिनिषेधः ...	२२७
ब्रह्मपूजाविधिः ...	३०४
ब्रह्मयज्ञविधिः ...	२५६-२८४
ब्रह्मादिपूजा तन्मन्त्राश्च ...	२८०
ब्रह्मादितर्पणे एकवचनस्य देवतर्पणे बहुवचनस्य च प्रयोगः	२६८
ब्रह्मादीनां प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं ...	३०८

भ

भगवति सर्व्वकर्म समर्पण-निर्णयः ...	२३
भस्मधारणं ...	१७०
भासादीनामनेध्वस्पर्शे प्रायश्चित्तं ...	२४२

भूतयज्ञविचारः	...	...	...	३२१
भूतयज्ञविधिः	...	...	...	३४७
भूमिष्ठादिजलेषु उद्धृतजलापेक्षया पुण्याधिक्यं कथनं				२३३
भोजनदेशाः	...	...	...	३६२
भोजननिषिद्धदेशाः	...	...	...	३७४
भोजनविधिः	...	...	...	३५०
भोजनपात्रविचारः	...	...	...	३७७
भोजनकाले आभिमुख्यविचारः	...	...	...	३७३
भोजनमध्येऽकस्मादन्नादिप्राप्तौ विष्णुभुक्तत्वं चिन्तनं				३५५
भोजनानन्तर्यादौ स्नाननिषेधः	...	...	...	२२५
भोजने निषिद्धासनं	...	...	...	३७७
भोज्यक्रमः	...	...	...	३६१
भोज्यक्रमे भोजनप्रकारः	...	...	...	३७०
भौमस्नानं	...	...	...	७५

म

मक्षिकादीनामसृश्यस्पर्शं दोषाभावः	...	...	...	२४६
मङ्गलद्रव्यदर्शनं	...	...	...	१८२
मङ्गलद्रव्यं स्वरूपं	...	...	...	१८३
मण्डलं ब्राह्मणविचारः	...	...	...	२८७
मद्यभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तं	...	...	...	२५३
मध्याह्नसन्ध्याविचारः	...	...	...	२५५

मध्याह्न स्नानविचारः ...	...	...	२२७
मध्याह्नस्नानविधिः ...	...	...	२५४
मध्याह्न सभ्यापडतिः ...	...	...	२८३
मध्याह्नसभ्यानन्तरं जप्तव्यकथनं ...	...	...	२५५
मध्याह्नसभ्योपस्थाने विशेषः ...	...	...	२५५
मध्याह्नस्नाने तीर्थावाहनप्रकारः ...	...	...	२५४
मध्याह्नस्नानाङ्गवैगुण्ये प्रायश्चित्तं ...	...	...	२५५
मध्याह्नजपे हस्तस्थितिः ...	...	...	२५५
मध्याह्नेतिलकवर्णकप्रकारः ...	...	...	२५५
मध्याह्ने पूर्वोक्तरीत्याचमनादिः ...	...	...	२५५
मध्याह्ने गोपालपूजाध्यानं ...	...	...	३१६
मनुष्ययज्ञविधिः ...	...	...	३४८
मनुष्यमरीचादितर्पणे निवीतित्वं ...	...	...	२६८
मन्त्रस्नानं ...	...	...	७५-२३७
मलापकर्षणादि त्रिविधस्नान लक्षणं ...	...	...	२२७
माघे पर्युषितजल स्नानविचारः ...	...	...	२४८
मातामहे जीवति प्रमातामहादि पुरुषत्रयतर्पणं ...	...	...	२७६
मातृजीवने मातामहादि तर्पणविचारः ...	...	...	२७६
मातृ-मातामह-तत्पत्नीतर्पणे जलाञ्जलिविचारः ...	...	...	२६८
मातादीनां गर्हितेनाप्युपायेन पोषणे दोषाभावः ...	...	...	२२६
माध्याह्निक स्नानदेशविचारः ...	...	...	२३२

पृष्ठे

माध्याह्निक कर्मानन्तरं गृहागमनप्रकारः	...	...	...	३१०
मानसस्नानं	...	...	...	७६
मानस स्नानद्वैविध्यं	...	...	...	७७
मांसमत्स्यभक्षणविचारः	...	...	...	३८६
मार्जनप्रकारः	...	...	...	२५४
मालाधारणप्रकरणं	...	...	...	८७
मित्तपूजाविधिः	...	...	...	३०६
मूत्रशौचनिर्णयः	...	...	...	३६
मूत्रशौचापेक्षया शूक्रोत्सर्गे द्विगुणं शौचं	...	...	...	३६
मृतपञ्चनख-नदीशुद्धिविचारः	...	...	...	२५२
मैद्युने प्रायश्चित्तं	...	...	...	२४२
मौननिर्णयः	...	...	...	२८

य

यज्ञोपवीतप्रकारः	...	...	...	८७
यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वविचारः	...	...	...	८८
यात्रादौ स्पर्शस्पर्शविचारः	...	...	...	२४६

र

रजकादिभिः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे शुद्धिविचारः	...	...	...	२४२
रजस्वलाधर्माः	...	...	...	४६३
रजस्वलाया असृश्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम्	...	...	...	४६६
रजश्चक्रनिर्णयः	...	...	...	४७०

रथ्यादीनां शुद्धिविचारः	...	...	२४७
रथ्याकर्हमतोयेन नाभेरुद्धं स्पर्शं प्रायश्चित्तम्	...	...	२४२
रविवारादिषु तैलग्रहण समाचारः स्त्रीणामेव नपुंसाम्	...	...	२३०
रसदुष्टान्य भक्ष्याणि	...	...	४३३
रात्रौभोजन विचारः	...	...	४४४
रात्रौशौचनिर्णयः	...	...	३६
रुद्रपूजा विधिः	...	...	३०५
रुद्राक्षमाला धारणम्	...	...	६७
रुद्राक्षधारण स्थानम्	...	...	६७
रुद्राक्षमालाप्रतिष्ठा	...	...	१००

ल

लक्ष्मीस्तोत्रपठनकालः	...	...	१६८
-----------------------	-----	-----	-----

व

वन्दन लक्षणम्	...	...	१४६
वर्ज्यग्राहेषु तिलभवातिरिक्त तैलग्रणविचारः	...	...	२२८
वर्णनिरूपणम्	...	...	६
वर्षाकालमेघोदकस्याकालमेघोदकस्य च शुद्धिविचारः	...	...	२४६
वरुणपूजा विधिः	...	...	३०७
वस्त्रपरिधान प्रकरणम्	...	...	७८
वस्त्रपरिधान प्रदेशः	...	...	७८
वस्त्रादि शुद्धिविचारः	...	...	८३

वस्त्रादीनां ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वविचारः ...	८१
वाक्प्रशस्तादौ स्नानविचारः ...	२४६
वामशैवपाशुपतस्पर्शे प्रायश्चित्त विधिः ...	२४०
वायव्य स्नानम् ...	७६
विन्मूत्रलेप शुद्धिनिर्णयः ...	३७
विन्मूत्रोत्सर्गार्थमुपविष्टस्य तदकरणे शौचनिर्णयः ...	३८
विनायकस्तोत्रपठनकालः ...	१८४
विप्रस्याज्ञानान् शूद्राभिवादने प्रायश्चित्तम् ...	१४८
विप्रादीनां नामान्ते शर्मादि प्रयोगः ...	२७३
विष्णुस्मरणम् ...	२५५
विष्णुपूजा तन्मन्त्राश्च ...	२८२
विष्णुपूजाविशेषः ...	३०४
विष्णुनिर्माल्यधारणम् ...	१०३
विष्णुनामाष्टक पठनकालः ...	१८५
विष्णोःसहस्रनाम पठनकालः ...	१८५
विष्णादि देवपादोदकादीनां पर्युषितत्वविचारः ...	२४८
वेद नमस्कारः ...	३०८
वेष्टितशिरस्त्वादिना देवादितर्पणनिषेधः ...	२५८
वेधनिर्माल्यग्रहणव्यतिरिक्ता रुद्रनिर्माल्यस्पर्शे सचेलस्नानम्	२४०
वैश्वदेवविचारः ...	३१८
वैश्वदेवाधिकारिणः ...	३३३

शङ्खचक्रादि धारणम्	...	...	...	८४
शङ्खचक्रद्वयस्य धारणक्रमः	...	...	...	८५
शङ्खचक्रधारण मन्त्रः	...	...	...	८५
शङ्खतर्पणविचारः	...	...	...	२६०
शयनविचारः	...	...	...	४४५
शयनपद्धतिः	...	...	...	४४८
शयनपद्धतौ ऋतुविचारः	...	...	...	४५०
शय्योत्थानप्रकार निर्णयः	...	...	...	२२
शिखावन्धनम्	...	...	...	१०४
शिरोऽभ्यङ्गावशेष तैलेन अङ्गाभ्यङ्गनिषेधः	...	...	...	२३०
शिरोमन्त्रन्यासः	...	...	...	२१४
शिवगङ्गालक्षणम्	...	...	...	२१८
शिवद्वादशनामस्तोत्र पठनकालः	...	...	...	१८४
शैवोत्तरपश्चिमवाहिनी नदीस्नान फलम्	...	...	...	२१८
शुनोच्छिष्टादि जलपाने प्रायश्चित्तम्	...	...	...	२५३
शुद्धार्थमाचमनम्	...	...	...	४५
शौचनिर्णयः	...	...	...	३४
आङ्गाभावे तत्प्रतिनिधि तिलतर्पणम्	...	...	...	२६३
श्रीमहाप्रसाद भक्षणम्	...	...	...	३५८
श्वकाकादीनां विडादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	...	...	...	२४२

पृष्ठे

श्वादिपञ्च विधिः	...	...	...	३४८
श्वादीनामकामतः कामतो वाधमाङ्गस्पर्शे प्रायश्चित्तम्				२४२

ष

षष्ठ-सप्तमभागकृत्यम्	...	...	...	४३७
षष्ठीचतुर्दश्यादिषु स्नेहमात्रनिषेधः	...	...	...	२२८

स

संक्रान्ती तदवच्छिन्नाहोरात्रे तैलादिनिषेध विचारः				२३१
संसर्गदुष्टान्यभक्ष्याणि	...	...	...	४३२
संगोत्रपदनिरुक्तिः	...	...	...	२७२
सनकादितर्पणे पिण्डतर्पणे प्रत्यञ्जलिमन्त्राभ्यां-				
त्यागग्रन्थार्थ निर्णयः	...	...	...	२६८
सनकादीनां तर्पणवादः	...	...	...	२६७
सन्ध्याप्रकरणम्	...	...	...	११३
सन्ध्यानन्तरं देवतानमस्कारः	...	...	...	१४१
सप्तम्यां तैलभक्षणस्यापि निषेधः	...	...	...	२२८
सप्तम्यादौ तिलपिष्टनिषेधस्तु धनादिकामस्यैव	...	...	...	२३१
सप्तरात्रोषितविष्टाया अप्रभिज्ञायमानायाः शुद्धिविचारः				२४७
समयाध्यक्षितनिर्णयः	...	...	...	१५२
समुद्रस्नानफलम् समुद्रस्य पुण्यतरत्वञ्च	...	२२०—२३३		
सर्वतर्पणानन्तरं जपविचारः	...	...	...	२७७
सहस्रेखापरनामकानि भावदुष्टान्य भक्ष्याणि	...			४३४

सायंकाले कर्त्तव्यानि ...	...	...	४४०
सायंसन्ध्याविचारः ...	...	...	४३८
सार्धपादितैलकृतपूपादौ न भक्षण निषेधः ...	...	...	२२८
सुराभक्षण विचारः ...	...	...	४०७
सुवर्णकुशादि धारणम् ...	...	...	१०६
सूर्यगङ्गा लक्षणम् ...	...	...	२१८
सूर्यार्घदान विधिः ...	...	...	३०३
सूर्यार्घ विचारः ...	...	...	२८०
सूर्योपस्थान विधिः ...	...	...	३०७
सूर्यावलोकन मन्त्रः ...	...	...	३०७
सूर्यप्रदक्षिण मन्त्रः ...	...	...	३०८
सूर्यपूजा विधिः ...	...	...	३०५
सूर्यनामाष्टशत पठनकालः ...	...	...	१८४
सूर्यस्तवराज पठनकालः ...	...	...	१८४
सूर्यास्ते चण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	...	...	२४५
स्फटिकादिमालासु विभिन्न-फलनिर्णयः ...	...	...	१७८
स्वकृत-जलाशय स्नानफलम् ...	...	...	२२०
स्वभावदुष्टान्य भक्षाणि ...	...	...	४३५
स्वर्णपात्रेण तर्पणेऽपि विशेषः ...	...	...	२६०
स्वर्णपात्र तत्कीलकानाञ्च नित्यत्वादिः ...	...	...	२६०
स्वर्णादिपात्रतर्पणे फलम् ...	...	...	२६०

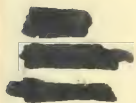

BL
1215
R5G3
1904
v.2

Gadadhara, Rajguru
Gadadhara-paddhatau

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
